

ISSN : 3030-3974

MAKON VA ZAMON

Пространство и время
Space and time

№1
2025

MAKON VA ZAMON

**ilmiy-falsafiy, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-sotsiologik,
ma'naviy-ma'rifiy jurnal**

2025/1 (№3)

M u a s s i l a r: “Toshkent irrigatsiya va qishloq xo‘jaligini
mexanizatsiyalash muhandislari instituti” Milliy tadqiqot universiteti
va O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati

Tahririyat: *t.f.d., professor, akademik O.Salimov, f.f.d., professor*
M.Abdullaeva, s.f.d., professor A.Muminov, f.f.d., professor O‘.Abilov, p.f.d., professor
R.Choriev, p.f.d., professor Z.Ismoilova, f.f.d., professor
J.Ramatov, s.f.d. – A.Ravshanov.

ISSN 3030-3974

Bosh muharrir – tahririyat rahbari:
Qiyom Nazarov - f.f.d., professor

Nashrga tayyorlovchilar:
M.Tursunova, Q.Kdirbayev

Tahririyat manzili: Qori Niyoziy ko‘chasi, 39,
Toshkent shahri, 100000,
Bichimi 60x84 Ofset qog‘ozi. “Times” garniturası.
Hajmi 20 b.t. Nashriyot hisob tabog‘i 30 b.t. Adadi 300 nusxa

Бош муҳаррир минбари

«МИЛЛИЙ ФАЛСАФА» ТУШУНЧАСИ

Фалсафа умуминсоний фан сифатида башариятга доир муаммоларни камраб олади, албатта. Аммо ҳар қандай умуминсоний мавзу ва муаммолар аввало, хусусий, миллий, минтакавий аҳамиятга молик масалалар тарзида намоён бўлади. Бу эса, ўз навбатида, умуминсоний фан бўлган фалсафада миллийликнинг акс этишини англатади. Фалсафий маънода умуминсонийлик – ватансизлик (космополитизм) бўлмагани сингари, миллийлик ҳам этник қобикқа ўралиш, миллий маҳдудликни англатмайди.

Шу билан бирга, сизнинг ҳаёлингизда беихтиёр «Миллий фалсафа бўлиши мумкинми? Ахир, фалсафага ўз моҳияти билан умуминсоний фан, дея таъриф берилади-ку?» – деган саволлар чарх уриши мумкин. Бу ўзига хос миллий тараққиёт йўлидан бораётган барча халқлар фалсафаси учун дахлдор бўлган саволлардир. Чунки, ҳар қандай истиқлолга эришган ва жаҳон цивилизациясидан муносиб ўрин эгаллашга интилаётган халқ, аввало ўз дунёқарабини шу мақсадга мос ўзгартиради, тафаккурини мустабидлик даври тушунчаларидан тозалайди, ўзини англаш ва асл ўзлигига қайтишга ҳаракат қилади. Миллий фалсафа бир томондан, ана шу табиий ва зарурий жараённинг инъикоси, иккинчидан эса уни самарали амалга ошишини таъминлайдиган энг муҳим маънавий омиллардан бири бўлиб ҳисобланади.

Мазкур масалани махсус ўрганиш, аввало «Миллий фалсафа» тушунчасининг мазмун-моҳияти, намоён бўлиш жиҳатлари ва ўзига хос хусусиятларини тавсифлаш зарурлигини кўрсатади. Бу ўз навбатида, халқимизга хос фалсафий дунёқарашнинг маъно-мазмунини, унинг шаклланиши ва такомил босқичларини, ҳозирги даврдаги қиёфаси ҳамда долзарб масалаларини таҳлил қилиш имконини беради.

Жаҳон олимларининг мавзуга доир асарларида фалсафанинг миллийлиги тўғрисида турли фикрлар мавжуд. Айрим файласуфлар, аслида миллий фалсафа бўлиши мумкин эмас, бундай ёндашув этник маҳдудликка олиб келади, деб ҳисоблайдилар. Бошқалари эса, модомики, миллий фалсафа муайян халқ дунёқараши ва тафаккурининг ифодаси, миллий ғоя ва миллий мафкурани шакллантиришнинг назарий асоси экан, бу борадаги ҳар қандай умумий қонуниятлар муайян ижтимоий макон ва тарихий замонда хусусий ҳолда намоён бўлади, дея миллий фалсафа мавжудлигини эътироф қиладилар.

Ҳар қандай тушунчанинг тавсифида у ифодалайдиган мазмун-моҳият ва ўзига хос жиҳатлар яққол акс этиши маълум. «Миллий фалсафа» атамаси ҳам бундан мустасно эмас. Унинг тавсифида миллатга хос ижтимоий фалсафий белгилар ва хусусиятлар, уларнинг вужудга келиш ва такомил жараёнларига муайян даражада таъсир кўрсатган ҳудуд билан боғлиқ туйғулар ва қадриятлар муҳим ўрин эгаллайди. Дунёдаги ҳар қандай миллат кишилари, жумладан бизнинг халқимиз учун ҳам умумий бўлган бу жиҳатлар алоҳида шахс дунёқарабини миллий тафаккур ва умуминсоний фалсафа билан боғловчи «қалқалар»дир. Муайян шахс ёки мутахассис умуминсоний фалсафа, унинг қонуниятлари ва умумий тамойилларини англаш борасидаги фаолиятини ушбу мезонларга мослаштиришда миллий омилларни ҳисобга олиши, улар билан боғлиқ жиҳатларни назарда тутиши табиий, албатта.

«Миллий фалсафа» атамаси муайян миллатнинг табиий-тарихий ривожланиши жараёнида вужудга келган, моддий ва маънавий ҳаёт таъсирида такомиллашиб ва бойиб борадиган миллий руҳ ва ментал хусусиятлар, маданий мерос, миллий тил ва муомала, амалий фаолият ва ўзаро муносабатларда намоён бўладиган миллий дунёқараш ва тафаккур тарзи, уларга хос фалсафий тушунча ва тамойиллар мажмуини англатади. Мазкур тушунчани бундай талқин қилиш, ўз навбатида, бирон-бир халққа хос миллий

фалсафанинг намоён бўлиши, тарихий ривожланиш жараёнида, ўтмишдан келажакка томон такомиллашиб ва янгиланиб туриши, яъни ижтимоий ҳодиса сифатидаги ҳаракатини таҳлил қилиш имконини яратади.

Ҳар қандай миллий фалсафанинг таърифи ва тавсифи бир қатор муҳим жиҳатларга асосланади. Яъни, миллий фалсафа:

- муайян халқнинг табиий, тарихий ва ижтимоий бирлигини таъминлайдиган этник маконда шаклланади, ранг-баранг тарзда, турли шаклларда намоён бўлади, кишиларнинг онгига, ҳаёт тарзига ўзига хос реаллик сифатида таъсир қилади;

- халқ ҳаётининг моддий, маънавий, иқтисодий, сиёсий ва бошқа соҳаларида муайян натижа сифатида юзага келади, унга мансуб кишилар учун зарурият тарзида ўзига хос аҳамият касб этади;

- муайян халққа мансуб кишиларнинг ўзаро муносабатлари ва ижтимоий фаолиятида кўзга ташланиб туради, шу йўналишдаги мақсад ва идеаллар, эҳтиёж ва интилишлар учун маънавий асос бўлади;

- ҳар бир халқнинг ижтимоий ривожланиши жараёнида ўзгариб, такомиллашиб, ранг-баранг жиҳатлар кашф этиб боради ва доимий янгиланиб туради, шу билан бирга, ворислик орқали авлоддан-авлодга ўтади ва мерос қолади.

Миллий фалсафа ва унинг ҳаётийлиги ифодаси бўлган тушунча ва тамойиллар тизими, халқ тафаккури билан бирга шаклланади, такомиллашиб боради, тарих силсилалари, замона зайллари, турли ижтимоий ва сиёсий жараёнлар орасидан ўтмишдан келажакка томон ўтиб туради. Ҳар қандай миллат ўзига хос, ранг-баранг фалсафани такомиллаштириб бориши натижасида умуминсоний тафаккурни шакллантириб, жаҳон халқларига хос умумий дунёқарашнинг турли қирраларини ривожлантириб боради.

Бу жараёнда ҳар бир халқ миллий фалсафанинг асосий объекти ва таянчи сифатида бир томондан, ҳаёти жараёнида ўзига хос тафаккур тарзи ва дунёқарашини вужудга келтиради, ўтмишдан келажакка томон уларни такомиллаштириб, янги-янги жиҳатларини муттасил шакллантириб туради, иккинчи томондан эса, миллий фалсафа таъсири остида ўзи ҳам ўзгариб, ривожланиб боради. Ўз фалсафасини вужудга келтириб, унинг янги-янги қирраларини ва жиҳатларини сайқаллаштириб, тараққиёт жараёнида такомиллаштириб туриши маъносида ҳар бир халқ – муайян миллий фалсафанинг эгаси, макон ва замондаги ўзгаришлар жараёнида уни ўтмишдан келажакка томон етказиб берувчи асосий омилдир.

Ҳар қандай халқнинг таназзули, бошқа кўплаб соҳалар ва жиҳатлар каби, миллий фалсафанинг ҳам таназзули бўлиб, оқибат натижада бундай жараён ушбу фалсафани эгасиз қолиш ва пировард натижада йўқолиб кетиш хавфини туғдиради. Инсоният тарихида Бобил, Византия, Майя империяларини вужудга келтирган буюк этнослар бўлганлиги маълум. «Антик цивилизациялар» номи билан юритиладиган бу этнослар кейинчалик турли халқ, миллат, элатларга айланиб кетганлар, ўзларини умумий-тарихий бирлигини йўқотганлар ёки тарихий таназзул жараёнлари, уруш ва қирғинлар оқибатида ниҳоятда камайиб кетганлар. Амазонка бўйларида ва Мексика ўрмонларида ўз даврининг вайроналарини қолдирган майя халқи тўғрисида шундай фикрни айтиш мумкин. Қадимги замоннинг энг буюк маданиятларидан бирини яратган бу халқ таназзулга учраган, унинг менталитети, дунёқараш ва тафаккур тарзи унутилган. Майялардан 100га яқин шаҳарларнинг вайроналари қолган ва шу тариқа буюк маданият бешикларидан бирининг чироғи сўнган.

Бу мисол, ўз навбатида ғоят муҳим ва долзарб масалага, яъни ҳар қандай халқ ўз фалсафасининг объекти ва эгаси сифатида, ўзини, ўзлигини, миллий хусусиятлари ва белгиларини асраб-авайламоғи, уларни келажак авлодларга эсон-омон етказиш учун масъуллиқ туйғусини онги ва қалбига мустаҳкам сингдириши, дунёқараш ва тафаккури, ҳаёти ва фаолиятининг энг асосий тамойилларидан бирига айлантириши лозим, деган масалага олиб келади.

Шу билан бирга, бу масаланинг турли истилолар ва босқинларнинг оқибатлари билан боғлиқ яна бир жиҳати ҳам бор. Албатта, улар натижасида янги давлатлар, катта-катта империялар шаклланган, бу жараёнинг бошида турган халқларнинг тили, кадриятлари, фалсафаси ва маданияти кенг ёйилган. Аммо истило қилинган халқ ва миллатлар тўғрисида бундай дейиш қийин. Чунки мустақил бўлмаган миллатнинг тақдири ўзига боғлиқ бўлмай қолиши, унинг ҳаётида мустамлакачиларнинг тили ва дунёқараши, ғоя ва кадриятлари, тушунча ва тамойиллари устувор бўлиши тарихдан маълум. Кейинги беш юз йил давомида, турли истилолар туфайли, Шимолий ва Жанубий Америка халқлари таркибининг тубдан ўзгаргани, Австралия қитъаси аҳолисининг бор-йўғи икки-уч фоизи ерли аҳолидан иборат бўлиб қолганини эътиборга олсак, ҳар қандай халқ ўз миллий фалсафасининг эгаси сифатида ўзини ва ўзлигини асраб-авайлаши зарурлиги билан боғлиқ масаланинг моҳияти янада ойдинлашади.

Қолаверса, истило қилинган халқнинг турли таҳдид ва тазйиқлар остида ўзлигини сақлаб қолиши, ўзгаларнинг андозаси асосида ўзгармаслиги, характери ва менталитетини ўзгартирмаслиги ҳам ниҳоятда қийин масала. Истилочилар эса исканжасига тушган ҳар қандай халқнинг менталитетини ўзгартириш, қалби ва онгига мутелик ва тобелик туйғуларини сингдириш, уни фикр қарамлиги ва тафаккур қуллиги домида сақлаб туришга ҳаракат қилади. Шу билан бирга, истило қилинган халқ онгидан миллий давлатчилик анъаналарини йўқотиш, унга хос кадриятлар ва маънавий тамойилларини ўзларига мос тарзда ўзгартириш, мард ва баҳодир ватанпарварларни муттасил йўқ қилиб туриш, озодлик ва мустақиллик ғоялари эмас, балки майда ва шахсий майллар, турли ички низолар, ифво ва ҳасад комига тушган оломонни яратишга интилиш бу борадаги фаолиятнинг бош мақсадига айланади. Бундай ғайримиллий сиёсатнинг узок вақт давом этиши эса, истило этилган миллатнинг маънавий заифлашуви, ўзига ва келажагига ишончи камайиши, шахсиятпараст кишилар кўпайиши, халқ салоҳиятини тор манфаатлар ва сароб мақсадларга сарфланиши, унинг дунёқараши ва тафаккурида истилочиларнинг ғоялари устуворлашиб боришига сабаб бўлади.

Халқларни мустақиллигидан жудо қилиб, уларга хос кадриятлар ва маънавийтни йўқотиш, миллатларнинг тили, тарихи, кадриятлари ва бошқа хусусиятларини барҳам топтиришга қаратилган сароб ғоялар, ягона интернационал миллатни яратиш мақсадини кўзлаган ғайримиллий сиёсат ва тоталитар мафкура ҳукмронлик қилган собиқ иттифок даврини бошидан кечирган халқимиз учун бу масала ҳам асло бефарқ эмас. Бу эса, мамлакатимиз истиқлолининг илк кунларидан бошлаб танлаб олинган тараққиётнинг миллий модели ва кенг қамровли ислохотларнинг самарали амалга оширилиши халқимизнинг бугунги куни ва келажаги учун нақадар катта аҳамиятга эга эканини яққол кўрсатади.

Бу борада таъкидлаш лозимки, инсоният тарихи халқнинг миллий давлатчилиги барқарор бўлган ва маънавий салоҳияти юксакликка кўтарилганида, кўплаб соҳалар қатори, унинг фалсафаси ҳам жадал ривожлангани, ва аксинча, давлатчилигини бой берган ва таназзулга учраган даврларида миллий фалсафанинг турғунликка учрагани ёки аҳамиятини йўқотиб қўйганига кўп бор гувоҳ бўлган. Шу маънода, миллий фалсафалардан бири бўлган «ўзбек фалсафаси» тушунчасининг мазмун-моҳияти, намоён бўлиш хусусиятлари ва такомил босқичларини халқимиз тарихи, миллий давлатчилик анъаналари, маънавий кадриятлари, руҳияти ва тафаккур тарзидан айри тасаввур этиб бўлмайди. Мазкур тушунчани бундай талқин қилиш, ўз навбатида, халқимизга ҳос фалсафанинг намоён бўлиши, тарихий ривожланиш жараёнида, ўтмишдан келажакка томон такомиллашиб ва янгиланиб туриши, яъни этноижтимоий ҳодиса сифатидаги ҳаракатини, замонлар алмашинуви билан боғлиқ ўзгаришлар жараёнини таҳлил қилиш имконини яратади.

Мазкур масала ҳозирги глобаллашув даврида янада муҳим аҳамият касб этмоқда ва доимий диққат-эътиборни талаб қилмоқда. Негаки, бугунги дунёда ҳам халқлар ва миллатларни «глобал маданият», «демократия экспорти», «оммавий маданият», «универсал давлат» каби жозибадор номлар остидаги алдамчи ғоялар таъсирига туширишга, уларнинг қалби ва онгидан Она Ватан, миллий менталитет, миллий давлатчилик тушунчаларини чиқариб юборишга қаратилган империал ҳаракатлар тўхтагани йўқ. Бу эса, ўз навбатида, огоҳлик ва ҳушёрликни сусайтирмаслик, аҳоли, айниқса ёш авлод қалби ва онгида миллий қадриятлар, ватарпарварлик ва миллий давлатчилик ғояларига садоқат туйғуларини тарбиялаш борасидаги фаолиятнинг аҳамияти сақланиб, долзарблиги эса янада ортиб бораётганидан далолат беради.

Қайд этилган масаланинг муҳимлиги миллий фалсафаларнинг тор доирада сақланиб қолишини англатмайди. Балки у ўз табиатига кўра, бошқа халқлар фалсафалари ютуқлари билан бойиб, раванқ топиб ва муттасил янгиланиб боради. Бу борадаги умуминсонийлик туйғуси фақат ўз халқи ва унинг дунёқарашини ардоқлаш, кўз-кўз қилиш ва бошқалар орасига ёйиш учун интилишга асосланмайди, балки ҳар бир халқ фалсафасини қандай ҳолатда бўлса шундайлигича қабул қилиб, уни ҳурмат қилишдан бошланади. Шу маънода, умуминсонийлик бир миллат дунёқарашининг бошқаларга нисбатан ҳукмронлиги эмас, балки ҳамма миллат ва халқлар фалсафасини асраб-авайлаш, тарих сақлаб қоладиган қадриятларини ҳурмат қилиш ва оламдаги миллий ранг-барангликни табиий ранг-баранглик билан узвий адоқда эканлигини англаш йўли билан бойиб борадиган жараёндир.

Бу эса жаҳон фалсафасининг умуминсонийлиги ва миллийлиги, муайян халқ ёки минтақага хос тафаккур тарзининг моҳияти ва аҳамиятига нисбатан эски ақидалардан воз кечиб, янги нуқтаи назардан қарашни тақозо этади, фалсафани замонавий мазмун билан бойитиб, бугунги талаблар асосида ривожлантиришни заруратга айлантиради. Аввало, жаҳон фалсафасини чуқур ўрганиш, турли назария ва таълимотларни қиёсий таҳлил қилиш, замонавий тенденция ва ёндашувлардан ўзимиз учун зарур хулосалар чиқариш, дунё алломаларининг аҳамиятга молик асарларини таржима қилиш бу соҳадаги устувор вазифаларимиз сирасига киради.

Ўз навбатида, қадимдан бошланган халқимиз дунёқарашининг шаклланиши ва такомил босқичларини, унинг миллий давлатчилик анъаналари билан узвий боғлиқлиги масалаларини чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш ҳам ниҳоятда долзарб вазифалардан биридир.

Зеро, ўз юрти ва халқининг ўтмишини яхши билиш, турли жараёнлардан тўғри ва холис хулоса чиқариш, хилма-хил воқеа, ҳодисаларнинг қандай ғоялар туғилишига сабаб бўлгани, қайси таълимотлар халқни ривожланиш ёки таназзул томон етаклагани каби ҳақиқатларни англаш ҳар бир инсон камолотида муҳим ўрин эгаллайди.

Сўз фалсафа тарихи ҳақида борар экан, бу ҳақиқат янада катта аҳамият касб этади. Зеро, тарихни фалсафа ва маънавиятсиз тўғри тушуниб бўлмагани каби, фалсафанинг моҳиятини ҳам тарих ҳақиқатлари ва маънавият мезонларисиз чуқур англаб бўлмайди.

Мақола Қ.Назаров томонидан тайёрланган

SUN'IY INTELLEKT RIVOJINING IJTIMOYIY-AXLOQIY JIHATLARI

Ismoil Saifnazarov
TDIU professori,
falsafa fanlari doktori

Annotatsiya. Sun'iy intellekt so'nggi yillarda texnologik rivojlanishning eng muhim yo'alishlaridan biriga aylangan. U nafaqat iqtisodiy sohalarida, balki ijtimoiy hayotning turli jabhalarida ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Sun'iy intellektning rivojlanishi, insoniyat uchun yangi imkoniyatlar yaratish bilan birga, bir qator ijtimoiy va axloqiy muammolarni ham keltirib chiqarmoqda. Ushbu maqolada, sun'iy intellekt rivojining ijtimoiy-axloqiy jihatlari, uning ijtimoiy hayotga ta'siri, axloqiy muammolar va kelajakdagi istiqbollar haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, ta'lim, dasturlar, ma'lumotlar, axloqiy muammolar, istiqbollar, muloqot.

Аннотация. Искусственный интеллект стал одним из важнейших направлений технологического развития в последние годы. Оно оказывает влияние не только на экономическую сферу, но и на различные стороны общественной жизни. Развитие искусственного интеллекта, создавая новые возможности для человечества, также порождает ряд социальных и моральных проблем. В данной статье представлена подробная информация о социально-этических аспектах развития искусственного интеллекта, его влиянии на общественную жизнь, этических проблемах и перспективах на будущее.

Ключевые слова: искусственный интеллект, образование, программы, данные, этические проблемы, перспективы, коммуникация.

Annotation. Artificial intelligence has become one of the most important areas of technological development in recent years. It has an impact not only in economic spheres, but also in various aspects of social life. The development of artificial intelligence, while creating new opportunities for humanity, also creates a number of social and moral problems. This article provides detailed information on the socio-ethical aspects of the development of artificial intelligence, its impact on social life, ethical issues and future prospects.

Keywords: artificial intelligence, education, programs, data, ethical issues, perspectives, communication.

Kirish. Sun'iy intellektning ijtimoiy hayotga ta'siri juda keng. U odamlarning kundalik hayotini osonlashtirish, ish jarayonlarini avtomatlashtirish va yangi xizmatlar yaratish imkonini beradi. Masalan, sun'iy intellekt yordamida ishlab chiqilgan dasturlar, odamlarning ma'lumotlarni tez va samarali qayta ishlashlariga yordam beradi. Bu esa, o'z navbatida, ish samaradorligini oshiradi va vaqtni tejash imkonini beradi. Biroq, bu jarayonlar, ijtimoiy hayotda yangi muammolarni ham keltirib chiqaradi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Sun'iy intellektning rivojlanishi, mehnat bozori va ish o'rinlariga ta'sir ko'rsatmoqda. Avtomatlashtirish va robotlashtirish jarayonlari, ko'plab ish o'rinlarini yo'qotishga olib kelishi mumkin. Bu, ayniqsa, oddiy va takroriy ishlarni bajaruvchi ishchilar uchun xavfli hisoblanadi. Natijada, ishchilar o'rtasida ishsizlik darajasi oshishi mumkin. Bunday vaziyat, ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirishi va ijtimoiy tartibsizliklarga olib kelishi mumkin. Shu sababli, sun'iy intellektning rivojlanishi bilan birga, yangi ish o'rinlarini yaratish va ishchilarning malakasini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar muhim ahamiyatga ega.

Muhokama va natijalar. Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi tasdiqlandi. Prezident qarori bilan sun'iy intellekt asosida yaratilgan dasturiy

mahsulotlar va ko'rsatiladigan xizmatlar hajmini 1,5 mlrd dollarga yetkazish ko'zda tutilmoqda. Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi tasdiqlandi. "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi prezident qarori qabul qilindi. Bu haqda "Huquqiy axborot" Telegram kanali xabar berdi. Qarorga ko'ra, Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi tasdiqlandi.

Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish bo'yicha erishish lozim bo'lgan maqsadli ko'rsatkichlar, shu jumladan:

sun'iy intellekt asosida yaratilgan dasturiy mahsulotlar va ko'rsatiladigan xizmatlar hajmini 1,5 milliard AQSh dollariga yetkazish;

YAIDXP (my.gov.uz) da sun'iy intellekt asosida ko'rsatilayotgan xizmatlar ulushini 10 foizga yetkazish;

sun'iy intellekt yo'nalishida faoliyat yurituvchi ilmiy laboratoriyalar sonini o'ntaga yetkazish hamda yuqori quvvatli hisoblash serverlarini ishga tushirish;

hukumatning sun'iy intellektga tayyorlik indeksida (Government AI Readiness Index) O'zbekistonni birinchi 50 ta o'rindagi davlatlar qatoriga kirishiga erishish.

2025-yil 1-sentabrgacha loyihalar va ilmiy-amaliy tadqiqotlarni zarur ma'lumotlar bilan ta'minlash maqsadida qonunchilik hujjatlari talablariga muvofiq barcha axborot xavfsizligi choralari ko'rgan holda "katta ma'lumotlar" bazasi yaratiladi.

2026-yil 1-maygacha sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish loyihalari doirasida ma'lumotlarni qayta ishlash uchun mo'ljallangan hisoblash quvvatlari ishga tushiriladi.[1]

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risidagi qarori, mamlakatimizning raqobatbardoshligini oshirish va iqtisodiy o'sishni ta'minlash maqsadida qabul qilingan muhim hujjatdir. Ushbu qaror, sun'iy intellektning imkoniyatlaridan to'liq foydalanish va uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga ta'sirini kuchaytirish uchun zarur bo'lgan chora-tadbirlarni belgilaydi. Qarorda, sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari ko'rsatilgan. Birinchi navbatda, ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish va yangi texnologiyalarni ishlab chiqish uchun zarur bo'lgan infratuzilmani yaratish masalalari e'tiborga olingan. Bu, sun'iy intellektni ta'lim, sog'liqni saqlash, transport va boshqa sohalarda qo'llash imkoniyatlarini kengaytiradi. Shuningdek, qarorda ta'lim tizimida sun'iy intellektga oid bilimlarni oshirish va yosh avlodni ushbu sohada tayyorlashga alohida e'tibor qaratilgan. Bu, kelajakda sun'iy intellekt texnologiyalarini muvaffaqiyatli qo'llash uchun zarur bo'lgan malakali kadrlarni tayyorlashga yordam beradi. Qarorda, davlat va xususiy sektor o'rtasida hamkorlikni kuchaytirish, shuningdek, jamoatchilik fikrini inobatga olish va sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirishda ijtimoiy mas'uliyatni oshirish masalalari ham ko'rsatib o'tilgan. Bu, sun'iy intellektning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga ta'sirini yanada kuchaytiradi. Bundan tashqari, qarorda sun'iy intellekt texnologiyalarining xavfsizligini ta'minlash va ma'lumotlar bazalarini himoya qilish masalalariga ham alohida e'tibor qaratilgan. Bu, sun'iy intellekt tizimlarining samarali va xavfsiz ishlashini ta'minlash uchun zarurdir. Umuman olganda, Prezident qarori, sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirishda yangi imkoniyatlar yaratadi va mamlakatimizning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Ushbu strategiya amalga oshirilganda, sun'iy intellekt texnologiyalari jamiyatimizning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi va kelajak avlodlar uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Sun'iy intellektning rivojlanishi, axloqiy muammolarni ham keltirib chiqaradi. Masalan, sun'iy intellekt tizimlarining qaror qabul qilish jarayonida adolat va shaffoflik masalalari dolzarb bo'lib qolmoqda. Agar sun'iy intellekt tizimlari noto'g'ri ma'lumotlarga asoslanib qaror qabul qilsa, bu insonlar uchun salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Shuningdek, sun'iy intellektning ishlatilishi, shaxsiy ma'lumotlarning maxfiyligini buzishi va insonlarning shaxsiy hayotiga aralashishi mumkin. Bunday vaziyatlar, axloqiy muammolarni keltirib chiqaradi va jamiyatda ishonchni pasaytirishi mumkin. Sun'iy intellekt ta'lim sohasida ham o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Ta'lim jarayonlarini avtomatlashtirish va individual yondashuvlarni joriy etish orqali, sun'iy

intellekt o'quvchilarning o'qish samaradorligini oshirishga yordam beradi. Biroq, bu jarayonlar, ta'lim tizimida yangi muammolarni ham keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, sun'iy intellektga asoslangan ta'lim tizimlari, o'quvchilarning ijodkorligini va tanqidiy fikrlash qobiliyatini pasaytirishi mumkin. Shuningdek, sun'iy intellekt yordamida ta'lim olish imkoniyatlari, ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirishi mumkin, chunki barcha o'quvchilar bir xil darajada texnologiyalarga ega emas. Sog'liqni saqlash sohasida sun'iy intellektning qo'llanilishi, diagnostika va davolash jarayonlarini yaxshilashga yordam beradi. Sun'iy intellekt yordamida tahlil qilingan ma'lumotlar, shifokorlarga to'g'ri va tezkor qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Biroq, bu jarayonlar ham axloqiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, sun'iy intellekt tizimlarining qaror qabul qilish jarayonida inson omilining yo'qligi, shifokorlar va bemorlar o'rtasidagi ishonchni pasaytirishi mumkin. Shuningdek, sun'iy intellektga asoslangan tibbiy xizmatlar, ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirishi mumkin, chunki barcha bemorlar bir xil darajada texnologiyalarga ega emas. Sun'iy intellektning rivojlanishi, huquqiy masalalarni ham keltirib chiqaradi. Sun'iy intellekt tizimlarining ishlashi va qaror qabul qilish jarayonida, kim javobgar bo'lishi kerak? Agar sun'iy intellekt tizimi noto'g'ri qaror qabul qilsa, bu kimning mas'uliyati hisoblanadi? Bunday savollar, huquqiy tizimda yangi qoidalar va qonunlarni ishlab chiqishni talab qiladi. Shu bilan birga, sun'iy intellektning ishlatilishi, shaxsiy ma'lumotlarning maxfiyligini ta'minlash va himoya qilish uchun yangi qonunlar va me'yorlarni ishlab chiqishni talab qiladi.[8; 234-b]

Ijtimoiy tarmoqlar sun'iy intellektdan keng foydalanmoqda. Ular foydalanuvchilarning qiziqishlari va xulq-atvorlarini tahlil qilish orqali, maqsadli reklama va kontentni taklif qilish imkonini beradi.

Biroq, bu jarayonlar, foydalanuvchilarning shaxsiy ma'lumotlarini to'plash va ularni ishlatish bilan bog'liq axloqiy muammolarni keltirib chiqaradi. Foydalanuvchilar, o'z ma'lumotlarining qanday ishlatilishini bilmasliklari, bu esa ijtimoiy tarmoqlarga nisbatan ishonchni pasaytirishi mumkin. Sun'iy intellektning rivojlanishi, kelajakda ijtimoiy hayotga qanday ta'sir ko'rsatishi haqida ko'plab bahs-munozaralar mavjud. Biroq, sun'iy intellektning ijtimoiy-axloqiy jihatlarini inobatga olish, uning ijtimoiy hayotga ta'sirini yaxshilash va muammolarni hal qilishda muhim ahamiyatga ega.

Sun'iy intellektning rivojlanishi, yangi imkoniyatlar yaratishi bilan birga, ijtimoiy tengsizlik, axloqiy muammolar va huquqiy masalalarni ham keltirib chiqaradi. Shu sababli, sun'iy intellektning rivojlanishi bilan birga, ijtimoiy va axloqiy masalalarni hal qilishga qaratilgan chora-tadbirlar ishlab chiqilishi zarur.

Sun'iy intellekt ta'lim sohasida ko'plab innovatsion imkoniyatlar yaratmoqda. Uning yordamida ta'lim jarayonlarini samarali va individualizatsiya qilish mumkin. Sun'iy intellekt o'quvchilarning qobiliyatlari, qiziqishlari va o'zlashtirish darajasiga mos ravishda individual ta'lim dasturlarini yaratishga yordam beradi. SI tizimlari o'quvchilarning o'zlashtirish jarayonini tahlil qilib, ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlaydi va shunga muvofiq materiallarni taklif qiladi. Bu, o'quvchilarga o'z ehtiyojlariga mos ta'lim olish imkonini beradi. Sun'iy intellekt o'qituvchilarga darslarni rejalashtirish va o'quvchilarning muvaffaqiyatini kuzatishda yordam beradi.[7; 12-b]

O'qituvchilar Sun'iy intellekt tizimlaridan foydalanib, o'quvchilarning yutuqlarini va muammolarini aniqlashlari mumkin. Bu, o'qituvchilarga o'z darslarini yanada samarali tashkil etish imkonini beradi va o'quvchilarga individual yondashuvni ta'minlaydi. Sun'iy intellekt yordamida avtomatlashtirilgan baholash tizimlari yaratish mumkin. Bu tizimlar o'quvchilarning test va imtihonlarini tez va aniq baholashga yordam beradi. Natijalar darhol taqdim etilishi mumkin, bu esa o'quvchilarga o'z natijalarini tezda ko'rish imkonini beradi va o'qituvchilarga o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini tezda baholash imkonini yaratadi. Sun'iy intellekt yordamida ta'lim resurslarini, masalan, interaktiv darsliklar, video darslar va o'yinlar yaratish mumkin. Bu resurslar o'quvchilarning qiziqishini oshirish va ta'lim jarayonini yanada qiziqarli qilishga yordam beradi. O'quvchilar o'z-o'zini o'qitish jarayonida ko'proq ishtirok etadilar va o'z bilimlarini mustahkamlash imkoniyatiga ega bo'lishadi. Sun'iy intellekt o'qitish usullarini

takomillashtirishga yordam beradi. Masalan, virtual va kengaytirilgan haqiqat texnologiyalari yordamida o'quvchilar real hayotdagi vaziyatlarni simulyatsiya qilishlari mumkin. [6; 19-b]

Bu, o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi va ta'lim jarayonini yanada interaktiv qiladi. Sun'iy intellekt o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish uchun gaymifikatsiya elementlarini qo'shishi mumkin. O'yinlar va mukofotlar orqali o'quvchilarni o'qishga jalb qilish, ularning qiziqishini oshiradi va o'zlashtirish jarayonini yanada samarali qiladi. Bu, o'quvchilarning o'z-o'zini rag'batlantirishini kuchaytiradi. Sun'iy intellekt masofaviy ta'limni yanada samarali qilishga yordam beradi. Sun'iy intellekt tizimlari onlayn darslarni tashkil etishda, o'quvchilarning ishtirokini va faoliyatini kuzatishda, shuningdek, o'quvchilarga individual yordam ko'rsatishda qo'llanilishi mumkin. Bu, masofaviy ta'lim jarayonini yanada qulay va samarali qiladi. Sun'iy intellekt yordamida o'quvchilarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan dasturlar yaratish mumkin. Masalan, virtual muhitda o'quvchilar bir-biri bilan muloqot qilish va hamkorlik qilish imkoniyatiga ega bo'lishlari mumkin. Bu, o'quvchilarning jamoaviy ish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Sun'iy intellekt o'quvchilarning o'zlashtirish jarayonini tahlil qilishga ko'maklashadi. Bu, o'qituvchilarga o'quvchilarning muvaffaqiyatlarini va muammolarini aniqlashga imkon yaratadi, shuningdek, ta'lim jarayonini yaxshilash uchun zarur bo'lgan o'zgarishlarni amalga oshirish imkonini beradi. O'qituvchilar o'z darslarini yanada samarali rejalashtirishlari mumkin. Sun'iy intellekt ta'limda innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlashga yordam beradi. O'qituvchilar va ta'lim muassasalari yangi texnologiyalarni o'z ichiga olgan ta'lim usullarini ishlab chiqish va amalga oshirishda Sun'iy intellekt tizimlaridan foydalanishlari mumkin. Bu, ta'lim jarayonini modernizatsiya qilish va yangilash imkonini beradi.

Sun'iy intellekt hozirgi axborot asrida nihoyatda dolzarb bo'lib, insoniyat sun'iy intellekt orqali XXI asrning global muammolariga ilm-fanda yangi imkoniyatlarni kashf etish yo'li bilan ijobiy yechimlarni topmoqda.

Ayniqsa, sun'iy intellektni rivojlantirishda oliy ta'lim muassasalarining o'rni yildan-yilga ortib bormoqda. 2019-yil yakuni bo'yicha Xitoy Xalq Respublikasi o'zining oliy ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalari bilan dunyo mamlakatlari ichida dastlabki 10 talikda yetakchilikni qo'lga kiritdi. Keyingi o'rinlarni Koreya, AQSh, Yaponiya va Yevropa davlatlari egallagan. Umuman, dunyoda sun'iy intellektga talab va uning qo'llanilish sohasi ham ortmoqda.

Sun'iy intellekt tizimlarining jadal rivojlanishi, uni chuqur o'rganish neyron tarmoqlari asosida o'zini yaxshilash imkonini beradi. Xususan, 2015-yildan 2018-yilgacha bo'lgan davrda 3465 milliard dollarga, AQShda esa 1393 milliard dollarga yetgan sun'iy intellekt startaplarining o'sishi buni tasdiqlaydi. 2017-yilda bunday sun'iy intellekt kompaniyalarining eng ko'p soni AQShda ro'yxatga olingan, o'sha paytda ularning soni 2905 ta bo'lgan. "DataProt" axborot portali ma'lumotlariga ko'ra, 2027-yilga borib sun'iy intellektning global bozori 267 milliard dollarga yetadi. Aksariyat sun'iy intellekt kompaniyalari mashinani o'rganish dasturlarini ishlab chiqishga sarmoya kiritmoqda, ya'ni 2020-yilning o'zida sun'iy intellektga asoslangan ishlanmalarga yo'naltirilgan investitsiyalar hajmi 67,9 milliard AQSh dollarini tashkil etdi. 2020-yilda sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirishga xususiy sarmoyalarning ulushi 9,3 foizga o'sdi va 40 milliard dollarga yetdi.[9]

Sun'iy intellekt rivojlanish sur'ati oshgani sayin, uning ahamiyati va ko'lami ortadi, bu jamiyat va iqtisodiyotga sezilarli ta'sir qiladi. Biroq, shuni unutmaslik kerakki, sun'iy intellekt texnologiyalari inson huquqlari va qonun ustuvorligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, sun'iy intellektning rivojlanishi yangi texnologiyalardan foydalanish bilan bog'liq ijtimoiy munosabatlarni huquqiy tartibga solishni talab qiladi.[1; 45-b]

Sun'iy intellekt texnologiyalari zamonaviy jamiyatda muhim o'rin egallamoqda. O'zbekiston ham ushbu global tendentsiyaga qo'shilib, sun'iy intellektni rivojlantirishga qaratilgan bir qator tashabbuslarni amalga oshirmoqda. Biroq, sun'iy intellektning ijtimoiy va axloqiy jihatlari ham e'tiborga olinishi lozim. [2; 23-b]

Sun'iy intellekt texnologiyalari ish joylarini yaratish, iqtisodiy samaradorlikni oshirish va yangi imkoniyatlar ochish orqali ijtimoiy rivojlanishga hissa qo'shishi mumkin. O'zbekistonda

bu texnologiyalarni joriy etish, ayniqsa, qishloq xo'jaligi, sog'liqni saqlash va ta'lim sohalarida samarali natijalar berishi kutilmoqda. Masalan, sun'iy intellekt yordamida qishloq xo'jaligida resurslarni yanada samarali boshqarish, kasalliklarni erta aniqlash va ta'lim jarayonlarini individualizatsiya qilish imkoniyatlari paydo bo'ladi.[3; 12-b]

Sun'iy intellekt tizimlarining qaror qabul qilish jarayonida axloqiy me'yorlar va qadriyatlar muhim rol o'ynaydi. O'zbekistonda sun'iy intellektni joriy etishda axloqiy masalalarni hisobga olish zarur. Bu, avvalo, inson huquqlari, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va texnologiyalarning adolatli va teng imkoniyatlar yaratishdagi roli bilan bog'liq. Sun'iy intellekt tizimlarining shaffofligi va tushunarli bo'lishi, ularning qarorlari insoniyat manfaatlariga mos kelishi lozim. Sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi, agar to'g'ri boshqarilmasa, ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirishi mumkin.[4; 78-b]

O'zbekistonda sun'iy intellektni rivojlantirishda barcha qatlamlar uchun teng imkoniyatlar yaratish muhimdir. Bu, ayniqsa, qishloq joylarida va kam ta'minlangan aholi guruhlarida sun'iy intellektidan foydalanishni kengaytirish orqali amalga oshirilishi kerak. O'zbekistonda sun'iy intellektni rivojlantirish uchun ta'lim tizimida o'zgarishlar qilish zarur. Yosh avlodni sun'iy intellekt texnologiyalariga tayyorlash, ularni bu sohada bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishlarini ta'minlash muhimdir. Ta'lim jarayonida sun'iy intellektidan foydalanish, o'quvchilarning ijodkorligini va muammolarni hal qilish qobiliyatini oshirishga yordam beradi. O'zbekistonda sun'iy intellekt rivojlanishining ijtimoiy-axloqiy jihatlari muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun ijtimoiy masalalarni hisobga olish, axloqiy me'yorlarni saqlash va ta'lim tizimini yangilash zarur. Sun'iy intellektning ijtimoiy rivojlanishga qo'shgan hissasi, uning axloqiy jihatlari va teng imkoniyatlar yaratish orqali O'zbekiston kelajagi uchun yangi imkoniyatlar ochishi kutilmoqda.[5; 56-b]

Xulosa. Sun'iy intellekt rivojining ijtimoiy-axloqiy jihatlari, uning ijtimoiy hayotga ta'siri, axloqiy muammolar va kelajakdagi istiqbollar haqida batafsil tahlil qilingan. Sun'iy intellekt, ijtimoiy hayotda yangi imkoniyatlar yaratish bilan birga, bir qator muammolarni ham keltirib chiqaradi. Bunday vaziyatda, sun'iy intellektning rivojlanishi bilan birga, ijtimoiy va axloqiy masalalarni hal qilishga qaratilgan chora-tadbirlar ishlab chiqilishi zarur. Faqatgina bunday yondashuvlar orqali, sun'iy intellektning ijtimoiy hayotga ta'sirini ijobiy tomonga o'zgartirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <https://www.lex.uz/docs/-7158604>
2. Abdullaeva, D. Sun'iy intellekt va uning ijtimoiy ta'siri. Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi. 2021-yil 45-b.
3. Jumaniyazov, A. Axloqiy muammolar va sun'iy intellekt. Tashkent: O'zbekiston Milliy Universiteti. 2020-yil 23-b.
4. Tursunov, M. Sun'iy intellekt va iqtisodiy rivojlanish. Tashkent: Iqtisodiyot va Statistika Davlat Qo'mitasi. 2022-yil 12-b.
5. Saidov, R. Sun'iy intellekt: imkoniyatlar va xavflar. Tashkent: O'zbekiston Respublikasi Innovatsion Rivojlanish Vazirligi. 2023-yil 78-b.
6. Qodirov, E. Ta'limda sun'iy intellektni qo'llash. Tashkent: O'zbekiston Ta'lim Vazirligi. 2021-yil 56-b.
7. Tegmark, M. Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence. Alfred A. Knopf. 2017-year 19-p.
8. Chui, M., Manyika, J., & Miremadi, M. Where machines could replace humans—and where they can't (yet). McKinsey Quarterly. 2016-year 12-p.
9. Susskind, R., & Susskind, D. The Future of the Professions: How Technology Will Transform the Work of Human Experts. Harvard University Press. 2015-year 214-p.

**ВОРИСЛИК ҲУҚУҚИ ВА ЭР-ХОТИННИНГ БИРГАЛИКДАГИ ВАСИЯТНОМАСИ
МУЛОҲАЗАЛАР, МУАММОЛАР ВА ЕЧИМЛАР**

Илҳом Насриев
Судьялар олий мактаби
кафедра мудири, юридик
фанлар доктори, профессор

Аннотация. Мақолада ворислик ҳуқуқи, ворислик ва меросхўр тушунчаларининг моҳияти очиб берилган. Эр-хотиннинг биргаликдаги васиятномаси мамлакатимиздаги қонунчилик нормалари асосида чуқур таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: Ворислик ҳуқуқи, ворислик ва меросхўр, васият, мерос, васиятнома.

Аннотация. В статье раскрывается сущность понятий наследование, правопреемство и наследник. Совместное завещание супругов было тщательно проанализировано на основе правовых норм нашей страны.

Ключевые слова: Meros, vorislik va merosxo'rlik huquqi, vasiyatnoma, meros, vasiyatnoma.

Annotation. The article reveals the essence of the concepts of inheritance, succession and heir. The joint will of the spouses was thoroughly analyzed based on the legal norms of our country.

Keywords: The right of inheritance, succession and heir, testament, legacy, will.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 апрелдаги Ф–5464-сонли Фармойиши билан маъқулланган Ўзбекистон Республикасининг “Фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш Концепцияси” да Фуқаролик кодекси ва бошқа фуқаролик қонун ҳужжатларидаги атама ва тушунчаларнинг ҳуқуқий маъноларини аниқ таърифлаш ва бир хилда қўллаш орқали такомиллаштириш зарурати назарда тутилган. Шу маънода биз қуйида Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг “Ворислик ҳуқуқи”га оид айрим нормаларини такомиллаштириш бўйича айрим мулоҳазаларимизни тақдим этамиз

Фикримизча, ворислик тушунчасига таъриф бериш ва уни қуйидагича мустаҳкамлаш зарур. Вафот этган шахс (мерос қолдирувчи) ҳуқуқ ва мажбуриятларининг (мероснинг) бошқа шахсларга (меросхўрларга) ўтиши ворислик ҳисобланади.

Ворислик ҳуқуқига эга бўлган шахс, меросхўр ҳисобланади.

Ворислик ва меросхўр тушунчаларга таъриф берилиши бу тушунчаларнинг аниқ моҳиятини очади ва ворисликка оид нормаларни бир хилда тушунилишига ёрдам беради ва бу нормаларни амалиётда қўллаш ишини осонлаштиради. Бу амалиёт МДХ давлатлари, хусусан, Россия, Беларусь ҳамда Латвия мамлакатларида, қолаверса Чехия ФКнинг 1475-моддасида мавжуд.

Фуқаролик Кодексининг 1112-моддасида ворислик асослари назарда тутилган бўлиб, унга асосан ворислик васият ва қонун бўйича амалга оширилади.

Қонун бўйича ворислик васият мавжуд бўлмаса ёхуд бутун мероснинг тақдирини белгиламаса, шунингдек ФКда белгиланган бошқа ҳолларда амалга оширилиши белгилаб қўйилган.

“Фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш Концепцияси”да “мерос шартномасига асосан меросни қабул қилиш” институти киритилиши назарда тутилаётганлиги сабабли, 1112-модда қуйидаги таҳрирда берилмоғи лозим. “Ворислик мерос ҳақидаги шартнома,

васият ва қонун бўйича амалга оширилади. Бу асослар бир вақтнинг ўзида ҳам ҳаракат қилиши мумкин.

Қонун бўйича ворислик васият мавжуд бўлмаса ёки мерос ҳақидаги шартнома ёхуд бутун мероснинг тақдирини белгиламаса, шунингдек ушбу Кодексда белгиланган бошқа ҳолларда амалга оширилади”. Чунки, Концепциядан келиб чиқиб, ворисликни амалга оширишнинг яна бир асоси “мерос шартномасига асосан меросни қабул қилиш” вужудга келади. Мерос шартномаси бўйича меросни қабул қилиш бошқа асосларга кўра устунликка эга бўлади.

Яна бир масала, ФКнинг 1113-моддасида “мерос таркиби” назарда тутилган бўлиб, унга асосан, мерос қолдирувчига тегишли бўлган, унинг ўлиmidан кейин ҳам бекор бўлмайдиган барча ҳуқуқ ва мажбуриятлар мерос таркибига киритилган. Фикримизча ушбу моддада “Мерос таркибига мерос қолдирувчининг унинг вафотига қадар расмийлаштирилмаган ёки вужудга келмаган мулкӣ ҳуқуқлари, шу жумладан уларни рўйхатдан ўтказиш ҳуқуқини расмийлаштириш учун зарур бўлган ҳуқуқлар ҳам кириши мумкин”лиги мустаҳкамлаб қўйилиши лозим. Чунки, амалиётда мулкӣ ҳуқуқлар ёки мол-мулк мерос қолдирувчига унинг вафотидан кейин ҳам тегишли бўлиши, мол-мулк сотиб олиб (автомототранспорт, турар жой ва бошқалар), бироқ мол-мулкни расмийлаштириш жараёни унинг вафоти сабабли амалга оширилмаган ёки якунланмаганлиги ҳолатлари учраб туради. Аммо қонундаги бундай бўшлиқ туфайли меросхўрларнинг манфаатларига путур етиш эҳтимоли катта бўлади. Шунга кўра, ҳақиқатдан қабул қилинган эгалик ҳуқуқини мерос таркибига киритиш мақсадга мувофиқ бўлади. Ушбу ҳолатда низо вужудга келса, манфаатдор шахслар суд орқали мазкур ҳуқуқни ҳимоя қилиш имкониятига эга бўлади.

Яна бир муҳим масала борки, у ҳам бўлса ФКнинг 1113-моддасида мерос қолдирувчининг шахси билан чамбарчас боғлиқ бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятлар назарда тутилган бўлиб, булар мерос таркибига киритилмаган. Аммо айнан мана шу мерос таркибига кирмайдиган асослар қаторидан “эр (хотин) дан бири вафот этганда, уларнинг умумий биргаликдаги мол-мулкидаги улуши” га бўлган ҳуқуқ ҳам жой олиши лозим”.

Чунки, биринчидан, Оила кодексининг 37-моддасига асосан эр-хотиндан бирининг вафоти ёки суд улардан бирини вафот этган деб эълон қилиши оқибатида никоҳ тугайди. Иккинчидан, “Нотариат тўғрисида”ги Қонуннинг 62-моддасига асосан нотариус эр-хотиннинг ёзма аризасига кўра (ҳаётлигида), улардан бирига ёки ҳар иккисига никоҳ давомида орттирилган мол-мулкига гувоҳнома беради. Эр-хотиннинг умумий биргаликдаги мол-мулкидан улуш ажратиш, уларнинг мутлақ ҳуқуқи бўлиб, фақат уларга тегишлидир. Бу ҳуқуққа эр-хотинларнинг шахси билан чамбарчас боғлиқ бўлган ҳуқуқ сифатида қараш керак. Эр-хотиннинг мулкни ажратиш уларнинг ҳуқуқи бўлиб, қонун билан мажбурий характерга эга эмас.

Эр (хотин)нинг биргаликдаги мол-мулкидан улуш ажратиш эр (хотин)лик мақоми билан боғлиқ бўлиб, улардан бири вафот этган тақдирда, бу мақом тугайди.

Эр-хотин ҳаётлик даврида бу ҳуқуқдан фойдаланмаганлиги, улардан бири вафот этганда, бу ҳуқуқдан бошқа меросхўрларнинг фойдаланиши мумкинлигини англатмайди. Чунки ушбу мол-мулк эр-хотиннинг умумий мулки бўлиб, бири бўлмагандагина мутлақ ҳуқуқ иккинчисига ўтиши мумкин. Эр-хотиндан бири вафот этган тақдирда ушбу мол-мулкни тақдири ворислик қоидалари асосида ҳал этилади.

Бундан ташқари, Фуқаролик кодексининг 1140 (1)-моддасига кўра, меросхўрнинг мероснинг бир қисмини мажбурий улуш сифатида қабул қилиб олиш ҳуқуқи унинг меросхўрларига ўтмайди, деб белгиланган.

Мажбурий улуш олиш ҳуқуқига мерос қолдирувчининг меҳнатга лаёқатсиз биринчи навбатдаги меросхўрлари, шу жумладан эри ёки хотини эга бўлиши мумкин.

Шунга кўра, ФКга эр (хотин)дан бири вафот этганда, уларнинг умумий никоҳи давомида орттирилган биргаликдаги мол-мулкидаги улушини вафот этган эр ёки

хотиннинг меросхўрларига ўтмаслиги тўғрисидаги қондани мустаҳкамлаб қўйиш лозим. Бу ўз навбатида амалиётга учрайдиган турли амалиётга чек қўйган бўлур эди. Бунда мажбурий улуш ҳуқуқига эга бўлган меросхўр вафот этган тақдирда унга тегиши лозим бўлган улуш унинг меросхўрларига ўтмаслиги ҳақидаги қоидадаги аналогиядан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Шунингдек ФКнинг 1117-моддасида мустаҳкамланган “мероснинг очилиш жойи” га оид норма такомиллаштирилиши лозим. Амалдаги таҳрирда “Мерос қолдирувчининг охирги доимий жойи мероснинг очилиш жойи ҳисобланиши назарда тутилган. Аммо бу қоида амалиётда турли талқинларга сабаб бўлаётганлиги инобатга олиб, мерос қолдирувчининг охирги доимий яшаш жойи бўйича уни рўйхатга олинган жойи мероснинг очилиш жойи ҳисобланиши лозим. Чунки, Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги тўғрисидаги қонуннинг 5-моддасига асосан Ўзбекистон Республикасида доимий яшаш факти доимий яшаш жойи бўйича рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги белгининг мавжудлиги билан тасдиқланади. Қолаверса бундай таҳрир қонунни бир хилда қўллаш имкониятини яратади.

Яна бир масала, ФКнинг меросхўрлар деб номланган 1118-моддасида “мерос очилган пайтда тузилиб бўлган юридик шахслар” васият бўйича меросхўр бўлишлари мумкинлиги тўғрисида сўз боради. Фикримизча юқоридаги жумла “мерос очилгунга қадар тузилиб бўлинган” жумлалар билан алмаштирилиши ва “агар мерос очилгунга қадар юридик шахслар ихтиёрий тугатилган ёки суд томонидан тугатилган деб эълон қилинган пайтдан бошлаб меросхўр бўлмасликлари” тўғрисидаги қоидалар билан тўлдирилиши керак. Бунда юридик шахсларни меросхўр сифатидаги иштирокига аниқлик киритилган ва бу турли талқинларни олдини олган бўлур эди. Бундай қоидага ўхшаш норма Қозғистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 1044-моддасида ва Латвия Республикаси ФКнинг ворисликка оид нормалари тизимидан жой олган.

Маълумки, Ўзбекистон ФКнинг 1119-моддаси гарчи “нолойиқ меросхўрларни меросдан четлатиш”, деб аталсада, аммо бу норма меросдан четлатиш тушунчасини тўлиб очиб бермайди. Шу сабабли мазкур модда, меросдан четлатиш деганда, мерос қолдирувчи вафот этган тақдирда, унинг хоҳиш-иродаси асосида қонун бўйича мерос олиш ҳуқуқига эга бўлган шахснинг меросхўр бўлишига тўсқинлик қилиш тушунилиши, тўғрисидаги қондани мустаҳкамлаши лозим. Шу билан бир қаторда мерос қолдирувчи ўзининг охирги хоҳиш-иродасини амалга оширишига қасддан тўсқинлик қилганлар билан бир қаторда *бошқа меросхўрларни мавжудлигини билган ҳолда яширган*” ва шу орқали ўзларининг ёки ўзларига яқин шахсларнинг ворисликка чақирилишига ёхуд мероснинг ўзларига ёки ўзларига яқин шахсларга тегишли улуши кўпайтирилишига имкон яратган шахслар ҳам васиятнома бўйича ҳам, қонун бўйича ҳам мерос олиш ҳуқуқига эга бўлмасликлари лозим. Амалиётда меросхўрларни атайин яширилиши натижасида нотариуснинг мерос ҳақидаги гувоҳномаси ва кейинги битимлар ҳақиқий ҳисобланмаяпти. Меросхўрларга нисбатан жавобгарликни бу тарзда кучайтирилиши меросхўрлар манфаатига хизмат қилади.

Қолаверса, ворисликдан четлатилган шахс (нолойиқ меросхўр) мерос таркибидан асоссиз равишда қабул қилиб олган барча мол-мулкларни қайтариб бериши шарт бўлиб ҳисобланади. Ворислик мулкни қайтариш имконияти мавжуд бўлмаса, нолойиқ меросхўр унинг ҳақиқий қийматини тўлаши лозим. Бу ҳақдаги қоида ҳам айнан шу моддада мустаҳкамлаб қўйилмоғи лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 5 апрелдаги Ф–5464-сонли Фармойиши билан маъқулланган Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш Концепцияси II бўлими 11-бандида эр-хотиннинг биргаликдаги васиятномаси ва мерос шартномасига оид қоидаларни киритиш белгиланган. Шу сабабли ФКнинг 1120-моддаси тубдан янгиланиши лозим. Чунончи, амалдаги таҳрир бўйича, фуқаронинг ўзига тегишли мол-мулкни ёки бу мол-мулкка нисбатан ҳуқуқини вафот этган

тақдирда тасарруф этиш хусусидаги хоҳиш-иродаси васият деб эътироф қилиниши мустаҳкамлаб қўйилган. Концепция талабидан келиб чиқиб, норма қўйидаги таҳрирда берилиши лозим. “Фуқаронинг ўзига тегишли мол-мулкни ёки бу мол-мулкка нисбатан ҳуқуқини вафот этган тақдирда тасарруф этиш хусусидаги хоҳиш-иродаси васиятнома ёки мерос ҳақидаги шартномани тузиш йўли билан амалга ошириши мумкин. Агарда мерос ҳақидаги шартномада бошқа ҳоллар назарда тутилмаган бўлса, мерос ҳақидаги шартномага ушбу Кодекснинг васиятномани тузиш тартиби ҳақидаги қоидалар қўлланилади.

Васиятнома битта мерос қолдирувчининг хоҳиш-истагини акс эттириши керак. Бир нечта фуқаролар томонидан васиятнома тузилишига йўл қўйилмайди, ушбу Кодексда кўрсатилган ҳоллар бундан мустасно.

Васиятнома ва мерос ҳақида шартнома шахсан тузилиши лозим. Васиятнома ва мерос ҳақида шартнома вакил орқали тузилишига йўл қўйилмайди.

Васиятнома мерос очилгандан кейин ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтирадиган бир томонлама битим ҳисобланади.

Мерос очилгунга қадар васиятнома бўйича низолашишга йўл қўйилмайди.

Васият қилувчи меросхўрларнинг меросдаги улушини ҳар қандай усул билан белгилаши, ўзининг мулкни ёки унинг бир қисмини тасарруф этган ҳолда, турли хил мол-мулкка тегишли бир ёки бир нечта васиятномани тузиши мумкин.

Икки ёки ундан ортиқ меросхўрга меросдаги улушларини кўрсатмасдан ва мерос таркибига кирган ашёлар ёки ҳуқуқлар меросхўрлардан қайси бирига тегишини кўрсатмасдан васият қилинган мулк, меросхўрларга тенг улушда васият қилинган деб ҳисобланади.

Агар васиятномада бир нечта меросхўр тайинланиб, бироқ улардан фақат бирининг улуши белгиланган бўлса, қолган мулк бошқа меросхўрлар ўртасида тенг улушда тақсимланади.

Васият қилиш эркинлиги меросдаги мажбурий улуш тўғрисидаги қоидалар билан чекланади (1142-модда).

Васиятномани тузиш жараёни аудио-видеоёзудан фойдаланган ҳолда тасвирга олиниши шарт”.

Булар орқали албатта васиятнома тузувчи мерос қолдирувчилар сонига ҳам аниқлик киритилиб, модда мазмунан бойийди.

Таъкидлаш керакки, айнан шундай мазмундаги нормалар Озарбайжон Республикаси Фуқаролик Кодексининг 1169-моддасида, Грузия давлати Фуқаролик Кодексининг 1347-моддасида ва Россия Федерацияси, Белоруссия, Латвия, Чехия фуқаролик қонун ҳужжатларида мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш Концепциясида назарда тутилган эр-хотиннинг биргаликдаги васиятномаси ва мерос шартномасига оид қоидаларни ФКга киритилиши мамлакатимиз фуқаролик қонунчилигида оламшумул янгиликни олиб киради. Фикримизча, эр-хотиннинг биргаликдаги васиятномасига оид норма ФКда алоҳида модда сифатида мустаҳкамланиши зарур. Унинг таҳрири қуйидигича, яъни

Қонуний никоҳда бўлган эр-хотин томонидан биргаликда васиятнома тузишлари мумкин. Биргаликда тузилган васиятномага ушбу Кодекснинг васиятга оид қоидалари қўлланилади.

Эр-хотиннинг биргаликдаги васиятномасида улар ўзларининг хоҳишларига кўра, қуйидагиларни кўрсатишга ҳақлидирлар: эр-хотиннинг умумий биргаликдаги мол-мулкни, шунингдек уларнинг ҳар бирига тегишли бўлган мол-мулкни ҳар қандай шахсга васият қилиш; меросхўрларнинг улушларини бирон-бир тарзда белгилаш; мерос ҳақидаги шартномага киритилган эр-хотиннинг ҳар бирини мол-мулкни аниқлаш; учинчи шахсларнинг ҳуқуқларини бузмаган ҳолда эр-хотиннинг ҳар бирининг мерос

мулкига киритилган мол-мулкни белгилаш; қонун бўйича меросхўрлардан бирини, бир нечасини ёки барчасини сабабларини кўрсатмасдан меросдан маҳрум қилиш; меросхўрларга бирон-бир мажбуриятни юклаш.

Эр-хотиннинг биргаликдаги васиятномаси шартлари ушбу Кодекснинг меросдаги мажбурий улуш ва нолойиқ меросхўрлар тўғрисидаги қоидаларга нисбатан чекланади.

Эр-хотиннинг биргаликдаги васиятномаси никоҳ эр-хотиндан бирининг вафотидан аввал бекор қилинса ёки ҳақиқий эмас деб топилса ўз кучини йўқотади.

Эр ёки хотиндан бири вафот этганда уларнинг биргаликдаги васиятномасидаги умумий биргаликдаги мол-мулкларига нисбатан улуши ҳаёт бўлган эр ёки хотиндан бирига ўтади. Ҳаёт бўлган эр ёки хотин вафот этса, мерос эр ва хотиннинг васиятномада кўрсатилган меросхўрларига ўтади.

Эр-хотин ҳаёт бўлган пайтда ҳар бири биргаликдаги васиятномадан воз кечиш ҳуқуқига эга. Биргаликдаги васиятномадан воз кечиш нотариал тартибда тасдиқланади.

Эр ёки хотин исталган вақтда бири ёки икки томонидан, шу жумладан, улардан бири вафот этганидан кейин янги васиятнома қолдириш, шунингдек, эр-хотиннинг биргаликдаги васиятномасини бекор қилиш ҳуқуқига эга.

Агар нотариус эр-хотиндан бирининг кейинги васиятномасини тасдиқласа, эр-хотиндан бирининг махфий кейинги васиятномасини қабул қилса ёки уларнинг ҳаёти давомида эр-хотиннинг биргаликдаги васиятномасини бекор қилиш тўғрисида эр ёки хотиннинг фармойишини тасдиқласа, у эр ёки хотинга қонунчилик ҳужжатларида назарда тутилган тартибда хабарнома юбориши керак.

Эр-хотиндан бири томонидан биргаликдаги васиятнома бекор қилинган тақдирда, васиятнома тўлиқлигича бекор қилинган ҳисобланади.

Биргаликдаги васиятномани бекор қилиш ҳақидаги ариза нотариал тартибда тасдиқланади.

Эр-хотиннинг биргаликдаги васиятномаси тузилганидан сўнг эр (хотин)нинг бири томонидан кейинчалик бошқа васиятнома тузганлиги ёки биргаликда тузилган васиятномани бекор қилганлиги ҳақида хабарномани жўнатиш васиятни ошкор қилиш деб ҳисобланмайди.

Биргаликда васиятнома эр-хотинлардан бири вафот этганидан кейин, васиятномани ижро этувчи ва нотариус ўз мажбуриятларини ижро этиш муносабати билан фақатгина ушбу эр (хотин) ўлими билан боғлиқ маълумотларни ошкор қилишга ҳақли.

Агар эр-хотиндан бирининг хоҳиш-иродаси улар биргаликда васият қилганда ушбу Кодекснинг 125-моддаси иккинчи қисмида белгиланган тартибда қонун талабларига жавоб бермаслиги тан олинса, бундай васиятномага тарафлардан бирининг хоҳиш-иродасини ҳақиқий эмас деб тан олиниши сабабларидан келиб чиқиб ушбу Кодекснинг низоли ёки ўз-ўзидан ҳақиқий эмас деб тан олинадиган битимларга оид қоидалар қўлланилади.

Эр-хотиннинг биргаликдаги васиятномаси эр (хотин)нинг ҳар бири томонидан уларнинг ҳаётлигида низолашиши мумкин. Эр (хотин)лардан бири вафот этганидан кейин, шунингдек, ҳаёт бўлган эр (хотин) вафотидан кейин, уларнинг васиятномаси натижасида ҳуқуқлари ёки қонуний манфаатлари бузилган шахснинг даъвосига асосан низолашиши мумкин.

Эр-хотиннинг биргаликдаги васиятномаси тузиш жараёни аудио-видеоёзувдан фойдаланган ҳолда тасвирга олиниши шарт.

Амалдаги ФКда ворисдан кейинги ворисларни тайинлаш тартиби назарда тутилган, бунга биноан Васият қилувчи васиятномада кўрсатилган меросхўр мерос очилгунга қадар вафот этиши, меросни қабул қилмаслиги ёхуд ундан воз кечиши ёки нолойиқ меросхўр сифатида ФКнинг 1119-моддасида назарда тутилган тартибда мерос олишдан четлаштирилиши эҳтимолини, шунингдек васиятнома бўйича меросхўр мерос қолдирувчининг қонуний шартларини бажармаслиги эҳтимолини назарда тутган ҳолда

бошқа меросхўрни (ворисдан кейинги ворисни) тайинлаши мумкин. Айнан мана шу моддада васият қилувчи васиятномада кўрсатилган меросхўр *“васият қилувчи билан бир вақтда вафот этиши ёки мерос очилгандан кейин уни қабул қилишга улгурмасдан вафот этган”* ҳолларда ҳам бошқа меросхўрни (ворисдан кейинги ворисни) тайинлаши мумкинлиги назарда тутилмоғи лозим. Бу ўз навбатида васият қилувчининг хоҳиш-иродасини эркин изҳор қилиш имкониятини янада кенгайтиради. Шу билан бирга агар васиятнома бўйича меросхўр меросни қабул қилса, ворисдан кейинги ворис режими ўз-ўзидан бекор бўлишлигини ҳам Кодексда мустаҳкамлаб қўйиш керак.

Халқаро амалиётдан келиб чиқиб, Кодексга *“васият қилувчининг хоҳишига кўра васиятномани тузишда гувоҳлар, таржимон иштирок этиши мумкин”* лиги мустаҳкамланмоғи лозим.

ФКга мувофиқ васиятномани нотариал тасдиқлаш жараёнида гувоҳлар иштирок этадиган ҳолларда, қуйидагилар гувоҳ бўлиб иштирок этиши ва васият қилувчининг ўрнига васиятномани имзолаши мумкин бўлмаган шахслар доирасини аниқ белгилаш зарур ва улар қаторига эр-хотиннинг биргаликдаги васиятномаси ва мерос ҳақидаги шартнома каби янги нормалар киритилаётганлиги сабабли гувоҳ бўлиб қатнаша олмайдиган шахслар қаторига *васиятнома тузилган тилни тушунмайдиган шахслар, шунингдек эр-хотиннинг биргаликдаги васиятномасини амалга оширишда эр-хотиндан бири, мерос ҳақида шартноманинг тарафлари, васият қилувчининг яқин қариндошлари, васият мажбурияти юклатилган шахслар* ҳам киритилиши лозим.

Бундан ташқари, нотариус мерос очилганлиги ҳақида ахборотни олгандан кейин махфий васиятноманинг мазмунини эълон қилиш кунини белгилаши, агарда нотариусга васият қилувчининг оила аъзоларини ва қариндошларини яшаш жойи маълум бўлса васиятномани эълон қилиш куни ҳақида ёки оммавий ахборот воситаси орқали хабардор қилиши, нотариус манфаатдор шахслар ва иккита гувоҳ иштирокида васиятнома сақланаётган хатжилдни очиши ва мазмунини эълон қилиши, гувоҳ ушбу ҳужжатни васият қилувчи томонидан тузишда иштирок этганлиги, лекин унинг мазмунидан хабардор эмаслиги ҳақида гувоҳлик бериши, махфий васиятнома ўқиб эшиттирилганлиги ҳақида баённома тузилиши, баённомани нотариус ва гувоҳлар имзолашлари, баённомада васиятноманинг тўлиқ матни акс эттирилган бўлиши лозим.

Махфий васиятномани ва баённоманинг асли нотариусда сақланиши ва меросхўрларга баённоманинг нотариал тартибда шаходатлантирилган нусхаси берилиши ҳам қоидалардан ўрин олмоғи лозим.

Концепцияда ФКга мерос ҳақидаги шартнома институти киритилиши кўзда тутилаётганлиги сабабли бу институтнинг барча атрибутлари Кодексдан жой олиши мақсадга мувофиқдир.

Фикр мулоҳазаларимиз ниҳоясида таъкидлаш жоизки, ушбу мавзу ниҳоятда долзарб ва серкирра бўлиб, алоҳида тадқиқотлар ва изланишларни талаб қилади. Ушбу мақолани тайёрлашда Хитой, Озарбайжон, Латвия, Чехия, Беларусь, Россия Федерацияси, Қозоғистон ва бошқа мамлакатлар қонунчилигидан фойдаландик. Улар ҳам масаланинг айнан шундай муҳим жиҳатлари мавжудлиги ва мамлакатимиз қонунчилигида бу борада алоҳида тадқиқотлар ва изланишлар олиб борилиши зарурлигидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.- Т.: “O‘zbekiston”,2023.
2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2022.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ф-5464-сон фармойиши, 05.04.2019.

ШАХС ТАРБИЯСИДА ДУНЁВИЙ ТАФАККУРНИНГ ЎРНИ

Абдуҳалил Маврулов
тарих фанлари доктори, профессор

Муниса Маврулова
фалсафа фанлари доктори (DSc)

Аннотация. Мақолада Янги Ўзбекистонни барпо этиш жараёнида жамиятда содир бўлаётган туб ислохотлар, ўзгаришларга нисбатан фуқароларнинг муносабати, рўй бераётган жараёнларни онгли равишда англашда инсон тафаккурининг ўрни ўрганилади. Тафаккур ва ақл, тафаккур ва ҳиссиёт масалаларига муносабат билдирилади. Ёшларимизда замонавий тафаккур тарзининг шаклланишига ҳалақит қилаётган омиллар таҳлил этилади. Шунингдек, дунёвий тафаккур тарзининг шаклланишида маънавий-маданий эҳтиёжлар, ижтимоий ахлоқ, юксак эътиқодларнинг ўрни бўйича фикрлар берилади.

Калит сўзлар: Тафаккур, шахс, тарбия, ақл, ҳиссиёт, дунёвийлик, маънавий эҳтиёжлар, ижтимоий ахлоқ, эътиқод, дунёқараш, ислохотлар.

Аннотация. В статье рассматриваются фундаментальные реформы, происходящие в обществе в процессе становления Нового Узбекистана, отношение граждан к происходящим изменениям, роль человеческого мышления в сознательном понимании происходящих процессов. Лечатся мысль и разум, мышление и чувство. Лечатся мысль и разум, мышление и чувство. Анализируются факторы, препятствующие формированию современного образа мышления у нашей молодежи. Также приводятся мнения о роли духовных и культурных потребностей, социальной этики и высоких убеждений в формировании мирского образа мышления.

Ключевые слова: Мышление, личность, образование, интеллект, эмоции, обмирщенность, духовные потребности, социальная этика, вера, мировоззрение, реформы.

Annotation. The article examines the fundamental reforms taking place in the society in the process of establishing New Uzbekistan, the attitude of citizens to the changes, and the role of human thinking in understanding the ongoing processes. Thought and reason, thinking and feeling are treated. Factors hindering the formation of a modern way of thinking in our youth are analyzed. Also, opinions are given on the role of spiritual and cultural needs, social ethics, and high beliefs in the formation of the worldly way of thinking.

Key words: Thought, personality, education, mind, emotion, worldliness, spiritual needs, social ethics, faith, worldview, reforms.

Ўзбек тилининг изохли луғатида “тафаккур” деган сўз бор. Унинг луғавий маъноси “фикр юритиш, ўйлаш, фикрлаш” деган тушунчаларни беради. Янаям бошқачароқ қилиб айтадиган бўлсак, бу сўз объектив воқеликда тасаввур, тушунча ва муҳокаманинг фаол кўриниш жараёни, инсоннинг фикр юритиш ҳолати ҳисобланади.

Тафаккур энг аввало инсон ақлий фаолиятининг кўриниши, унинг маънавий-ахлоқий сифатларининг амалда акс этиши. Мазкур феномен ходиса орқали ҳар биримиз дунёни англаймиз, ўзимизга ва ўзгаларга баҳо берамиз, жамиятда содир бўлаётган воқеа-ходисаларнинг мазмун-моҳиятини тушунамиз. Тафаккур туфайлигина бизнинг жамият, инсонлараро муносабатларга берган баҳомиз объективлашади. Шунинг учун ҳам тафаккур объектив олам кўринишининг олий шакли сифатида эътироф этилади.

Айни пайтда, тафаккур инсон ҳиссиёти, руҳий олами билан ҳам бевосита боғлиқ. Демак, инсоннинг тафаккур қилиши бир томондан унинг ақл-идроки, билим савиясига

бевосита боғлиқ бўлса, бўлак томондан, ҳар биримизнинг руҳий ҳолатимиз, ҳиссиётимиз, маънавий дунёмиз даражаси ҳам мазкур жараёнда муҳим аҳамиятга эга бўлади. Бизнинг умумлашган хулосаларимиз, уларнинг қай даражада аниқлиги, ҳолислиги ҳам ана шуларга бевосита тегишли.

Хўш, нима учун биз бугун тафаккур деб номланган ушбу тушунчага алоҳида диққатимизни қаратмоқдамиз, барпо этилаётган Янги Ўзбекистон учун унинг қай даражада аҳамияти бор? Унинг қатор сабаблари мавжуд бўлиб, айримлари, назаримизда, қуйидагилардан иборат:

биринчидан, биз бугун мамлакатимиз раҳбари таъкидлагани каби очик фуқаролик жамиятини барпо этишни мақсад қилиб қўйганмиз. Мазкур мақсад эса “Жамият-ислохотлар ташаббускори” деган эзгу ғоя доирасида амалга оширилади. Демак, ислохотлар энди, бир пайтлар бўлгани каби, алоҳида сиёсий партиялар, қайсидир йўлбошчиларнинг субъектив “ғоя”лари асосида эмас, аксинча, бутун жамият, унинг аъзолари ташаббуслари натижасида содир бўлади.

Ҳар қандай ташаббус ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Унинг учун эса юксак ақл-идрок, фаҳм-фаросат, қайноқ қалб зарур бўлади. Бошқача сўз билан айтганда инсон уйғониши лозим. Хўш, жамият қачон уйғонади? Жамият инсонлар уйғонгандагина жонланади, тетиклашади, уйғонади. Ана шундагина алоҳида олинган шахс, пировард натижада, инсонлар жамият ислохотларининг ташаббускори бўлиб майдонга чиқиши мумкин;

иккинчидан, биз бугун Янги Ўзбекистонни барпо этишни, Учинчи Ренессанс пойдеворини куришни ўз олдимизга катта мақсад қилиб қўйганмиз. Бу борада талай ютуқларга ҳам эришдик. Буни ҳалқимиз, шунингдек, қатор давлатлар раҳбарлари ҳам, талай халқаро экспертлар ҳам аллақачонлар тан олиб, эътироф этмоқдалар. Буларнинг бари ҳаммамизда ифтихор туйғуларини уйғотмоқда.

Аммо, афсуски, бугун барчамиз ҳам қўлга киритилган муваффақиятлар сабабини таҳлил қила олмаяпмиз, эришилган ютуқлар манбаини, улар ҳалқимиз, муҳтарам Президентимизнинг қанчалар даражадаги саъй-ҳаракатлари, жонсарақликлари туфайли қўлга киритилаётганлигини тўлиқ тасаввур эта олмаяпмиз.

Менинг назаримда бунинг учун, биз юқорида бот-бот айтган тафаккур тарзимиздаги нуқсонлар ҳалақит қилаётганга ўхшайди. Шунинг учун бўлса керак, айрим ҳолатларда баъзи ватандошларимизнинг ҳали ўзаро суҳбатларда, ҳали ижтимоий тармоқларда билдираётган, норозилик оҳангидаги “нуқтаи назар”ларини эшитиб инсон ҳайрон қолади. Наҳотки, юртимизда сўнгги 7-8 йил ичида рўй берган ислохотлару туб ўзгаришларни кўриш мумкин бўлмаса?

Фикримча, уларнинг бундай хулосага келишларига рўй бераётган ўзгаришларнинг сабабларини кўра олмаётганлиги, ҳалқимиз турмуш даражасининг қай даражада яхшиланиб бораётганлигини таҳлил қила олмаётганлиги таъсир этаётган бўлса керак. Жамият аъзолари тафаккур тарзининг шаклланганлик даражаси қанчалар юқори бўлса, уларнинг мамлакат тақдирига масъуллиги шунчалар баланд бўлади;

учинчидан, бугун биз яшаётган дунё ҳаддан ташқари зиёд зиддиятли ҳолатлар гирдобига ўралашиб қолди. Дунё яна кўп қутубли дунёга айланиб қолгандай. Ана шундай вазиятда мавжуд ҳолатни реал таҳлил қилиш, тўғри хулосалар чиқаришдан ҳам мушкул иш йўқ. Кимларнингдир субъектив фикрларига қулоқ солиш, ёлгон хабарлар қулига айланиш бугун жуда осон бўлиб қолди.

Бунинг сабаби ҳам тайин: теварак-атрофимизда бўлаётган воқеа-ходисалар сабабини аниқлашга фикрий ожизлигимиз имкон бермаяпти. Гўёки турли воқеалар гирдобига тушиб қолгандаймиз, тўғри хулоса чиқаришимизга нималардир тўсиқ бўлаётгандай. Ана ўша тўсиқ-бу тафаккур даражамизнинг пастлиги, баъзан эса, фикрий қулликка маҳкумлигимиз бўлса керак, деб ўйлаймиз;

тўртинчидан, тафаккур тарзимизни ислох қилишга айрим фуқароларимиздаги аниқ билим ва тажрибаларга суянмасдан, ақл ва идрок хулосаларига асосланмасдан хулосалар

чиқариш ҳам сабаб бўлмоқда. “Кўчанинг гапи”ни асос қилиб олиш, фақат ҳис-туйғуларгагина ишониш (шу ўринда таъкидлаш лозимки, инсон тафаккур тарзининг шаклланишида, шубҳасиз, ҳиссиётнинг ўрни ҳам катта. Бироқ, у бу масалада бирламчи эмас) баъзан хато хулосаларнинг қабул қилигншига сабаб бўлмоқда. Шунинг учун ҳам инсондаги тафаккур танқислиги унинг шошма-шошарлик билан хулосалар чиқаришига, пировард натижада, айрим ҳаракатларида пала-партишликнинг юзага келишига сабаб бўлмоқда.

Бекорга халқимиз “Етти ўлчаб бир кесиш”, деган мақолни ўйлаб топмаган. Шу ўринда, мамлакат раҳбари Шавкат Мирзиёевнинг қуйидаги фикрларини эслатгим келди: “Албатта, Конституцияни янгилашдек ғоят муҳим, стратегик вазифани ҳал этишда етти марта эмас, етмиш марта ўйлаб, халқимиз билан ҳар томонлама маслаҳатлашган ҳолда, юртимиз ва жаҳондаги илғор тажрибаларни чуқур ўрганиб, аниқ қарор қабул қилишимиз зарур”.

Ҳақиқатдан ҳам тўғри, бугунги шароитда, дунё алғов-далғов бўлиб турган бир пайтда ҳар бир нарса ҳақида, босаётган ҳар бир кадамимизни чуқур ўйлаб, тўғри хулоса чиқармас эканмиз, унда биз хато қиламиз. Бунинг учун эса, биз ўзимизни ўзгартиришимиз, тафаккур тарзимизни мунтазам равишда такомиллаштириб боришимиз лозим бўлади. Янги жамиятни, демакки, Янги Ўзбекистонни эскича тафаккур билан куриб бўлмайди. Бу-аксиома.

Энди янгича тафаккур, дунёқарашни шакллантириш учун бажаришимиз лозим бўлган айрим субъектив фикрларни баён этсам. Айримлар ақллиликни инсон моҳиятининг асоси деб биладилар. Балки, уларнинг бу даъволарида ҳам мантиқ бордир. Чунки, ақл чироғига эга инсонлар кўпинча адашмайдилар, ягона тўғри йўлни топиша ҳаракат қиладилар, унинг уддасидан ҳам чиқадиладар.

Бироқ, инсон камолатида, жамият равнақида, мамлакат барқарорлигида, миллат тараққиётда тафаккур тарзи инсон ақл-заковатидан устун туради. Ақл инсонни билишга ундаса, тафаккур уни идрок қилишга, мантикий ва тўғри хулосани топишга чорлайди. Фикримизнинг исботи учун Шайх Муҳаммад Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг қуйидаги фикрларини келтиришни лозим топдик: “инсонни ҳаракатга солувчи куч ақл эмас, балки тафаккур ила эришган идрокидир. Тафаккур бўлмаса, ақлнинг ўзи ҳидоятга йўллай олмайди. Дунёда қанчадан-қанча ақлдилар бор. Аммо уларнинг ақллари тўғри йўлга бошламаяпти, ёмонликлардан қайтармаяпти. Бу ҳам етмаганидек, соф табиатли инсон зотига ор бўлган ишларни тап тортмай қилишни ўша ақллари билан фахрланаётганлар ўзларига эп кўришмоқда”[1,394].

Дарҳақиқат, буюк аллома қайд этгани каби, қачон инсондан тафаккур кетса, унга бошқа зиё бўлмас. Бу ҳолда банда шабкўр бўлиб қолади. Гоҳида ҳеч нарсани кўрмайди, гоҳида бирор шарпани кўради. Ўшанда у юролмай қолади. Яхшиликдан маҳрум бўлади. Агар эътибор қилинса, алломанинг қайд этишича, инсонни ҳаракатга келтирувчи, уни яратувчилик, бунёдкорлик ишларига сафарбар этувчи омил айнан тафаккур кучидир.

Буюк мутасаввиф, шайх ва шоир Фаридуддин Аттор ўзининг “Тазкират ул-авлиё” (Авлиёлар китоби) асарида Ҳақ таолонинг қудрат ва азаматини тафаккур қилмоқдан маърифат ортар; неъматларини тафаккур қилмоқдан муҳаббат туғилар, дейди. Аллома яна бир ўринда кимнинг сўзи ҳикмат бўлмаса, айнаи офатдир, кимнинг сукути тафаккур бўлмаса, шахват ва ғафлатдан иборатлигини таъкид этади [2,242].

Юқорида келтирилган фикрлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, ақл туфайли инсон ижобий, савоб ишларга ҳам, салбий, ножўя ишларга ҳам қўл уриши мумкин экан. Агар ана шу ақл тафаккур булоғидан сув ичсагина, унинг ҳаракатлари яхшилик, эзгулик, одамийлик каби фазилатлар билан бойиши мумкин.

Шунинг учун ҳам мамлакатимиз раҳбари Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинган куннинг 29 йиллигига бағишланган табригида яна бир бор одамларимизни ўзгаришга чақириб, давлат ва сиёсат арбоби Уинстон Черчилнинг “Яхши бўлиш учун-

ўзгариш керак, яхшиларнинг яхшиси бўлиш учун эса янада кўпроқ ўзгариш керак”, деган гапларини эсламаган бўлса керак.

Инсоннинг том маънодаги тафаккур тарзи, юқорида қайд этганимиз каби, маънавият ва маърифат билан йўғрилгандагина эзгулик ва инсонпарварлик ғоялари рўёби учун хизмат қилиши мумкин. Бу ёруғ дунёда ақлли одамлар, дунё илмини сув қилиб ичиб юборган подшоҳлару императорлар жуда кўп ўтган. Аммо улар маънавият ва маърифат кўчасидан ўтмаганликлари, амалга оширадиган ишларини тафаккур қила олмаганликлари, ўз хатти-ҳаракатларини ахлоқ талаблари нуқтаи назаридан таҳлил қилишга ожизликлари учун ҳам учун ҳам кўҳна тарихда ёмон отлик бўлиб қолавердилар.

Бунга мисоллар жуда кўп. Масалан, XVII асрда яшаган қонхўр аёл, можор графинияси Елизавета Баторни олиб кўрайлик. Бу аслзода хоним махсус ўлдирилган қизларнинг иссиқ қонига тўлдирилган ваннада чўмилишни яхши кўрарди. Қон тўлдирилган ваннада чўмилаётган пайтда хоним ўзини ниҳоятда бахтиёр ҳис этарди. Бундан ташқари, баданга роҳат бағишлаган нарса фойдали ҳисобланарди: гўё ёш қизларнинг иссиқ қонлари гўзалликни мустаҳкамлар эмиш. Ялмоғиз 650 нафар деҳқон қизларнинг ёстиғини қуритди.

Ёки ўзини ҳаддан ташқари ақлли деб эътироф этган француз ёзувчиси, “садизм” деб ном олган атаманинг “ижодкори” маркиз де Сад (1740-1814)ни олиб кўрайлик. Садизм атамасининг маъноси-жинсий бузуқлик, ёстикдошига нисбатан жисмоний азоб бериш ва бундан ҳузур олишдир. Маркиз де Сад “фалсафаси”нинг мазмуни шундан иборат эдики, инкилобий тузум шароитида инсониятга қарши қилинган бирон-бир жиноят қораланмаслиги керак. Чунки, бундай шароитда жиноят одатий таомилга айланиб қолади.

Тафаккур тарзининг етишмаслиги, ўз хатти-ҳаракатларини таҳлил қила олмаслик, жамият олдида маънавий масъулият ҳиссининг йўқлиги-буларнинг бари ана шундай “арбоб”ларнинг шаклланишига сабаб бўлди. Тарих биз учун тарбиячи. Ундан тўғри хулосалар чиқариш эса ҳар биримизнинг бурчимиздир.

Бугун мамлакат раҳбари барчамиздан ўзгаришни, тафаккур тарзимизни такомиллаштиришни талаб қилмоқда. Шу мақсадда барча имкониятлар яратиб беришга ҳаракат қилинмоқда. Таълим ва тафаккур уйғунлигига алоҳида аҳамият қаратилмоқда. Таълим тизимидаги ислохотлар, Президент, ижод ва ихтисослаштирилган мактабларнинг ташкил этилиши, “Бир миллион дастурчи” каби лойиҳаларни амалга оширишга қаратилган ҳаракатлар, ўнлаб танловлар-буларнинг бариси келажак авлоднинг тафаккур тарзини шакллантириш, уларда мустақил фикрлаш амалиётини пайдо қилишга қаратилганлигини эътиборга олиш муҳимдир.

Мамлакат раҳбарининг Янги Ўзбекистонда янги маънавий макон яратиш, маърифатли жамият барпо этиш тўғрисидаги барча эзгу ишлари, ташаббусларини, мен аслида ёш авлодни мустақил фикрлашга, улар тафаккур тарзини такомиллаштиришга қаратилган муҳим, дадил қадамлар сифатида баҳолайман.

Аслида ҳам шундай. Чунки, бугун биз очик демократик, фуқаролик жамиятни барпо этишга астойдил киришдик. Бундай жамиятни фикрий, мафкуравий қулликдаги шахслар билан асло қуриб бўлмайди. Янаям бошқача айтганда, янги жамият янгича тафаккур қиладиган шахслар билангина қурилиши мумкин. Агар жамиятнинг ўзи тафаккур тарзи такомиллашган, ушбу феномен ҳодиса юксак талабларга жавоб берадиган маънавият ва маърифат билан йўғрилган инсонларга эҳтиёж сезмас экан, бу вазифани асло адо этиш мумкин эмас.

Бугун Ўзбекистон том маънодаги, ўзгаришларга интилиб яшаётган шахсларга муҳтож. Бошқача сўз билан айтганда, ҳақиқий ривожланиш, тараққиёт ҳам жамиятнинг, ҳам шу жамият фуқароларининг янгиланиш, ўзгариш сари интилаётган эҳтиёжлари ўзаро уйғунлиги туфайлигина содир бўлиши мумкин. Бу жараёнда маънавият ва маърифат асосий ролни ўйнайди. Инсоннинг мавжудлиги унинг қалбида акс этади. Қалб эса маънавият, маърифат, илм-фан билан доимо тўлиб туриши лозим. Акс ҳолда унинг

ўрнини турли ёвуз мафкуралар, ғоялар эгаллайди. Улар эса инсон ақл-идрокини ёвузлик, ёмонлик, вахшийлик каби иллатлар томон етаклайди. Бунга бугун бутун дунёда маърифатли жамият қуришга киришилган бир даврда ҳам мисоллар жуда кўп.

Шунинг учун ҳам мамлакатимизда ёшлар тарбиясида улар тафаккур тарзини маънавий омиллар орқали шакллантиришга ҳаракат қилинмоқда. Яна шу нарсани алоҳида таъкидламоқ лозимки, том маънодаги маърифатли жамият шу жамият ва алоҳида олинган фуқароларнинг ўз тафаккур тарзини такомиллаштиришга бўлган соғлом эҳтиёжларининг уйғунлашуви туфайлигина содир бўлади. Демак, маърифатли жамият-соғлом эҳтиёжлар уйғунлашган жамият ҳисобланади.

Соғлом эҳтиёж эса янги маънавий маконда шаклланади. Янги маънавий маконни барпо этиш бугунги Ўзбекистон олдида турган энг катта вазифалардан бири ҳисобланади. Бундай маънавий маконда фуқаролар тафаккур қарамлигидан, маънавий биқиқликдан, фикрий камситишлардан озод бўлади. Шунингдек, янги Уйғониш даври пойдеворини яратиш жараёнида энг ривожланган жамиятлар талабларига жавоб берадиган, эркин ва хур фикрли, замонавий ва инновацион маънавий маконни шакллантириш зарурати бугун кун тартибда турибди.

Айнан ана шу зарурат ҳам халқимиздан тафаккур тарзимизни ўзгартиришни талаб этмоқда. Дарҳақиқат, эркин ва хур фикрли инсонлар билангина замонавий ва инновацион маънавий маконни яратишимиз мумкин. Бу ҳолат барчамиздан, бир томондан, замон руҳини эътиборга олиб, хорижнинг энг илғор тажрибаларидаги биз учун муҳим бўлган жиҳатларига аҳамият беришни талаб қилади.

Масаланинг яна бир муҳим томони бор. Анъанавий миллий тафаккур тарзимизда баъзан халқимизни минг йиллар давомида ўзгармасдан келаётган, айна пайтда, айрим эътиқоди султ кишиларни пасивликка ундайдиган қадриятлар ҳам борки, энди улардан воз кечиш пайти келди, деб ўйлаймиз. Масалан, конформистик дунёқарашни олиб кўрайлик. Бундай дунёқарашга эга одамларда одатда турли шароитларга мослашишга мойиллиги кучли бўлади. Улар меъёрий кўрсатмаларни ўта султ қабул қиладилар, қатъиятлик кўрсата олмайдилар.

Конформ дунёқарашга эга кишилар жамиятда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни таҳлил қилишда, одатда ўз фикрларига суянмайдилар, бошқаларнинг нуқтаи назарини таҳлилсиз қабул қиладилар. Шу билан бирга ундайлар ўз оппонентлари босимида дош беролмайдилар ва тез фикрий таслимга учрайдилар. Бундайлар кўпинча, мурососоз бўладилар, тафаккур ва ирода кучига эга бўлмаганликлари учун бўлар-бўлмасга эргашаверадилар. Бироқ, энг ёмони бу эмас. Энг хавфлиси шундан иборатки, шу тоифадагилар кўпинча теварак-атрофдагилар томонидан “гапга кўнувчи”, “эсли”, “тарбия кўрган”лар сифатида қабул қилинадилар.

Ҳар бир ҳолатга осонлик билан мослашувга мойил бўлган бундай кишилар ўз олдиларига катта, стратегик мақсадларни қўя олмайдилар. Улар шу куннинг ташвишлари билангина яшайдилар. Уларда масъулият ҳисси бўлмайди. Масъулиятни осонгина бошқаларга “илиб” қўяверадилар. Шунинг учун ҳам конформ дунёқарашга эга инсонлар жамиятда бўлаётган воқеа ва ҳодисаларга ўта бефарқ бўладилар. Айрим инсонларга хос бўлган лоқайдлик, бефарқлик улар турмуш тарзи, дунёқарашининг моҳиятини ташкил этади.

Хўш, бундай одамлардаги конформ дунёқарашни бартараф этиш мумкинми? Албатта мумкин. Бунинг учун, бизнинг назаримизда қуйидагиларга эътибор бериш мақсадга мувофиқ:

биринчидан, оилада, меҳнат жамоаларида, умуман жамиятда ундайлардан у ёки бу масалада ўз шахсий фикрини талаб қилиш, қатъиятли бўлиш инсоннинг том маънодаги моҳияти эканлигини тушунтириш лозим. Иккинчидан, мавжуд муаммолар ечимида бахс-мунозараларнинг ўрни катта эканлигини тушунтириш керак. Бахс, мунозаралар, айримлар таъкидлагани каби, келишмовчиликни англатмайди, аксинча, ягона тўғри йўлни топишга,

масаланинг моҳиятини англаш сари ташланган қадам эканлигидан дарак беради. Учинчидан, конформ дунёқарашга эга инсонлар, айниқса ёшларни кўпроқ ижтимоий-маънавий тадбирлар, турли танловлар, лойиҳаларда фаол иштирок этишларини рағбатлантириш лозим. Бугун мамлакатимизда ана шундай муҳит мавжуд. Ёшлар ташкилотлари, маънавият ва маърифат масканлари, таълим муассасаларида мунозара-бахс тўғараклари, клублари фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг фаолиятини кенг тарғиб этиш эса конформ дунёқарашга эга, мослашувчанлик кайфиятидаги айрим ёшларни ижтимоий фаоллаштиради, бундайлардаги лоқайдлик, бефарқликни бартараф этишга имкон беради.

Шу ўринда яна бир муҳим масалага эътибор бериш лозим. Гап шундан иборатки, тафаккур эркинлиги инсондан мустаҳкам эътиқодни талаб қилади. Эътиқод инсонни ўзи томонидан амалга ошираётган ишларига ишончини уйғотади, уни мустаҳкамлайди, иймонини поклайди. Эътиқод, шунингдек, инсонни ўз олдига қўйган мақсадига, жамиятдаги мавжуд қадриятларга нисбатан ҳурмат-эътиборни шакллантирувчи, уни ҳаракатга келтирувчи куч. Ушбу феномен ҳодиса, айни пайтда жамиятда ва ҳар бир инсонда шаклланган тафаккур тарзини ифода этувчи омилдир. Эътиқодсиз одамда соғлом тафаккур шаклланиши мумкин эмас.

Эътиқод, аслида, муайян мақсад, қадриятга ишонч, шу асосда шаклланган тафаккур тарзи, дунёқарашдир. Уни шакллантирувчи омиллар кўп. Масалан, оилавий муҳит, кексалар ўғити, турли тадбирлар ва ҳақозолар. Аммо уларнинг ичида билим эътиқодни юзага келтирувчи энг асосий омил ҳисобланади.

Эътиқод инсоннинг билими, ҳаётий тажрибаси, жамиятнинг шахсга таъсири асосида шаклланади. Инсоннинг эътиқоди унинг нуқтаи назарларининг ўзгармаслигида эмас. Ҳар бир инсон, айниқса, ёш йигит-қиз тажриба, билимнинг камлиги туфайли эътиқод деб билгани аслида сароб бўлиши ҳам мумкин. Мир Алишер Навоий шу ўринда айтган қуйидаги фикрини ўта тўғри, дейиш мумкин: “Бу дунёда бир қил ҳам беҳуда яратилмаган, башарти, мен унда бирор хато кўрсам, бу оламнинг номукаммалигидан эмас, балки менинг нуқтаи назаримнинг хато эканидандир”[3,33].

Буюк алломанинг бу фикри биз учун ўта зарур. Айрим ҳолларда баъзи ёшларимиз ўз фикрларини ягона ва қатъий шаклда тўғри, деб ҳисоблайдилар. Аммо ҳар доим ҳам ундай эмас. Эътиқод ҳаёт тажрибаси, эгалланган билим, аждодлар ижтимоий тажрибаси, шу куннинг хусусияти каби омиллар натижасида шаклланадиган тафаккур тарзидир. Эътиқодга айланмаган билим инсонни алдайди, адаштиради.

Масалан, қадим-қадимдан том маънодаги бахт-саодатга эришиш мустаҳкам билим, аждодлар ўғити, тинимсиз меҳнат, ҳақ йўлида ўзини маънавий қурбон қилиш натижасида юз бериши мумкинлигини биламиз. Аммо айрим ёшлар ўзлари хоҳлаган бахтга бирданига, бир зарб билан, қийинчиликларсиз, осонлик билан, жонларини қийнамасдан эришишга интиладилар. Бундай ҳол билимнинг эътиқодга айланмаганлигини англатади.

Биз юқорида қайд этганимиз каби, бугун дунёнинг мафкуравий манзараси ўзгариб бормоқда, қадриятлар алмашмоқда. Бу жараён айниқса ғарб дунёсида жуда тез содир бўлмоқда. Бундай жараёнлар, шубҳасиз, одамлар онги, тафаккурига таъсир қилмасдан қолмаяпти, ўз позициясига эга бўлмаган одамларда ҳаётга бўлган тушқунлик, бесарамжонлик, кўрқиш, ваҳимага тушиш ҳолатлари учрамоқда.

Ғарб психологлари фикрича, уларнинг ҳаётий позициясида қуйидагилар алоҳида ажралиб туради:

- тобелик позицияси. Бунга бўш характерли, иродасиз, фаол бўлмаган кишилар қиради. Улар умр бўйи ишонсизлик руҳида яшайди, қариган чоғида ҳам эътироф ва эътибор кўрмагач, ўзини бахтсиз ва таҳқирланган сезади;

- ҳимоя позицияси. Бу ўз қобилигига ўралиб қолган инсонларга тегишли. Бундайлар бошқалар билан яқинлашишга интилмайди, ўз туйғуларини ҳам яширин тутаяди, танҳоликни истайди;

- дунёга нафрат билан қараш позицияси. Бундай “ғазабкор” кишилар ҳаётда кўрган ранж-алам ва омадсизликларни жамият ва атрофдагилардан кўради. Бундай тоифадаги одамлар ҳар кимдан гумонсировчи, тажовузкор бўлади, ҳеч кимга ишонмайди;

- ўзига ва ўз ҳаётига нафрат билан қаровчилар позицияси. Бу тоифа одамларга беҳафсала, суст, оғир руҳий кайфиятдагилар киради. Улар ўзини ёлғиз ва кераксиз сезади, ўз ҳаётини омадсиз ҳисоблайди, ўлимга эса маъносиз оламдан қутилиш сифатида қарайдилар.

Дунё тобора глобаллашиб бораётган ҳозирги шароитда ана шундай тушкунли кайфиятдаги айрим инсонларни бундай салбий ҳолатдан чиқариб олиш ўта мушкул. Бундай вазиятда ягона тўғри йўл-адашганларда тафаккур ислохотларини ўтказишга кўмак беришдан иборатдир. Бу осон вазифа эмас. Бунинг учун, бир томондан, жамиятда шундай ижтимоий-маънавий муҳит яратиш лозимки, бунда барчанинг ижтимоийлашуви учун қулай шароит яратилиши лозим. Иккинчидан, жамият аъзоларида ўзларини ўзгартиришга, дунёқарашини кенгайтиришга бўлган эҳтиёжни шакллантириш керак. Ҳар икки ҳолат ҳам ўзаро уйғун. Уларнинг бири иккинчисисиз амалга ошмайди.

Биз юқорида янги маънавий маконни барпо этишга киришганлигимизни қайд этган эдик. Бундай макон, мамлакат раҳбари таъкидлагани каби, халқимиз миллий маънавий қиёфасида дунёвий тафаккур тамойилларини шакллантиришдан бошланади. Дунёвий тафаккур инсонни қатъиясизликдан қутқаради, уни амалий ҳаракатга ундайди, жамиятдаги мавжуд қонунларга амал қилиш кўникмасини шакллантиради. Инсоннинг моҳияти унинг эркинлигида экан, у ҳар доим мустақил фикрлашга, вақтни бесамар сарфламасдан эзгулик, хайрли ишларга астойдил киришиши бугун алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Биз дунёвий тафаккур деганда одамларнинг жамият томонидан қабул қилинган, эътироф этилган қонунларга амал қилишларини, мамлакатда рўй бераётган ҳар қандай ўзгаришлар, ислохотларга ўзларининг масъулияти борлигини ҳис этишлари, янгича фикрлашларини назарда тутамиз. Айни пайтда, бугун айримлар билан суҳбатлашганда янгича тафаккур деганда минг йиллар давомида шаклланган миллий қадриятларимизга беписандлик кайфиятини ҳам кўрамыз. Бироқ, шунинг унутмаслик лозимки, ўзбек халқи иймонининг бутунлиги, сабр-қаноатининг мустаҳкамлиги, миллий қиёфамизда раҳмат ва шафқатнинг уйғунлигисиз дунёвий тафаккур тўғрисида бонг урушимиз ҳеч қандай натижа бермайди.

Шу ўринда яна бир нарсга эътибор беришимиз муҳим. Бу-дунёвий тафаккурни миллий ахлоқ қоидалари билан уйғунлаштирмасдан шакллантириб бўлмаслиги хусусида. Аввало шунинг таъкидлаш лозимки, ахлоқ-ижтимоий онг шакллари билан бири, жамият, оиладаги юриш-туриш тамойиллари ва нормаларининг йиғиндисидир. Ахлоқ жамоатчилик фикрига суянади, у кишининг ҳатти-ҳаракатида унинг жамиятга, оилага, ижтимоий фойдали меҳнатга, жамоатчиликка муносабатида намоён бўлади.

Ўзбек халқи миллий ахлоқининг муҳим жиҳатлари сифатида энг аввало юксак инсонпарварлик, ватанпарварлик, яхшилик улашиш, жамоатчиликка суяниш, халқлар дўстлиги каби қадриятларни санаш мумкин. Юртимиздан етишиб чиққан мутафаккир-олимлар эътироф этишлари бўйича инсоннинг кадр-қиммати унинг мол-мулки ёки ижтимоий келиб чиқиши билан эмас, балки маънавий қиёфаси, ахлоқий сифатлари билан ўлчанади.

Биз бугун ўз тафаккур тарзимизни ислох қилишга киришар эканмиз, бу жараёнда миллий ахлоққа суянмас эканмиз, кўзлаган марраларимизга ета олмаймиз. Бу дунёдаги ҳар бир халқнинг ўз ахлоқий мезонлари бор. Масалан, немис халқининг ахлоқий тамойилларида аниқ ҳисоб-китобни, французлар ахлоқида “устаси фаранг”ликни, хитойликлар ахлоқида тиришқоқликни, японлар ахлоқида ақл-заковатни, Европа шимолидаги халқлар ахлоқида вазминлик ва босиқликни, инглизлар ахлоқий қадриятларида аристократизм (киборлик)ни кўрсак, буларнинг бари ўзбек миллий ахлоқ

меъёрларида аллақачонлар ўз аксини топган. Янги Ўзбекистонда янги маънавий маконни барпо этиш асносида ана шу ахлоқий сифатларнинг бари янада чуқурроқ ўз заминига эга бўлади. Бу сифатлар, шубҳасиз, барча фуқароларда дунёвий тафаккур тарзини шакллантира олади.

Юқоридагилардан қисқача шундай хулоса қилиш мумкинки, дунёвий тафаккур энг аввало соғлом эҳтиёж, юксак эътиқод, миллий ахлоқ каби қадриятлар, ижтимоий омиллар уйғунлиги натижасида барпо этиладиган янги маънавий макондагина шаклланиши мумкин. Янги маънавий макон ўз навбатида бугун мамлакатимизда ижтимоий заруратга айланган, минг йиллар давомида юртимиздан етишиб чиққан мутафаккир-алломалар орзу қилган маърифатли жамиятни юзага келтиради.

Жамият аъзоларида дунёвий тафаккур тарзини шакллантириш учун бугун мамлакатимизда кенг имкониятлар яратилди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Биринчи Тошкент Халқаро инвестиция форумининг очилиши маросимида айтгани каби, энг муҳим ютуғимиз шуки-биз жамиятимизда ёпиқлик муҳитидан қутулиб, Янги Ўзбекистон пойдеворини айнан эркинлик ва адолат тамойиллари асосида барпо этмоқдамиз.

Дарҳақиқат, тафаккур тарзи кенг ва юксак эътиқодли инсонлар билан жамиятни янгилаш, ўзгартириш, бахтли келажак қуриш мумкин. Бугун мамлакатимизда амалга оширилаётган барча соҳалардаги ўзгаришлар, ислохотлар туфайли одамларда ўзлари амалга ошираётган ишларидан кўнгиллари тўлмоқда, барқарор ривожланган, кучли, адолат тантана қилган жамиятни қуриш уларнинг эътиқодига айланмоқда. Бу, фикримизча, кейинги йилларда биз қўлга киритган энг катта ютуқлардан ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Хислатли ҳикматлар шарҳи. -Тошкент, 2014.-394-бет.
2. Акмал Саидов. Атторшунослик. -Тошкент, 2013.-242-бет.
3. Алишер Навоий. Ҳикматлар. -Тошкент, 2014.-33-бет.

**“ILMIY TADQIQOT METODOLOGIYASI” FANI MAGISTRLAR TAYYORLASHDA
MUHIM ILMIY MANBA**

Nazar Hakimov
Toshkent amaliy fanlar
universiteti professori,
Fasafa fanlari doktori

Ortikbek Yusupov
Toshkent amaliy fanlar
universiteti dotsenti,
Fasafa fanlari nomzodi

Annotatsiya. Maqolada magistrlar tayyorlash jarayonidagi muhim manbalardan biri hisoblangan “Ilmiy tadqiqot metodologiyasi” fanini oʻrganishning nazariy va ilmiy ahamiyati tadqiq qilingan.

Kalit soʻzlar: metodologiya, ilmiy, tadqiqot, fan, magistr, dissertatsiya, manba, yangilik, xulosa.

Аннотация. В статье подчеркивается важное научно методологическое значение дисциплины “Методология научного исследования” в подготовке высококвалифицированных магистров.

Ключевые слова: методология, научный, исследование, наука, магистр, диссертация, источник, новизна, заключение.

Annotation. The article emphasizes the important scientific and methodological significance of the discipline “Methodology of scientific research” in the preparation of highly qualified masters.

Key words: methodology, scientific, research, science, master, dissertation, source, novelty, conclusion.

Bugungi kunda magistratura birinchi kurs talabalari uchun «Ilmiy tadqiqot metodologiyasi» fanidan fandan oʻzbek tilida darslikning yangi avlodini nashr qilish zaruriyati vujudga keldi. Shuningdek, Oʻzbekistonda rivoglahayotgan xusisiy universitetlarda tayyorlanayotgan magistrlar uchun moʻjallangan «Ilmiy tadqiqot metodologiyasi» fanini oʻqitishni yangi pedagogik texnologiyalar asosida takomillashtirish lozim. Ushbu fan boʻyicha olib borilayotgan maʼruzalarda har bir ixtisoslikning xususiyatlarini eʼtiborga olish maqsadga muvofiqdir. Shuning uchun ham nashr qilinadigan yangi darslik magistrlar uchu zarurdir va ularga moʻljallanan oʻquv metodik adabiyotlarning yangi avlodi tarkibiga kiradi.

Toshkent amaliy fanlar universitetida magistratura joriy oʻquv yilida ochilganligi sababli Universitet axborot resurs markazida “Ilmiy tadqiqot metodologiyasi” fanidan nashr qilingan darsliklarnig yangi avlodi boʻlishi maqsadga muvofiq. Shuningdek ushbu fandan metodologik ahamiyat kasb etadigan darslikning etishmasligi, ularning amaliyot darslariga tayorgarligiga, magistrarga mustaqil taʼlim jarayonini, oliy taʼlim talablariga muvofiq tashkil qilish imkonini bermaydi. Tayorlanayotgan magistrnlarnig ilmiy tadqiqot ishlari globallashuv, jamiyat yangi taraqqiyot bosqichi, raqamli iqtisodiyot, raqobat muhiti talablariga javob berishi lozim. Shuningdek, Oliy taʼlimda rivojlangan davlatlar universitetlari bilan integratsion jarayonlarning kengayib borayotganligi malakali magistrlar tayyorlashni takomillashtirishni talab qilmoqda. Oʻzbekistonda yangi taraqqiyot bosqichida raqabotbardosh kadrlar tayyorlashga muhim vazifa sifatida qaralmoqda. Shuning uchun ham magistrlar tayyorlashni yuqoridagi talablar darajasida olib borish universitet strategiyasining muhim qismi hisoblanadi. Magistrarga moʻljallangan

“Ilmiy tadqiqot metodologiyasi” faninig chuqur oʻrganilishi magistrlik dissertatsiyasining metodologik jihatlarini shakllantirishga yordam beradi. “Ilmiy tadqiqot metodologiyasi” fani boʻlajak magistrarga muhim amaliy, nazariy masalalarni tushintirishda metodik yordam rolini bajaradi.

Magistratura talabalari turli mutaxassislardan iborat boʻlganligi sababli, “Ilmiy tadqiqot metodologiyasi” fanidan darslik ushbu fanda uchraydigan nazariy, metodologik ahamiyat kasb etuvchi masalalarning mohiyatini anglashlariga yordam beradigan manba hisoblanadi. Universitetda magistratura talabalarining oʻqish jarayoni oʻzbek tilida tashkil qilingan. Ushbu holat magistrlar uchun darslikning oʻzbekcha variantini talablar darajasida nashrga tayyorlashni taqozo qiladi. Taʼkidlash lozimki, “Ilmiy tadqiqot metodologiyasi” fanidan darslikning yangi avlodi mavjud boʻlmaganligi natijasida, magistrlar tarqatma materiallar va ilmiy jihatdan tizimlashtirilmagan, internet materiallaridan foydalanib darslarga tayyorlanmoqda. “Ilmiy tadqiqot metodologiyasi” fanini oʻrganish jarayonida rivojlangan davlatlarning yetakchi universitetlari materiallaridan, kadrlar tayorlash tajribasidan samarali foydalanish lozim. Bunday innovatsion materiallarning darslikka kiritilishi natijasida boʻlajak magistrning bilim saviyasi oshadi, ularning raqabotbardosh kadrlar sifatida tayyorlanishiga amaliy yordam koʻrsatiladi. Darslikda Yevropa Ittifoqiga kiruvchi rivojlangan davlatlarning yetakchi universitetlarida samarali qoʻllanilayotgan magistrlar tayyorlash tajribasi uchun zarur boʻlgan, magistrlar mustaqil taʼlimi ishini tashkil qilish materiallaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Darslikka kiritiladigan glossariyni tuzishda jahondagi yetakchi olimlar tomonidan ochib berilgan ilmiy terminlar, atamalar, metodologiyaga oid xulosalardan samarali foydalanilish maqsadga muvofiq. Darslikda keltiriladigan foydalanilgan adabiyotlar roʻyxatini shakllantirishda jahondagi yetakchi universitetlar olimlari qalamiga mansub asarlardan unimli foydalanish, ularga ixtiboslar berilishi manbalar roʻyxatini ilmiy materiallar bilan boyitish zarur. Darslikning jahon standartlariga muvofiq nashrga tayorlanishi magistrlar tayyorlash jarayonini yangi bosqichga olib chiqadi va nodavlat universitetlarda magistrlar tayyorlash ishiga muhim hissa qoʻshadi, magistrning ilmiy saviyasi, nazariy tayyorgarligi kuchayadi. Darslik materiallarning, mantiqiy joylashtirilgan mavzularning magistrlar tomonidan chuqur oʻrganilishiga metodik yordam beradi. Darslikda keltirilgan materiallar magistrning, magistrlik dissertatsiyalarining tuzilishi va mazmuni uchun zarur boʻlgan metodologik asos, dissertatsiyaning maqsadi va vazifalarini ilmiy yondoshuv nuqtai nazaridan takomillashtirishda muxim manba vazifasini bajaradi. Ushbu nashrda unga kiritilgan materiallarning metodologiyasi uchun zarur boʻlgan Oʻzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Qonunlari matnidan, ulardagi Oliy taʼlimga oid talablardan foydalaniladi. Shuningdek, ushbu darslikda ilmiy tadqiqot metodologiyasi fanining shakllanish genezisiga eʼtibor beriladi va jahondagi buyuk olimlarning asarlariga, sharqning atoqli mutafakkirlar ixtirolari mazmuni, mohiyati talabalarga misol tariqasida izohlanadi.

Bizning fikrimizcha, magistrarga moʻljallanayotgan darslik, Oʻzbekistonda fuqoralik jamiyati rivojlanish jarayoni bilan bogʻliq va fan metodologiyasini takomillashtirilishiga moʻljallangan transformatsion jarayonni muayyan darajada oʻzida ifodalaydi. Darslikning bunday xususiyati magistrlar tayyorlash ishining bozor iqtisodiyoti talablariga, ularning tobora murakkablashayotgan raqobot muhitida kelajakda chuqur bilim olishlariga, provard natijada munosib ish joyini topishga yordam beradi. Oʻzbekistonda tobora rivojlanib borayotgan xususiy universitetlarda “Ilmiy tadqiqot metodologiyasi” fanini oʻrganishning oʻziga xos xususiyati, uning originalligi va yagonaligi shundan iboratki, unda keltirilgan materiallar oʻzining dolzarbligi, chuqur nazariy ahamiti, bevosita amaliyot, dual taʼlim bilan bogʻliq, yuqori malakali ilmiy xodimlar, boʻlajak tadqiqotchi pedagoglar tayyorlashga xizmat qilishi bilan ajralib turadi. Taʼkidlash lozimki, hozirgi davrda Oʻzbekistonda 66 ta xususiy universitet muassasasi mavjud. Bunday sharoitda, magistrlar tayyorlash uchun “Ilmiy tadqiqot metodologiyasi” fanini oʻqitishni takomillashtirish zaruriyati vujudga keldi.

Ushbu fanni oʻrganish magistrlik dissertatsiyasini himoyaga tayyorlashga, eksperimental (tajriba) natijalarni nazariy xulosalar bilan taqqoslab mustaqil xulosalar tayyorlashga yordam

beradi. Nazariy bilimlar asosida magistratura talabasi ilmiy faoliyatida tanlangan magistrlik dissertatsiyasi mavzusini dolzarbligi, tadqiqot predmeti va obekti, tadqiqot maqsadi va vazifalari, o'rganilganlik darajasini aniqlash maqsadida mamlakatimiz ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishi tendensiyalarini o'rganilishi lozim deb topilgan ilmiy yo'nalishlarda erishilgan yutuqlar, muammolar haqida ma'lumotlar to'playdi. Ilmiy rahbar tavsiyasi asosida, yig'ilgan ma'lumotlar asosida magistratura talabasi dissertatsiya ishini adabiyotlar tahlili qismini ilmiy faoliyatning birinchi bosqichida rasmiylashtiradi. Talaba ilmiy faoliyatning borishi haqidagi axborot ilmiy rahbar tomonidan monitoring qilinadi va ilmiy ishning bajarilish jarayoni haqida kafedra majlisiga axborot kiritiladi. Ta'kidlash lozimki, magistrlik dissertatsiyasining kirish qismida muammoning o'rganilganlik darajasi izohi berilishi tavsiya etiladi. Kirish qismida mavzuning dolzarbligi, muammoning o'rganilganlik darajasi, ilmiy yangiligi, tadqiqotning maqsad va vazifalari, natijalarning haqqoniyligi va muqobilligi, tadqiqot obekti, predmeti, amaliy ahamiyati hamda dissertatsiya ishining hajmi va strukturasi ketiriladi. Magistrlik dissertatsiyasi adabiyotlar tahlilini tayyorlash jarayonida talabalar:

- ilmiy-tadqiqot uchun izlanishlar olib borishi, kasbiy muammolarni ko'ra olishi va ularni yechishning umumiy usullari va yo'llarini o'rganishi;

- ilmiy faoliyat davri davomida olingan axborotlarni ma'lumot va natijalar shaklida mujassamlashtira olishi:

- tanlangan mavzuning dolzarbligini asoslashi:

- mavzuga oid iqtisodiy rivojlanish jarayoni bo'yicha yechilayotgan ilmiy-uslubiy, metodologik yo'nalishlardagi muammo holatini tahlil qilishi;

- ilmiy-nazariy, ilmiy-uslubiy talablarni shakllantirishi, qo'yilgan masalani yechish usullarini asoslashi;

- magistrlik dissertatsiyasidagi mavjud muammolarning eng samarali, muqobil yechimini ilmiy va iqtisodiy jihatdan asoslab berishi hamda unga tanqidiy yondashishi maqsadga muvofiqdir. Mavzuda belgilangan masalalar yechimining natijalari bo'yicha xulosalar va takliflarni shakllantirishi hamda iqtisodiyotning tegishli tarmoqlarida qo'llash imkoniyatini aniqlashi lozim.

Magistrlik dissertatsiyasi mavzusi va qo'yilgan masalalardan kelib chiqib, adabiyotlar sharhi beriladi. Uning asosiy maqsadi qo'yilgan masala qay darajada o'rganilganligini aniqlashdan iboratdir. Magistrant ilmiy-tadqiqot manbalarini o'rganayotganda qaysi muammo hal etilganligi yoki yechilmaganligi hamda nimani yangidan o'rganish kerakligini topmog'i lozim. Buning uchun har bir manbaga magistrant ilmiy-ijodiy va tanqidiy yondashmog'i kerak. Ta'kidlash lozimki, magistrant mavzuga doir manbalarni o'rganishda ularni bir nechta guruhlariga bo'lib o'rganishi maqsadga muvofiq. Jumladan, rivojlangan davlatlarda yashovchi olimlar tomonidan muammoning o'rganilishi, mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlari olimlarining tadqiqotlari va nihoyat O'zbekistonlik olimlar tomonidan nashr qilingan ilmiy ishlarga e'tibor qaratilishi maqsadga muvofiqdir. Ilmiy-iqtisodiy masalani hal qilishda magistrant tanlangan mavzuning dolzarbligini asoslashi zarur. Shuningdek, dissertatsiya mavzusi tadqiqotining zaruriyatini ham asoslaydi. Tadqiq qilinayotgan muammoning region va mamlakat masshtabidagi ahamiyatiga e'tibor berilishi ham maqsadga muvofiq. Dissertatsiyaning kirish qismida mavzu vazifalari aniq ko'rsatiladi va uning ilmiy-nazariy, ilmiy-uslubiy talablarini shakllantirish, mazkur muammoni yechish uchun tanlangan metod va usullarni ko'rib chiqish va optimal variantini tanlash maqsadga muvofiq. Dissertatsiyada tanlangan metod va usullar asosida tadqiqot natijalarida olingan natijalarning ishonchlilikini ilmiy asoslash lozim. Dissertatsiya yakunida ilmiy-nazariy, amaliy masalalarni hal qilish natijalariga ko'ra xulosa va takliflar berish, ularning tegishli sohalarda tadbiq etilishi ta'kidlanadi.

Magistrant tomonidan, dissertatsiyani himoyaga tayyorlash jarayonida dastlabki axborot natijalari o'rganilgan manbalardagi ma'lumotlar bilan qiyoslab tahlil qilinadi yoki yangi natijalar olinganligi ta'kidlanadi. Ilmiy faoliyatning asosiy natijasi bo'lgan dissertatsiya ishining

eksperimental qismi tadqiqot obyekti va predmeti va eksperimental uslublarini tanlash va asoslashga qaratilgan bo'lishi lozim. Kafedra yig'ilishi qaroriga binoan har bir magistratura talabasi semestr yakunida har bir magistratura talabasi ilmiy faoliyatining natijalari bo'yicha bajarilgan ishlari bo'yicha hisoboti eshitiladi. Magistrlik dissertatsiyasi mavzusi bo'yicha ilmiy rahbar yordamida maqola tayyorlanadi. Magistratura talabasi ilmiy faoliyatning yakunlovchi bosqichida dastlab belgilangan dastur asosida tajribalar, tadqiqotning boshqa turlari aniq rejaga binoan standart yoki nostandart usulda o'tkazilganligi bayon etiladi. Dastlabki natijalarni qayta ishlash standart yoki nostandart usullarda qoidalariga rioya qilinib, kompyuterda bajarilishi tavsiya etiladi. Olingan natijalarning ishonchlilik darajasi matematik statistika mezonlari bilan kafolatlanadi. Dissertatsiyani himoyaga tayyorlashdagi omillar, natijalar orasidagi bog'lanish qonuniyatlari o'rganilayotgan obyekt, jarayon, mahsulot sifati, uslubiyatlar bo'yicha xulosalar chiqariladi. Natijalar, grafik va jadvallar magistrlik dissertatsiyalari talablari va qoidalariga rioya etgan holda rasmiylashtiriladi.

“Ilmiy tadqiqot metodologiyasi” fanining magistrlar tayyorlashdagi ahamiyati shundan dalolat beradiki, mamlakatimiz Oliy ta'lim muassasalari, shu jumladan nodavlat universitetlar kredit-modul tizimiga o'tishi bu muayyan miqdordagi kreditlarni o'quv yili, semestr va fanlar bo'yicha taqsimlab qo'yishning o'zidan iborat emas. Oliy ta'limda kredit-modul tizimi joriy etilishi natijasida mamlakatimizda jahon andozalariga mos keladigan raqabotbardosh kadrlar tayyorlashga erishiladi. Globallashuvning muhim jihati kadrlar orasidagi raqobatning kuchayishiga olib keldi. Bunday sharoitda universitetlarda tayyorlanayotgan kadrlarning so'nggi talablarga javob beradigan malakali mutaxassislarni tayyorlashni taqozo qilmoqda. “Ilmiy tadqiqot metodologiyasi” fanini chuqur o'rganishga qaratilgan, magistrlar bilimini monitoringining takomillashgan varianti, ta'lim jarayonida ishtirok etayotgan barcha subyektlarning ushbu jarayonda faol ishtirokini talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida” 2019-yil 8-oktyabrda Farmoni.
2. Sh.Mirziyoyev. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent, O'zbekiston, 2021. – 236 bet.
3. Umarov.A., Mustaqil ishlay olish talabani yetuklikka yetaklaydi. 2020-yil 30-dekabr. <https://yuz.uz/news/mustaqil-ishlay-olish-talabani-yetuklikka-yetaklaydi>.

JAMIYATIMIZNING MA'NAVIY YANGILANISHI JARAYONI VA BU SOHADAGI TARAQQIYOTINING ZAMONAVIY TAMOYILLARI

Maxmut Mamatov
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
sirtqi bo'lim boshlig'i,
Falsafa fanlari doktori, professor

Annotatsiya. Mazkur maqolada jamiyatimizning ma'naviy yangilanishi jarayoni va bu sohadagi taraqqiyotining zamonaviy tamoyillari asosida inson kamoloti bilan bog'liq turlicha namoyon bo'ladigan ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy jihatlar, aholi, ayniqsa yoshlarning ruhiyati va kayfiyatini rivojlantirish jarayonlari tahlil etilgan. Yoshlarini munosib tarbiyalashda ilmiy asoslangan chora-tadbirlarni zarurligi, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning ma'ruza va asarlari, O'zbekiston Respublikasining qonunlari, Farmon va Qarorlari orqali ma'naviy – axloqiy tarbiyani singdirish va rivojlanishiga oid fikrlar berilgan.

Kalit so'zlar: jamiyat, yangilanayotgan, qonun, Farmon va Qarorlar, harakat, tamoyil, qadriyatlar, ma'naviyat, ma'naviy-axloqiy tarbiya, zamonaviy ta'lim, rivojlanish.

Аннотация. В данной статье анализируются процессы духовного обновления нашего общества и на основе современных принципов развития в этой сфере анализируются различные социально-философские, культурно-просветительские аспекты, связанные с совершенством человека, процессами духовного развития и настроения населения, особенно молодежи. Приведены необходимость научно обоснованных мер по достойному воспитанию молодежи, доклады и работы Президента Шавката Мирзиёева, законы, указы и постановления Республики Узбекистан, идеи по развитию духовно-нравственного воспитания.

Ключевые слова: общество, реформирование, право, Указы и Постановления, действие, принцип, ценности, духовность, духовно-нравственное воспитание, современное образование, развитие.

Annotation. This article analyzes the processes of spiritual renewal of our society and, based on modern principles of development in this area, analyzes various socio-philosophical, cultural and educational aspects related to human perfection, processes of spiritual development and the mood of the population, especially youth. The need for scientifically based measures for the decent education of youth, reports and works of President Shavkat Mirziyoyev, laws, decrees and resolutions of the Republic of Uzbekistan, ideas for the development of spiritual and moral education are presented.

Key words: society, reform, law, Decrees and Resolutions, action, principle, values, spirituality, spiritual and moral education, modern education, development.

Insoniyat o'z yo'li va atrofini yoritish uchun chiroqni ixtiro qildi. Qalbni yoritish uchun esa "Ma'naviyat" atalmish chiroqni kashf etdi. Bu chiroq nafaqat inson qalbi, balki ong-u shuurini ham yoritib turadi, vijdonini uyg'otadi, yashashdan maqsadi va o'zligini anglashga yordam beradi. Ma'naviyat chirog'i insonni tarixni o'rganishga, ota-bobolarining kimligini bilishga va ularga munosib bo'lishga, xalq va Vatan taqdiri uchun qayg'urishga undaydi, kelajak haqida o'yga toldiradi.

Bu haqda Prezidentimizning "Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi" asarida ta'kidlangani kabi: "Insoniyat dunyosining o'ziga xos bir yoritgichi – "ma'naviyat chirog'i" bor... O'zbekistonning yangi uyg'onish davrini yaratishga kirishgan ekanmiz, har bir yurtodoshimizning qalbi va ongida ana shunday ma'naviyat chirog'i yonishi va u bizni ezgu amallarga undab, doimo mas'uliyat tuyg'usini uyg'otib turishi zarur.." [1] Chunki, iqtisodiyot tana bo'lsa, ma'naviyat jon va ruhdur. Yangi O'zbekistonni barpo etishdek ulug' maqsadni

amalga oshirishda shu ikki ustunga, ya'ni kuchli iqtisodiyot hamda milliy ma'naviyatimizga suyanamiz.

“Ma'naviyat, avvalo, ajdodlarimizning boy merosidan oziqlanadi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslanadi, insonlar orasidagi o'zaro ishonch va hurmatda namoyon bo'ladi. Ma'naviyat–bu xalq taqdiriga befarq emaslik, uning kelajagini birga qurish yo'lida jonbozlik ko'rsatishdir. Ma'naviyat har qanday davlat va jamiyatning mustahkam poydevori bo'la oladi. Bu poydevorning mustahkam bo'lishi davlatning kuchli bo'lishiga kafolat beradi”[2]. Biz inson huquq va erkinliklari kafolatlangan, farovon hayot sari, ma'naviy yuksalish, ma'rifatli jamiyat qurish yo'lida harakatdamiz. Shu maqsadda har qanday sinov va qiyinchiliklarni chetlab o'tib, ma'naviy sohadagi islohotlarimizni davom ettiramiz.

Ammo, barcha sohalarda bo'lganidek, ma'naviy-ma'rifiy ishlarda ham yechimini kutib turgan masalalar yo'q emas. Misol uchun, ulkan o'zgarishlar, yangi jamiyatning nazariy asosini belgilab beradigan milliy g'oyani shakllantirish birinchi galdagi masala hisoblanadi. Chunki, jahon tarixidan ham ma'lumki, qaysiki xalq yoki millat bir maqsad, yagona g'oya atrofida birlashsa, o'sha davlat taraqqiyotga erishgan. Lekin oramizda hamon ma'naviyatning mohiyatini tushunmagan, uning kerak yoki kerakmasligini bila olmay, milliy g'oya haqida mutlaqo tushunchasi yo'q insonlar ham bor. Ba'zilar esa milliy g'oya deganda, eski tuzumlardagi mafkuralarni ko'z oldiga keltiradi.

Ammo, ma'naviyat sohasidagi o'zgarishlarning jamiyatimiz a'zolariga ko'rsatadigan ta'siri, yangilanishlarni amalga oshirishdagi ahamiyati ortib borayotganiga guvoh bo'lyapmiz.

Biz ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish, madaniyat va san'at muassasalari, ijodiy uyushmalar hamda ommaviy axborot vositalari faoliyatini rivojlantirish yo'lida harakat qilmoqdamiz. Madaniyat va ma'naviyat sohasida faoliyat yurituvchi xodimlar mehnatini munosib qadrlash choralari ko'rilyapti. Shuni unutmashlik kerakki, amalga oshiriladigan islohotlarda yuksak natijalarga erishish, sohaning maqsad-mohiyatini belgilaydigan tizimli tadbirlarni amalga oshirishga bog'liq. Bu tadbirlar sirasiga quyidagilarni kiritish mumkin:

Birinchi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Respublika Ma'naviyat kengashi raisi hisoblanadi. Sobiq Ma'naviyat va ma'rifat markazi Respublika ma'naviyat kengashi sifatida qayta tashkil etildi va uning maqsad-vazifalari, faoliyat mezonlari belgilab olindi. Ma'naviyat sohasidagi ishlarining natijadorligini ko'tarish, yoshlarning bilim va dunyoqarashini boyitish, jamiyat a'zolarida sog'lom mafkuraviy immunitetni tarbiyalash bo'yicha olib boriladigan ishlar dasturi qabul qilindi va amaliyotga tatbiq etilmoqda.

Mamlakatimizning har bir fuqarosida jamiyatdagi yangiliklar, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning mazmun-mohiyati, qabul qilinayotgan qonunlar, qarorlar, davlat dasturlarining ahamiyati, dolzarbligi haqida tushuncha hosil qilishda targ'ibot-tashviqot ishlarining o'rni bo'lakcha. Shu bois targ'ibot ishlarini yanada kuchaytirish ko'zda tutiladi.

Ikkinchi, olib borilayotgan ma'naviy-ma'rifiy islohotlarni butun mamlakat miqyosida amalga oshishi, aholining barcha qatlamini qamrab olishiga erishish va bunda yangi usul va vositalardan foydalanish, bu sohada faoliyat yuritadigan tashkilotlar ishini muvofiqlashtirish va samaradorligini ta'minlashga doir choralar tizimi ishlab chiqildi.

Uchinchi, jamiyat rivoji, davlat taraqqiyoti uchun to'siq bo'ladigan ayrim illatlar-mahalliychilik, urug'-aymoqchilik, poraxo'rlik va eng achinarlisi, yurt taqdiriga, millat ma'naviyatiga befarqlik kabilarga qarshi tura oladigan kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqildi.

Xuddi shunday amaliy tadbirlardan biri, “Ma'rifat” targ'ibotchilar jamiyatining tuzilganidir. Jamiyat a'zolari yetakchi mutaxassislar, olimlar va ijodkorlardan iborat bo'lib, ular tizimli ravishda faoliyat yuritadilar.

To'rtinchi, Ma'naviyat va ma'rifat markazi huzurida Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti tashkil etildi. Ushbu ilmiy-tadqiqot institutida “Ma'naviyat tarixi va nazariyasi”, “Ma'naviy tarbiya”, “Ma'naviy jarayonlar va texnologiyalar” kabi yo'nalishlarda izlanish olib borayotgan bo'lajak fan doktorlari uchun ixtisoslashgan kengash tuzilib, dissertatsiyalar himoyasi yo'lga qo'yildi.

Ma'naviy-ma'rifiy targ'ibot ishlari samaradorligini ilmiy asoslash, sohaga doir ijtimoiy so'rovnoma va tadqiqotlar o'tkazish, olingan natijalar asosida amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqish jarayoni takomillashtirilmoqda.

Beshinchidan, 2021-2022-o'quv yilidan boshlab oliy ta'lim o'quv rejasiga bakalavriat bosqichida "Ma'naviyatshunoslik", magistraturada "Kasbiy ma'naviyat" fanlari kiritildi, "PR-menejer" mutaxassisligi bo'yicha kadrlar tayyorlanadigan bo'ldi.

Bu o'zgarishlar O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi, O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy va moliya vazirligi, Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi, Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi hamkorligida amalga oshirilib, "Ma'naviyat tarixi va nazariyasi", "Ma'naviy tarbiya", "Ma'naviy jarayonlar va texnologiyalar" kabi fanlar ilm-fan ixtisosliklari qatoriga kiritildi.

Oltinchidan, sohaga doir yangiliklarni ommaga tezkor yetkazish, ma'naviy-ma'rifiy, ijtimoiy-huquqiy mavzudagi maqolalar, jamiyatning ilg'or vakillari tomonidan o'rta tashlangan taklif, tashabbus va g'oyalar, mutaxassislarning mafkuraviy jarayonlar yuzasidan tahlillarini to'plash va tarqatish maqsadida "oyina.uz" portal ishga tushirildi.

Mamalakatimiz aholisining intellektual salohiyati va dunyoqarashini yuksaltirish, jamiyatda mafkuraviy immunitetni hosil qilish, yoshlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish hamda yosh avlodda vatanparvarlik tuyg'usini tarbiyalashda ommaviy axborot vositalari bilan mustahkam hamkorlik o'rnatildi. Jumladan, "Madaniyat va ma'rifat" telekanali hamda Xalqaro press-klubda ma'rifiy mavzudagi chiqishlar, tok-shoular, ijtimoiy rolik va boshqalar tayyorlanmoqda.

Yettinchidan, barcha umumta'lim muassasalarida yoshlar bilan ma'naviy-ma'rifiy sohada shug'ullanadigan Ijodiy-madaniy masalalar bo'yicha targ'ibotchi lavozimi tashkil qilindi. Ularning oylik maoshi davlat budjetidan oliy ma'lumotli o'qituvchiga teng stavkada to'lab beriladi.

Bunday o'zgarish davlat oliy ta'lim muassasalariga ham tegishli bo'lib, ularda talabalar sonidan qat'i nazar yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha prorektor lavozimi joriy qilindi.

Sakkizinchidan, jamiyatda barqaror ijtimoiy-ma'naviy muhitni yaratish, oilalar, mahallalarda totuvlik, hamjihatlikni mustahkamlash, yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish, ularni ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarga faol jalb qilish maqsadida shahar va tumanlarda Ma'naviyat va ma'rifat maskanlari faoliyati yo'lga qo'yilmoqda.

Respublika bo'yicha barcha davlat organlarining rahbarlari o'z hududi va qo'l ostidagi tashkilotning ma'naviyat kengashi raisi sifatida tasdiqlanib, ular o'z faoliyatini qilinadigan ishlar bo'yicha chora-tadbirlar dasturlari hamda "Yo'l xaritasi"ga asosan davom ettiradilar.

To'qqizinchidan, hamma sohada bo'lganidek, ma'naviyat sohasida ham bir-biriga zid tushunchalar, qarama-qarshiliklar mavjud va bu tabiiy holat. Jamiyat ma'naviyati faqat yaxshiliklar, ijobiy yangiliklardan iborat emas, ya'ni unda ham salbiy tomonlar, ziddiyatli masalalar mavjud bo'ladi.

Ana shunday qarama-qarshi hamda bir-biriga uyg'un tushunchalarni qamrab olish va ta'riflash maqsadida "Ma'naviyat" lug'ati chop etildi. Ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tubdan yaxshilash borasida amalga oshiriladigan ishlar qatorida bu lug'at ham xalqimizni ma'naviyatning mazmun-mohiyati, unga xos jihatlar va tushunchalardan xabardor qilishga xizmat qiladi.

O'ninchidan, sohaning ilmiy asoslarini yaratish, milliy g'oya targ'iboti bo'yicha ishlar samaradorligini oshirish maqsadida, ma'naviy-ma'rifiy yo'nalishdagi ilmiy-tadqiqotlarga davlat buyurtmasini berish, innovatsion, fundamental loyihalarni maqsadli moliyalashtirish tartibi ishlab chiqildi.

Ma'naviy-ma'rifiy ishlardagi faollik, hududdagi ijtimoiy-ma'naviy muhitning sog'lomligiga hissa qo'shganligi, shaxsiy tashabbus va ibрати uchun soha xodimlariga topshiriladigan "Ma'naviyat fidoyisi" ko'krak nishoni ta'sis etildi.

Aytilganlardan xulosa qilinsa, davlat va jamiyatimizda sog'lom ma'naviy muhitni yaratish va taraqqiy ettirish borasida, shuningdek sohaga doir muammo va kamchiliklarni bartaraf etish borasida izchil faoliyat olib borilmoqda.

Shuni yodda tutish kerakki, ma'naviy taraqqiyotimiz va milliy g'oyaning asosiy tayanchlari barkamol avlodni tarbiyalash, ilm-fanni yuksaltirish, jamiyatda sog'lom dunyoqarash va turmush tarzini shakllantirishdir. Bu vazifani amalga oshirish uchun farzandlarimizga juda kichikligidan Vatanga va oilaga sadoqat, mas'uliyat, keng fikrlash, bilimga chanqoqlik kabi insoniy fazilatlarini singdirib borishimiz zarur. Shundagina jamiyatda mafkuraviy immunitet, sog'lom dunyoqarash hukm suradi.

Ba'zi chet el nashrlari, asosan ijtimoiy tarmoqlar orqali g'arazli maqsadlarda tarqatiladigan buzg'unchi g'oyalarga yo'g'rilgan materiallar, ma'naviyatimizga zid axloqiy unsurlar, turli mavzu va shakldagi axborotlarga qarshi tura olishda bu hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Millat ravnaqi uchun zarur bo'lgan ma'naviy tarbiyani uzluksiz davom ettirishda fuqarolik jamiyati institutlari, ommaviy axborot vositalari va xususiy sektorning hamkorlikda ishlashini ko'zda tutadigan maxsus konsepsiya qabul qilindi.

Ushbu konsepsiyani amalga oshirish rejasiga ko'plab tadbirlar kiritilgan bo'lib, ularning mazmun-mohiyatida har bir O'zbekiston fuqarosida Vatanga muhabbat, elparvarlik, mardlik, jasorat, halollik, vijdonlilik, or-nomus kabi fazilatlarini tarbiyalash yotadi.

Biz dunyoda murakkab g'oyaviy kurashlar yuz berayotgan, terrorism, diniy ekstremizm, aqidaparastlik, odam savdosi, giyohvandlik kabi illatlar insoniyatni jarga tomon yetaklayotgan bir davrda yashayapmiz. Tinchligimiz, barqaror rivojlanish yo'limizga xavf soladigan bunday ichki va tashqi tahdidlarga qarshi kurashishning yangi usul va uslublaridan foydalanish davr talabiga aylanmoqda. Yuqorida bayon etilganlardan quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

Bugungi kunda butun xalqimiz qatori, barcha yoshlar orasida ilg'or fikrli, qat'iy fuqarolik pozitsiyasini tarbiyalash, miliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan demokratik tamoyillar ustuvorligiga erishish vazifasini ado etish kerak.

O'z navbatida bundan buyon ham yurtimiz tinchligi va taraqqiyotiga, milliy ma'naviyatimiz va farzandlarimiz tarbiyasiga xavf soladigan ichki va tashqi tahdidlarga qarshi muntazam kurash olib borish ham diqqat-e'tiborda bo'lishi zarurligidan dalolat beradi. Davlatimiz va jamiyatimizda tinchlik hukm surishi har bir fuqaroning ezgu tilagiga, tinchlikni asrash esa burchiga aylanishi kerak. Aholimizning ma'naviy-ma'rifiy salohiyatini yuksaltirish, yurt taqdiriga daxldorlik hissini kuchaytirish hamda "O'z bolangizni, o'z uyingizni, o'z Vataningizni ko'z qorachig'ingizday asrang!" degan shiorni qalbiga singdirish asosiy maqsad-muddaomizga aylanmog'i lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2022, 461-бет.
2. Бекмурадов М, Бегматов А Миллий менталитет ва маънавият.–Тошкент: Адолат, 2002.
3. Жўраев Н. Ўзбекистоннинг маънавият стратегияси. - Тошкент: Маънавият, 2016.–Б. 32.;
4. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати / Тузувчи ва масъул муҳаррир Қ.Назаров.–Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2009.–Б. 678.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Янги Ўзбекистоннинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегияси тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2022 й, 6-сон).www.lex.uz.

КРЕАТИВЛИК - СИНЕРГЕТИК ТАФАККУР ТАРЗИ СИФАТИДА

Хулкар Абдуллаева

Ренессанс таълим университети

Ижтимоий-сиёсий фанлар кафедраси доценти, PhD

Аннотация. Мақолада креативлик унинг моҳияти, олимларнинг бу масалага ёндашувлари очиб берилган. Синергетик дунёқараш креативликни юзага келтирувчи дунёқараш сифатида таҳлил қилинган. Креативликнинг илмий билиш имкониятларидаги ўзига хос ўрни очиб берилган. Анъанавий ва ноанъанавий таълим усуллари, креатив қобилятларни ўстириш, таълим механизмлари ҳақида қисқача фикр юритилган.

Калит сўзлар: илмий билиш, синергетика, эвристика, креативлик, фанлараро ёндашув, интегратик.

Аннотация. В статье раскрывается сущность креативности, подходы ученых к этому вопросу. Проанализировано синергетическое мировоззрение как мировоззрение, которое выводит креативизм на поверхность. Раскрывается специфическая роль креативизма в возможностях научного познания. Дается краткое изложение методов традиционного и нетрадиционного образования, развития творческих способностей, механизмов воспитания.

Ключевые слова: научное познание, синергетика, эвристика, креативность, кросс-дисциплины, междисциплинарный подход, бифуркация, аттрактор, интегративный.

Annotation. The article reveals the essence of creativity, the approaches of scientists to this issue. The synergetic worldview is analyzed as a worldview that brings creativity to the surface. The specific role of creativity in the possibilities of scientific knowledge is revealed. A brief description of the methods of traditional and non-traditional education, the development of creative abilities, and the mechanisms of education is given.

Keywords: scientific cognition, synergetics, heuristics, creativity, cross-disciplines, interdisciplinary approach, bifurcation, attractor, integrative.

Кириш ва мавзунинг долзарблиги. Бугунги кунда дунёнинг ривожланиши, индустрияси инновацион кашфиётлар, фан-техника янгиликларига бевосита боғлиқ. Фандаги янгиланиш ва ўзгариш жараёнлари, кашфиёт ва ихтиролар, илмий ғоялар остида тадқиқотчиларнинг мураккаб ва ўзига хос тафаккур тарзи ётади. Бугунги илмий тилда бу креативлик термини билан фанга киритилган. Креативлик ўзига хос тафаккур тарзи бўлиб, анъанавий фикрлаш тарзидан фарқ қилади ва бундай тафаккурни ривожлантириш ўзига хос таълим тизимини талаб қилади. Креативликка олимларнинг ёндашувлари турлича бўлиб, ҳар бири ўрганиш ва изланиш учун асос бўла олади.

Методлар ва ўрганилганлик даражаси. Тафаккур тарзи ва креативлик кўплаб файласуфларнинг қарашларида, изланишларида акс этиб, таҳлил этилган бўлсада, унинг турли қирраларини тадқиқ этиш давом этмокда.

Креативлик табиатини тадқиқ этиш 1950 йилда дивергент тафаккур тарзи сифатида ўрганила бошланган бўлиб, конвергент тафаккур тарзига қарама-қарши равишда бир мавзу доирасида имкони борида кўп ғояларни илгари суриш қобиляти саналади. Креативлик ижод сифатида тўртта мезон бўйича тушунилади: янгилик, фойдалилик, эстетика ва аутентлик (инсон ички дунёсини намоён бўлиши).

Креативлик феноменини тадқиқ этар эканмиз, уни фалсафий ва психологик томонларига эътибор қаратишимиз лозим.

Креативлик феноменининг фалсафий жиҳатларини Д.Арнольд, Ф.Баррон, Б.Гиселин, Д.Монтмэссон, Г.Уоллес, Э.Хатингтон каби олимлар ўрганган. Ўзбек олимларидан Г.Султонова бу масала доирасида чуқурроқ изланиш олиб борган. Г.Султонова ўз ишларида креативликни конструктивлик билан боғлиқ ҳолда текширади. Аммо креативлик бу илмий изланишлар билангина чегараланмайди ва янада чуқур тадқиқотларни талаб қилади.

Психологлар креативликка доир бир қатор таърифларини келтириб, уларнинг ҳар қайсиси яшаши мумкинлигини ва тадқиқотлар асосида текширилиши кераклигини билдиради.

Муҳокама. Креативлик ўзи нима? Фалсафий луғатларда *креативлик* ижод қила олиш, муаммо ва ҳолатга янгича ноанъанавий қарашга олиб келадиган ижод қобилияти саналади, дейилган.

1960 йилларда креативликнинг 60 га яқин илмий талқинлари мавжуд бўлган, замонавий дунё олимлари бу илмий талқинларни бойитиб бормоқда. Шунини таъкидлаш кераки, замонавий илмий адабиётларда креативлик 4 нуқтаи назардан текширилади ва баҳо берилади, яъни креативлик бу жараён, креативлик бу янгилик, креативлик бу шахс ва креативлик бу муҳит[1,158]. Биз креативликни тафаккур тарзи ёки ўзига хос ёндашув деб баҳолаш тўғри, деб ҳисоблаймиз.

Авваламбор, креативлик инсон миёси фаолияти билан боғлиқ. Баъзи олимлар уни генетикага ҳам боғлаб тушунтиради. Бу эса креатив тафаккур тарзи инсондаги туғма қобилиятлардан бири эканини кўрсатади.

Синергетика эса креативлик феноменининг янги қирраларини очади. Г. Хакеннинг синергетик модели инсоннинг ижод жараёни (*креативлик*) янгича кўринишда намоён бўлишини қўйидагича ифодалайди: инсон миёсида бирдан янги ғоя пайдо бўлади. Бу миёдаги фазали ўтишлар орқали содир бўлади ва бир-бири билан ўзаро боғланмаган деталлар ўз-ўзидан тартибланган яхлитликка айланади, фикрлаш тўхтади ва аниқлик юзага келади. Флуктуация натижасида (инсайт) янги тартиб параметри (янги ғоя) юзага келади, алоҳида деталлар ўртасида боғлиқлик юзага келиб, тартибланиши ва улар бўйсундирилади. Буларнинг барчаси ўз-ўзини ташкиллаштириш - ғояларимизни ташкилланиши орқали юз беради.[2,85-87] Г.Султонова “Креативлик - инсоннинг янги ғоялар, муқобиллар, ечимлар ва имкониятларни ноёб ва бошқача тарзда яратиш қобилиятидир” деган фикрни келтиради. Бу билан олим креативликни конструктивлик, яратувчанлик билан боғламоқда. Яна бир олимнинг фикрича, креативлик (ижодкорлик) - бу олдиндан айтиб бўлмайдиган, оригинал ва ноёб нарсаларни тасаввур қилиш қобилиятидир. У ифодали, ҳаяжонли ва ижодий бўлиши керак. Бу инсон ҳар қандай шароитда ҳам қанчалик яхши фикрлай олишини кўрсатади. Бу таърифда инсон креативлиги тафаккур тарзи эканини, унинг ижод билан яқинлигини кўрсатмоқда. Г. Хакеннинг фикрича, “Янги ғоя, янги асосланувчи принцип ёки янги парадигма тафаккурда янгича тартибга эга бўлган янги услубни вужудга келтиради”[3]. Бунда ҳам креативлик тафаккур тарзи сифатида намоён бўлганлигини кўрсатади. Креативлик чизиқлилиқ асосида эмас, балки нозизиқлилиқ асосида ривожланиб тўсатдан келган ғоялар ҳисобига бойиб боради. Инсондаги креатив тафаккур тарзи масалага бир қанча ракурслардан қараш имконини, имкониятлар мавжудлигини, бир қатор ечимлар борлигини билдиради.

Креатив тафаккур тарзи имкониятлари ҳақида олимлар “ҳозирги креатив тафаккур фалсафа, фан ва технологияларда яратилган янги ғоялар, концептуал технологик лойиҳаларни чуқур тадқиқ қилиш ва истиқболлини прогноз қилиш имкониятини беради. Айни пайтда у фалсафа олдида янги мазмунга эга бўлган онтологик, эпистемологик ва методологик илмий-назарий муаммоларни қўяётган”лигини айтади[4,3]. Бундан

кўринадик, креативлик нафақат ижодкор шахснинг топилмаси, оригиналлиги билан боғлиқ, балки барча инсонларга хос хусусият ҳисобланади. Рассом ўзи топган суратни чизиши учун унга инсайтнинг, креативликнинг мавжудлиги билан белгиланса, унинг суратини томоша қилаётган инсон ўз креативлиги орқали ундан ўзгача маъно ҳосил қилиши мумкин. Бу эса креативликнинг ўзига хос ижодий ёндашув эканини кўрсатади. Бу маънода Е.Князева креативлик мақсад эмас, балки бирор мақсадга етиш воситаси саналади, деган фикрига қўшилиш мумкин [5,218-221]. Илмий фаолиятда ҳам креатив тафаккур тарзи олимга илмий масалага турли ечимлар бера олади.

Креативлик тафаккур тарзи сифатида намоён бўлар экан, уни ижод билан битта тушунча деб баҳоламаслик керак. Яъни бу икки тушунча ўртасида узвий алоқа бўлсада, алоҳида-алоҳида мазмун касб этади. Ижод бу инсоннинг бир фаолият йўналиши билан боғлиқ жараён. Ижодкор янги нарсаларни яратиши, янги китоб, сурат, мусиқани пайдо қилса, унга олиб келадиган восита креатив тафаккур тарзидир. Бундан ташқари креатив тафаккур тарзи таъкидлаганимиздек, муаммога ноанъанавий ечим топиш маҳорати ҳисобланади. Ҳар бир ижод жараёнининг бошида креативлик ётади. Лекин унинг чегараси бу ерда эмас, унинг кўлами кенг бўлиб, ижоддан ташқари жараёнларда ҳам учрайди.

Креативлик ва инсайт ўртасида ҳам ўзаро боғлиқлик мавжуд бўлсада, бу тушунчалар ҳам ўз-ўзича алоҳида тушунчалар, яъни улар бири бирини ифодаламайди. Инсайт инглиз тилидан олинган бўлиб, муаммонинг бирдан ечим топишига олиб келадиган янги ғоянинг пайдо бўлишини англатади. Креатив тафаккур тарзи инсайтни вужудга келтириши мумкин.

Баъзи илми адабиётларда креативлик интенсив ва экстенсив шаклларга ажратилади. Интенсив креативлик инсоннинг, ижодкорнинг ички имкониятларини очишга қаратилса, экстенсив шакли амалиётда янги нарсаларни яратиш билан боғлиқ. Шуни айтиш керакки, олимларнинг фикрича, бу шаклларнинг иккаласи ҳам бир-бири билан боғлиқ бўлиб, интенсив шакл Шарққа, экстенсив шакл Ғарбга хос бўлишига қарамасдан, бир-бири билан узвийликда ва уйғунликда мавжуд бўлиши зарур.

Креатив тафаккур тарзини шакллантириш ва ривожлантириш инсон фаолиятининг барча соҳаларида ўзига хос ва яхши натижаларни беради. Шунинг учун уни ривожлантириш ҳар қандай таълим тизимида энг фаол усуллардан ҳисобланиб, бундай ёндашув илмий билиш имкониятларни кенгайтиришга, таълимни очиқ бўлишига замин ҳозирлайди.

Шуни таъкидлаш керакки, креатив тафаккур тарзи анъанавий таълим тизими ривожланмайди. Чунки анъанавий таълимда ўқитувчи ва талаба ўртасида маълум чегара бўлади, ўқитувчи мавжуд билим ва кўникмалардан келиб чиқиб талабаларга таълим беради. Бунда таълим бераётган ўқитувчининг роли фаоллашади, таълим олаётган талаба эса пассив рол бажаради. Талаба ўз фикрини баён қила олмайди, ўқитувчининг белгиллаган чегарасидан чиқмайди. Бундай таълим тизими информацион оқимнинг тезлашуви, жамиятдаги жараёнларнинг прогрессив ўзгариши жараёнида талабга жавоб бермайди ва таълим тизимида янгича ёндашишга ундайди. Ноанаъвий таълим бир калладан иккинчи каллага қуйиш, тайёр ҳақиқатни айтиш эмас, балки очиқ мулоқотнинг ночизиқли шакли, тўғри ва қайта алоқа тарзи ҳисобланади. Бундай таълим таълим олаётганнинг ўз кучи ва қобилиятларини уйғотиш, унга ривожланиш йўлларида бирини танлашга ўргатишдан иборат. Бу биринчи ўринда синергетик таълимга тааллуқли. Таниқли файласуф К.Поппер айтганидекю. билим шахс тафаккурига қўйиб борилмайди. Шунингдек уни сингдириш ҳам мумкин эмас. Бу таълим очиқ бўлиб, шахсни йўналтирувчи ривожлантириш йўлларида бири саналади.

Бу ўринда креатив тафаккур тарзини ривожлантиришда фалсафанинг ўрни муҳим. Чунки фалсафа орқали инсон масалани турли ёндашув ва ракурсларда кўра олади. Айниқса, синергетик дунёқараш креативлик орқали оламга мутаносиб тарзда ўз-ўзини ташкил қилиш, ўз-ўзини қуриш, ўзгартириш имконини беради.

Креатив тафаккур тарзи замонавий дунёда оммалашиб бораётган СИ (сунъий интеллект)га муҳим саволлар қўяди. Чунки креативлик маҳсули бўлган СИ инсондан узиб кетиши учун ҳам креатив тафаккур тарзига эга бўлиши керак, яъни инсон ва СИни ажратиб турувчи омил айнан креатив тафаккур тарзидир.

Хулоса. Инсоният қандай тараққиёт қурмасин, унинг таг томирида инсон билимлари, унинг конструктив қобилиятлари ва креатив тафаккур тарзи маҳсули саналади. Яшаш учун кураш ғояси негизида ҳам, инсониятнинг яшаб қолишида ҳам унинг креативлиги муҳим роль ўйнайди. Масалан, инсон оловни кашф қилиши, муסיқа асбобларини яратиши, атрофини ўзгартириши креативлиги ҳисобига амалга оширилган. Бу эса креатив тафаккур тарзининг барча инсонларга хос табиий хусусият эканлигини кўрсатади. Лекинбу тафаккур тарзи доимий намоён бўлавермайди, чунки креативлик ривожланиши учун таълим анъанавий ва ёпиқ эмас, балки ноанъанавий ва очиқ бўлиши лозим. Бу билан креатив тафаккур тарзи синергетик дунёқарашга хос деб бемалол айтиш мумкин. Шу билан бирга, ижод жараёни креативлик асосида юзага келиши мумкин. Лекин ижод ва креативлик бир нарса эмас, чунки креативлик ижоддан ташқари вазият ва ҳолатларда ҳам намоён бўлади. Креативликка олимлар 4 нуқтаи назардан ёндашади ва бу ёндашувларнинг барчаси бир биридан фарқ қилади: креативлик янгилик, креатив шахс, креатив муҳит ва креативлик бу жараён. Бизнингча, креативлик ўзига хос тафаккур тарзи бўлиб, барча инсонларга хос. У орқали оламда янгича ёндашув, янги нарса, янги муҳит вужудга келади. Бу жиҳатдан креативлик инсайт- бирдан пайдо бўлган ғоя, мушоҳада, фикрга яқин. Замонавий дунёда креатив тафаккур тарзи кадрият даражасига кўтарилмоқда. Бу ҳолат СИ нинг пайдо бўлиши билан янада кескинлашмоқда. Чунки инсонларгагина хос бўлган креатив тафаккур тарзи СИ да йўқ. Бу билан айтмоқчимизки, инсон креативлиги билан ҳозирча ғолиб.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ильин Е.И. Психология творчества, креативности, одаренности. : Питер; СПб.; 2009. 158 с.
2. Скоблик А.И. Синергетика творчества. 2015.85-87 б.
3. Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии. Москва.Ижевск. Институт компьютерных исследований. 2003. 270
4. Султанова Г.С. Илмий тафаккур тарзида конструктив креативлик. Монография. – Самарқанд: Самарқанд давлат чет тиллар институти” нашриёти, 2021. – 3 бет.
5. Князева Е. Междисциплинарные стратегии исследований. Москва. Юрайт. 2024. 218-221 б.

К ВОПРОСУ ОБ УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Малика Ахмедова

начальник отдела Центра устойчивого развития,
независимый исследователь

Аннотация. В статье анализируются вопросы устойчивого развития Центральной Азии, реализации прав человека на устойчивое развитие (личные, политические, экономические, гражданские, культурные, экологические и социальные права, а также право на развитие).

Показывается, что устойчивое развитие Центральной Азии – это многогранная задача, требующая скоординированных усилий на всех уровнях. Экологические, экономические и социальные аспекты должны быть взаимосвязаны, чтобы гарантировать благосостояние для будущих поколений.

Ключевые слова: Центральная Азия, устойчивое развитие, конституционно-правовые основы устойчивого развития, региональное сотрудничество, инициативы.

Аннотация. Ушбу мақолада Марказий Осиёда барқарор ривожланиш, инсоннинг барқарор ривожланишга бўлган ҳуқуқларини (шахсий, сиёсий, иқтисодий, фуқаролик, маданий, экологик ва ижтимоий ҳуқуқлар, шунингдек ривожланиш ҳуқуқи) амалга ошириш масалалари таҳлил қилинади.

Марказий Осиёнинг барқарор ривожланиши барча даражадаги мувофиқлаштирилган саъй-ҳаракатларни талаб қиладиган кўп қиррали вазифа эканлиги кўрсатилган. Келажак авлодлар фаровонлигини таъминлаш учун экологик, иқтисодий ва ижтимоий жиҳатлар ўзаро боғлиқ бўлиши лозимлиги таъкидланган.

Калит сўзлар: Марказий Осиё, барқарор ривожланиш, барқарор ривожланишнинг конституциявий ва ҳуқуқий асослари, минтақавий ҳамкорлик, ташаббуслар.

Annotation. The article analyzes the issues of sustainable development in Central Asia, the realization of human rights to sustainable development (personal, political, economic, civil, cultural, environmental and social rights, as well as the right to development).

It is shown that the sustainable development of Central Asia is a multifaceted task that requires coordinated efforts at all levels. Environmental, economic, and social aspects must be interconnected to ensure well-being for future generations.

Keywords: Central Asia, sustainable development, constitutional and legal foundations of sustainable development, regional cooperation, initiatives.

Прежде всего отметим, что устойчивое развитие – это концепция, направленная на удовлетворение потребностей нынешнего поколения без ущерба для будущих поколений [1].

В докладе Генерального секретаря ООН А.Гутерриша «Призыв к действиям в интересах прав человека» подчеркивается, что в основе Целей устойчивого развития лежат личные, политические, экономические, гражданские, культурные, экологические и социальные права, а также право на развитие.

В совокупности эти права можно условно обозначить как «право на устойчивое развитие», означающее, что более устойчивых, мощных и эффективных результатов развития можно достичь только основываясь на защите и обеспечении чести и достоинства, прав и свобод человека, создании благоприятных условия для его жизни и деятельности [2]. При этом важно, чтобы экономический рост, социальное развитие и охрана окружающей среды шли рука об руку, обеспечивая благосостояние для всех.

Таким образом, устойчивое развитие, в том числе в Центральной Азии, требует комплексного подхода, учитывающего не только природные и экономические аспекты, но

и социальные, экономические вопросы [3].

В данном контексте отметим, что Центральная Азия сталкивается с уникальными вызовами в области устойчивого развития. Регион богат природными ресурсами, но одновременно страдает от дефицита водных ресурсов, экологических проблем и экономической зависимости от природных ископаемых [4].

Первое. Экологический аспект устойчивого развития.

Как утверждал знаменитый английский философ Френсис Бэкон, «Знание и могущество человека совпадают, ибо незнание причины затрудняет действие. Природа побеждается только подчинением ей, и то, что в созерцании представляется причиной, в действии представляется правилом» [5]. Это означает важность сохранения гармонии между человеком и природой. Этот принцип, соответствующий учениям многих мыслителей древности и современности, составляет важнейшую часть и необходимое условие устойчивого социального, экономического и экологического развития человека, общества и государства.

Центральная Азия переживает несколько серьезных экологических проблем. Одна из наиболее острых — это исчезновение Аральского моря, которое являлось одним из крупнейших водоемов в мире. Из-за нерационального использования водных ресурсов для орошения сельского хозяйства уровень воды в море существенно снизился, что привело к экологической катастрофе. Помимо этого, проблемы с водоснабжением касаются всех стран региона, что усугубляется изменением климата.

Регионы, такие как Таджикистан и Кыргызстан, сталкиваются с проблемой деградации земель из-за эрозии и неправильного земледелия. Учитывая значительное количество сельского населения, необходимо проводить реформы в аграрном секторе, внедрять устойчивые методы ведения сельского хозяйства, такие как органическое земледелие и водосберегающие технологии.

Международные организации, такие как Всемирный банк и ПРООН, поддерживают проекты, направленные на восстановление экосистем и рациональное использование природных ресурсов. Например, в Кыргызстане и Таджикистане активно развиваются проекты по сохранению водных ресурсов и озеленению.

Вместе с тем, важнейшей характеристикой современного мира выступает усугубление экологических проблем, всё больше приобретающие глобальные масштабы. Мир сегодня нельзя разделять по линии «экологически благополучные» - «экологически проблемные», поскольку природа не воспринимает и не делит границы. В этих условиях либо человечество наконец научится жить в гармонии и согласии с природой, либо обречено на исчезновение.

При этом в целях укрепления конституционно-правовых основ борьбы с глобальными климатическими изменениями, многие развитые государства, учитывая вводят в свои конституции специальные экологические разделы. В частности, в конституциях свыше 100 государств мира закреплены общепризнанные принципы экологического права, которые должны соответствовать потребностям взаимодействия общества и природы.

Анализируя новеллы новой редакции Конституции Республики Узбекистан [6], можно констатировать усиление норм в этой сфере, предусматривающие:

- реализацию единой государственной политики в области охраны окружающей среды, сохранения природного богатства и биологического разнообразия, борьбы с изменением климата, эпидемиями, пандемиями, смягчения их последствий (статья 115);
- закрепление прав каждого на благоприятную окружающую среду, достоверную информацию о ее состоянии (статья 49);
- обязанности государства в сфере реализации мер в соответствии с принципом устойчивого развития по улучшению, восстановлению и охране окружающей среды, сохранению экологического равновесия, а также охране и восстановлению экологической системы, социальному и экономическому развитию региона Приаралья (статья 49) и др.

Глобальная экологическая проблема, возникшая в регионе Приаралья, оказывает

негативное воздействие на образ жизни почти 60 млн жителей региона. Поэтому в Узбекистане уделяется особое внимание устранению последствий проблемы Арала. В частности, создается новое «зеленое пространство» на 2,5 млн гектарах дна Аральского моря. Кроме того, в связи со сложной экологической ситуацией в Арале и регионе Приаралья реализуются масштабные проекты, направленные на сохранение генофонда населения, улучшение его здоровья и обеспечение устойчивого развития этой территории;

- создание условий для осуществления общественного контроля в области градостроительной деятельности в целях обеспечения экологических прав граждан и недопущения вредного воздействия на окружающую среду. При этом проекты градостроительных документов тоже подлежат общественному обсуждению (статья 49);

- обязанности граждан бережно относиться к окружающей природной среде, а также права собственника владеть, пользоваться и распоряжаться принадлежащим ему имуществом. При этом пользование имуществом не должно причинять ущерб окружающей среде, нарушать права и законные интересы других лиц, общества и государства (статья 62);

- возможность нахождения Земли в частной собственности на условиях и в порядке, предусмотренных законом и обеспечивающих ее рациональное использование и охрану, как общенационального богатства (статья 68).

Сегодня с уверенностью можно констатировать в целом ориентированность новых норм Конституции на обеспечение устойчивого развития человека, общества и государства.

С принятием обновлённого Основного Закона создана конституционно-правовая основа для их достижения, что еще раз показывает на твёрдую приверженность нового Узбекистана своим международным обязательствам в этих сферах.

Второе. Экономический аспект устойчивого развития.

Экономика Центральной Азии традиционно была ориентирована на добычу природных ресурсов – нефть, газ, уголь, металлы. Однако такая модель является уязвимой к изменениям на мировых рынках и не способствует диверсификации. Устойчивое развитие требует перехода к более сбалансированной экономике, которая включает в себя развитие сельского хозяйства, промышленности и сектора услуг [7].

Кроме того, высокие уровни бедности и безработицы остаются серьезной проблемой для большинства стран региона. Например, в Таджикистане и Кыргызстане значительная часть населения живет за чертой бедности, а миграция на заработки в Россию и Казахстан становится для многих единственным способом выживания.

В ответ на эти проблемы правительства стран Центральной Азии начали предпринимать шаги по реформированию экономики. В Казахстане активно развивается сектор возобновляемых источников энергии, в Узбекистане и Туркменистане предпринимаются усилия по модернизации сельского хозяйства. Важно продолжать усилия по диверсификации экономики, улучшению инфраструктуры и созданию рабочих мест.

Третье. Социальный аспект устойчивого развития.

Социальное развитие в Центральной Азии также требует внимания. Одним из важнейших вопросов является доступ к образованию и здравоохранению, социальная защита, гендерное равенство, миграция и демографические изменения. В некоторых странах региона, таких как Таджикистан и Кыргызстан, уровень грамотности высокий, однако существует нехватка образовательных и медицинских учреждений, особенно в сельских районах.

Каждое из этих направлений играет свою роль в достижении целей устойчивого развития региона.

Во-первых, образование – важнейший фактор устойчивого развития, основа социального развития.

За последние годы страны Центральной Азии значительно улучшили доступность образования, но при этом продолжают сталкиваться с рядом проблем, которые требуют

внимания:

• **доступность образования и его качество.** Государства Центральной Азии активно работают над улучшением системы образования. В странах региона наблюдается значительный рост числа школьников, особенно в начальных и средних классах.

Например, в Казахстане уровень грамотности среди взрослых составляет более 99%, а в Кыргызстане – около 99,7%. Тем не менее, качество образования, особенно в сельских районах, остаётся низким. Школьные программы часто не соответствуют современным стандартам, а инфраструктура образовательных учреждений требует модернизации;

• **проблемы в высшем образовании.** В некоторых странах региона есть сложности с качеством высшего образования и доступом к университетам. Многие студенты из сельской местности сталкиваются с трудностями при поступлении в университеты и колледжи, так как не могут позволить себе расходы на обучение. Важным шагом в решении этих проблем становится развитие дистанционного образования, а также повышение качества образовательных программ и подготовка преподавателей;

• **программы и реформы.** Например, в Казахстане была запущена программа «Цифровая образовательная среда», которая направлена на внедрение технологий в систему образования. В Узбекистане также реализуются реформы для улучшения качества образования, включая создание университетов нового типа и повышение квалификации преподавателей.

Во-вторых, здравоохранение и социальная защита – не только важные элементы социального развития, но и напрямую влияют на качество жизни населения.

Страны Центральной Азии сталкиваются с рядом вызовов в этой сфере:

• **доступность и качество медицинских услуг.** Несмотря на прогресс в области здравоохранения, в регионе остаются значительные различия между городскими и сельскими районами. В некоторых странах, таких как Таджикистан и Кыргызстан, есть серьезные проблемы с доступом к медицинским услугам, особенно в отдаленных районах. Например, в Таджикистане на 10 тыс. человек приходится всего около 4 врачей, что значительно ниже, чем в других странах СНГ;

• **основные проблемы здравоохранения.** Важнейшими вызовами для стран Центральной Азии являются борьба с инфекционными заболеваниями, улучшение состояния санитарных и гигиенических условий, а также повышение уровня здравоохранения в области хронических заболеваний и сердечно-сосудистых заболеваний, которые являются ведущими причинами смерти в регионе [8].

В то же время, страны региона сталкиваются с низким уровнем развития системы здравоохранения, особенно в сфере профилактики заболеваний;

• **реформы в системе здравоохранения.** В последние годы страны региона начали проводить реформы в здравоохранении.

Например, в Узбекистане введены программы, направленные на улучшение доступности медицинской помощи и повышение квалификации медицинских работников. В Казахстане значительное внимание уделяется созданию системы обязательного медицинского страхования, которая должна улучшить доступность и качество медицинских услуг для всех граждан.

В-третьих, роль женщин в экономике и общественной жизни Центральной Азии также требуют внимания. В традиционных обществах роль женщин часто ограничивается домашними обязанностями, однако в последние годы наблюдается позитивная динамика. В Узбекистане, например, реализовываются программы по поддержке женщин-предпринимателей, а в Казахстане и Кыргызстане активно работают организации, защищающие права женщин.

Кроме того, проблемы миграции, как внутренней, так и внешней, оказывают влияние на социальное развитие. Люди, покидающие сельские районы в поисках работы, часто сталкиваются с трудностями адаптации в городах, что в свою очередь влияет на уровень социальной напряженности.

Четвертое. Перспективы и вызовы для устойчивого развития Центральной

Азии.

Перспективы устойчивого развития Центральной Азии во многом зависят от способности стран региона эффективно сотрудничать между собой и с внешними партнерами. Геополитическое положение, тесные связи с Россией и Китаем, а также растущее влияние стран Центральной Азии на мировую экономику открывают возможности для развития. Однако регион также сталкивается с вызовами — политическая нестабильность, коррупция, внутренние конфликты и угроза терроризма. Например, в Таджикистане, Кыргызстане и некоторых других странах сохраняются элементы политической нестабильности, что может помешать долгосрочным усилиям по устойчивому развитию.

Для того чтобы преодолеть эти вызовы, важно улучшить внутренние институты, стимулировать прозрачность в экономике и развивать гражданское общество. Страны региона могут воспользоваться ресурсами международных организаций, таких как ООН, Азиатский банк развития, для реализации устойчивых проектов.

Сотрудничество между странами Центральной Азии также может привести к синергии в решении экологических проблем, таких как водные ресурсы, и развитию совместных экономических и торговых инициатив.

В целом, **устойчивое развитие Центральной Азии** — это многогранная задача, требующая скоординированных усилий на всех уровнях. Экологические, экономические и социальные аспекты должны быть взаимосвязаны, чтобы гарантировать благосостояние для будущих поколений.

Регион сталкивается с серьезными вызовами, такими как изменение климата, бедность и политическая нестабильность, но также имеет огромный потенциал для роста и развития через международное сотрудничество, инновации и улучшение управления.

Главное — это осознание важности устойчивого подхода и приверженность к долгосрочным целям.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Brundtland Report. (1987). «Our Common Future». UN. - <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>; Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей 25 сентября 2015 года, 70/1. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года - <https://docs.un.org/ru/A/RES/70/1>
2. Высокое стремление. Призыв к действиям в области прав человека - <https://www.un.org/ru/content/action-for-human-rights/assets/pdf/Call%20to%20Action%20for%20Human%20Rights%20-%20Russian.pdf>
3. UNDP. (2022). «Environmental sustainability in Central Asia». United Nations Development Programme. Climate Change and Resilience in Central Asia - <https://www.undp.org/eurasia/projects/climate-change-and-resilience-central-asia>
4. World Bank. (2021). «Water Resources Management in Central Asia» - <https://www.worldbank.org/en/region/eca/brief/cawep>
5. Фрэнсис Бэкон. Великое восстановление наук. Вторая часть сочинения, называемая Новый Органон или истинные указания для истолкования природы - https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/istorija_novoe_vremja/behkon_f_novyj_organon/10-1-0-1521
6. Конституция Республики Узбекистан, принятая путем всенародного голосования на референдуме 30 апреля 2023 года - <https://www.lex.uz/ru/docs/6445147>
7. ADB (2022). «Asian Development Outlook: Economic Diversification in Central Asia»;
8. FAO. (2022). «Sustainable Agriculture in Uzbekistan».
9. WHO (2021). «Healthcare Challenges in Tajikistan».

HUQUQIY ONG – YANGILANAYOTGAN O‘ZBEKISTON YOSHLARINING FUQAROLIK MAS’ULIYATINI SHAKLLANTIRISH OMILI

Shuxrat Turatov
Jizzax Politehnika instituti
“Ijtimoiy fanlar” kafedrası mudiri,
dotsent, f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada Yangilanayotgan O‘zbekistonda fuqarolik jamiyatini barpo etish va bunda bugungi yoshlarning fuqarolik mas’uliyatini shakllantirishda huquqiy ongning o‘rni va roli batafsil tarzda sohaning etuk olimlarining yondashishlari bilan tahlil qilingan hamda yoritib berilgan.

Kalit sozlar: O‘zbekiston, huquqiy davlat, demokratik jamiyat, Yangi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, fuqarolik mas’uliyati, huquqiy ong, adolat.

Аннотация. В статье подробно анализируется и освещается роль правосознания в построении гражданского общества в обновляющемся Узбекистане и формировании гражданской ответственности современной молодежи с использованием подходов ведущих ученых в этой области.

Ключевые слова: Узбекистан, верховенство закона, демократическое общество, новая Конституция Республики Узбекистан, гражданство, ответственность, правосознание, справедливость.

Annotation. This article analyzes and highlights in detail the role of legal consciousness in building a civil society in the modernizing Uzbekistan and in forming the civic responsibility of today's youth, using the approaches of leading scholars in the field.

Keywords: Uzbek, rule of law, democratic society, Constitution of the New Republic of Uzbekistan, Citizenship, responsibility, legal consciousness, justice.

Jahondagi rivojlangan mamlakatlarda fuqarolik jamiyatini barpo etishning asoslaridan birini yoshlarning fuqarolik mas’uliyatini oshirish, buning uchun esa yoshlarda axloqiy va huquqiy ongini uyg‘un rivojlantirish zarurati doimo dolzarb bo‘lib kelgan.

Bugunda yangi O‘zbekistonda huquqiy demokratik davlat barpo etish jamiyat rivojining siyosiy va konstitutsiyaviy maqsadidir. Shu sababli huquqiy davlat qurish jarayonida fuqarolarning huquqiy ongi va madaniyatini shakllantirish, ularda fuqarolik mas’uliyatini mustahkamlash masalasiga katta e’tibor qaratilmoqda. Yangi O‘zbekistonda huquqiy davlatni barpo etish, fuqarolarda fuqarolik mas’uliyatini shakllantirish jarayonida huquqiy ong shaxslar tomonidan davlat organlari orqali qabul qilingan qonun hujjatlarini anglash, ularga rioya etish, ulardan ongli ravishda huquqiy munosabatga kirish jarayonida foydalanish qobiliyatidir. Huquqiy ong va huquqiy madaniyat huquqiy bilimlar bilan bevosita bog‘liqdir. Jamiyatning huquqiy ongi va madaniyati huquqiy davlatning muhim omili va sharti bo‘lib, fuqarolik mas’uliyati yuqori siyosiy va huquqiy savodlilik hamda faollikni talab qiladi. Jamiyatning huquqiy ongi va huquqiy madaniyati yuqori darajaga etishi uchun odamlarda yangi huquqiy tafakkurni, huquq bo‘yicha yashash, o‘z huquqini himoya qilish va boshqalar huquqini hurmat qilish kabi yondashuvlarni shakllantirish muhimdir.

Huquqiy davlatni qurish jarayonida jamiyatning umumiy madaniyati yuksalib boradi, insonlarning ma’naviy kamoloti va huquqiy bilimlari boyib boradi. Shunday ekan, fuqarolik mas’uliyati ta’minlanadigan huquqiy davlatda qabul qilinadigan me’yoriy huquqiy hujjatlar o‘z mohiyati va mazmuni jihatidan demokratik, adolatli va insonparvar bo‘lib, davlat va fuqarolar

o'rtasidagi barcha munosabatlarni huquqiy jihatdan tartibga soladi. Fuqarolik mas'uliyati shaxsda yuksak huquqiy bilim, huquqiy madaniyat, huquqiy onglikni talab qilib, huquqiy ong va madaniyati yuqori darajada bo'lgan shaxs qonunlarni hurmat qiladi va qonunlarga amal qilishni o'zi uchun burch va mas'uliyat deb hisoblaydi.

Yangi O'zbekistonda barpo etilayotgan huquqiy davlat huquq doirasida, qonun ustuvorligiga asoslangan holda harakat qilib, uning jamiyat va inson bilan barcha munosabatlari huquqiy me'yorlarga asoslangan holda amalga oshirilmoqda. Jamiyatda yuksak fuqarolik mas'uliyatning shakllantirilishi yuksak darajada rivojlangan huquqshunoslik fanlarining mavjudligiga asoslanadi. Shu bilan birgalikda, keng va faol huquqiy ong huquqiy madaniyatning bir qismi bo'lib, u davlat va huquqiy voqeliklar haqidagi g'oyalar, qarashlar, his-tuyg'ular, fikrlar, kayfiyatlar tizimini o'zida ifodalaydi. Jamiyat hayotida huquqiy madaniyatning asosini amaldagi me'yoriy huquqiy hujjatlar, Konstitutsiya, qonunlar, kodekslar, farmonlar, qarorlar va boshqa huquqiy manbalar tashkil etib, fuqarolarning huquqiy bilimlari, dunyoqarashi, huquqqa yondashuvi, huquq ijodkorligi madaniyati va fuqarolik mas'uliyatining shakllanishi huquqiy davlat barpo etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotlar mobaynida shuni ko'rishimiz mumkinki, ko'plab fanlar (falsafa, huquq, etika, pedagogika, tarbiya, tarixga oid) tadqiqotlari tahlili shuni ko'rsatdiki, bugunda bu fanlar mas'uliyatli shaxslarni tarbiyalash muammosiga katta e'tibor qaratgan. Lekin bu fanlarning har biri o'z fanining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib o'rganiladi bu esa ko'plab talqinlarga olib keladi. Bugungi kunda bu muammoni ko'plab fanlararo tahlil qilishni zaruriyatini keltiradi. "Huquqiy madaniyat insonning jamiyatda namoyon bo'ladigan madaniy qiyofasining eng muhim qirralaridan biri bo'lib, uning ijtimoiy hayotdagi muhim o'rnini belgilab beradi. Huquqiy madaniyat jamiyatda me'yorlar, qadriyatlar va g'oyalarning mavjudligi sharoitida insonning o'z ijtimoiy faoliyatini anglash, jamiyatning faol a'zosi ekanligini his etish, jamiyat ishida to'laqonli mas'uliyat bilan ishtirok etish, bu jarayonda ijodkorlik, tashabbuskorlik va fidoyilik na'munalari ko'rsatish bilan bog'liq xususiyatlarni o'zida mujassamlashtiradi" [1.48].

Professor A.Saidqosimov huquqiy madaniyat haqida "darhaqiqat, huquqiy madaniyat – bu eng avvalo, jamiyatda mavjud qonunlarni hurmat qilish, me'yoriy-huquqiy hujjatlar ijrosini uzluksiz va og'ishmay ta'minlashdir. Ya'ni, huquqiy madaniyatning eng muhim jihatlaridan biri – qonunlarga amaliy faoliyatda so'zsiz itoatkorlik, qonunlarga bo'ysunish va to'la rioya etish, ular asosida doimiy faoliyat yuritish hisoblanadi. Shuningdek, qonunlarning ijtimoiy hayotdagi ahamiyatini insonning o'z ongi va dunyoqarashida muttasil va mukammal his etishi, hayotiy faoliyatida ularga amal qilishi ham nihoyatda muhim" [2.52],- degan ta'rifni beradi.

T.Matiboev huquq, mas'uliyat va huquqiy madaniyatning o'zaro bog'liqligi masalasida quyidagi fikrni bayon qiladi. "Davlat tomonidan o'rnatilgan me'yorlar tizimi, ya'ni, qonunlar uning erkini ifoda etgani uchun majburiylik hususiyatiga ega, - deydi Toshpo'lat Matiboev, - Har bir individ jamiyat uchun zarur moddiy boylik yoki xizmat ishlab chiqarish uchun ma'lum intilishlar sarflar ekan, u o'z manfaatlarini boshqa individlarning huddi shunday intilishlari asosida qondirish huquqiga ega bo'ladi. Odamlarga huquqlar qancha ko'p berilsa, ularning mas'uliyati shuncha oshadi. Shuning uchun insonlarda faollikni, huquqiy madaniyatni uyg'otish uchun ularning huquqsizligiga barham bermoq kerak" [3.82-83].

Fuqarolik mas'uliyatining qaror topishiga ta'sir ko'rsatuvchi yuksak huquqiy ong va huquqiy madaniyat fuqarolarning huquqiy savodxonlik darajasi, qonunlarga bo'lgan hurmati, huquqiy normalarni ijro etishi, hayotga tatbiq eta olish ko'nikmasi, huquqbuzarliklarga nisbatan murosasizlik, qonunlarga itoatkorlik, huquqiy faollik, tashabbuskorlik, mas'uliyat tuyg'usi asosida shakllantiriladi. Jamiyat hayotida huquqiy ong va huquqiy madaniyatning darajasi qabul etilgan qonunlarning to'liq ijro etilishi bilan belgilanadi. Fuqarolarda fuqarolik mas'uliyatini shakllantirishda ularda qonunlarga va normativ huquqiy hujjatlarga nisbatan hurmat hissini tarbiyalash masalasi ham muhim ahamiyatga egadir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev: “Qonun va adolat ustuvorligini ta’minlash Yangi O‘zbekistonni barpo etishning eng muhim shartidir. Jamiyatimizda demokratiya tamoyillari, qonun ustuvorligini ta’minlash sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarildi” [1.48]. - deb ta’kidlab o‘tadi. Bunday umummilliy shior asosida O‘zbekistonda fuqarolar mas’uliyatini shakllantirish, ularning huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirishni qamrab olib, bunda “Shaxs-oila-mahalla-ta’lim muassasasi-tashkilot-jamiyat” tamoyili asosida tizimli va uzviy tarzda bog‘liqligi namoyon bo‘ladi. Huquqiy bilim asoslari, Konstitutsiya va qonunlarning mazmun-mohiyatini, yangi qonuniy hujjatlar, huquqiy me’yorlarni fuqarolar, birinchi navbatda, yoshlarning ongi va qalbiga singdirishda huquqiy ta’lim-tarbiya muhim o‘rin tutadi. Jamiyatda huquqiy madaniyatni shakllantirish va rivojlantirish, mamlakatda huquqiy ta’lim va bilimlar targ‘ibotini tubdan yaxshilash, qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlarni ijrochilarga etkazish, fuqarolarni qabul qilinayotgan qonunlarning maqsadi, mazmun-mohiyatidan keng xabardor etib borish huquqiy davlat qurish jarayonida fuqarolik mas’uliyatini shakllantirishning huquqiy ong va huquqiy madaniyat bilan bog‘liq bo‘lgan jihatlaridir. Huquqiy davlat qurish jarayonida erkin, o‘z huquq va majburiyatlarini biladigan, qonun va amaldagi tartib-qoidalarni hurmat qiladigan, fuqarolik mas’uliyati shakllangan, huquqiy ongi va huquqiy madaniyati yuksak darajada rivojlangan shaxsni tarbiyalash davlat va jamiyat oldida turgan muhim vazifadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev.Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. -Toshkent, O‘zbekiston, 2021 yil, 48 bet.
2. Saidqosimov.A. Jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish – qonun ustuvorligini ta’minlashning muhim omili. // Demokratlashtirish va inson huquqlari. Ilmiy-ma’rifiy jurnal. № 2 (90), 2021 yil, 52 bet.
3. Matiboev.T. Ijtimoiy hamkorlik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurilishining muhim omili. - Toshkent, Yangi asr avlodi, 2012 yil, 82-83

ГЛОБАЛЛАШУВ ДАВРИДА ЁШЛАРНИНГ МАЪНАВИЙ-МАДАНИЙ ТАРБИЯСИГА САЛБИЙ ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР

Гуларо Нишонбоева
Фалсафа доктори PhD

*“Биз яратаётган Янги Ўзбекистоннинг мафкураси эзгулик, одамийлик, гуманизм
гояси бўлади. Биз мафкура деганда, аввало фикр тарбиясини, миллий ва умуминсоний
қадриятлар тарбиясини тушунамиз. Улар ҳалқимизнинг неча минг йиллик ҳаётий
тушунча ва қадриятларига асосланган”.*

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёев.

Аннотация. Мазкур мақолада ахборот истеъмоли тушунчаси, ёшларнинг маънавий-маданий савиясини юксалтириш, ёш авлодни информацион хуружлардан асраш масаласининг долзарблиги ҳақида мухтасар фикр юритилган.

Калит сўзлар: глобаллашув даври, маънавий - маданий савия, ахборот маданияти, информацион хуружлар, ахборот тарқатиш, ахборот истеъмоли, коммуникатив маданият, ёшларнинг ахборот қабул қилиш чегараси.

Аннотация. В данной статье рассматриваются актуальные вопросы современной культурологии, связанные с её значением с основными селями и задачами в обществе.

Ключевые слова: культура, история и теория культуры, культурная деятельность, культурные процессы, культурные категории, культурология, культурная стабильность, культурное существование, культурные ценности, культурное пространство.

Annotation. This article discusses the importance of modern cultural studies, its current topics, main goals and tasks.

Keywords: culture, cultural history and theory, cultural activity, cultural processes, cultural categories, cultural studies, cultural stability, cultural existence, cultural values, cultural space.

Маълумки, Асосий Қонунимиз бўлган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 67-моддасида ОАВ нинг ҳукукий мақоми баён этилган. Унда “Оммавий ахборот воситалари эркиндир, қонунга мувофиқ ишлайди. Улар ахборотнинг тўғрилиги учун белгиланган тартибда жавобгардир. Цензурага йўл қўйилмайди”, деб таъкидланган.

Мазкур қонуннинг асосий қонунда мустаҳкамланганлиги, биринчидан фуқароларнинг ўз фикрларини эркин тарзда матбуот, радио, телевидение орқали ёзма ёки оғзаки чиқишларда ифодалаш ҳуқуқини кафолатласа, иккинчидан, ОАВ га берилган юксак эътибор бўлди. Ушбу конституциявий қонунда ўқиб муҳим тамойил: ОАВнинг эркинлиги, улар фаолиятида қонун устуворлиги, ҳамда цензурага йўл қўйилмаслиги белгилаб қўйилди.

Бу эса мамлакатимизда бу борада ҳам жаҳоннинг илғор давлатларига ҳос демократик тамойиллар жорий этилаётгани ва бу йўлда муҳим натижаларга эришилаётганидан далолат беради.

Афсуски, ҳозирги глобаллашув ва интеграция жараёнида информацион кураш майдони, оммавий ахборот воситалари ва ижтимоий медиа маконнинг ўзаро боғлиқлигини ўрганиш энг муҳим масалалардан бирига айланди.

Ушбу жараёнда ахборот балансининг ўзгариши, дунё ахборот майдонида айрим мамлакатларнинг устуворлик қилиш анъанасининг кучайиши, кучли давлатларнинг бошқа

давлатлар аҳолисига ўз маданиятларини сингдиришга уринишлари каби муаммоларни ўрганиш долзарб аҳамиятга эга бўлиб бормоқда.

Бугунги кунда юқори технологияларнинг кучли даражада ривожланиб бориши натижасида оммавий ахборот воситалари ўрнини вертуал ахборот дунёси қамраб борапти. Ёшларда инфонрмацион медиа маконда психологик кураш олиб бориш имконияти кескин ошди. Ҳар бир оммавий ахборот воситалари, айниқса жуда ҳам оммалашиб бораётган медиа ахборот маконининг кенг аудиторияга бўлган таъсири кучаймоқда.

Бу масалада Давлатимиз раҳбарининг ахборот хуружининг ёшларга салбий таъсири кучайиб бормоқда. Корхоналар, ташкилотлар, қишлоқ хўжалиги соҳаси ва қурилиш майдонлари, транспорт ва жамоат жойларида ҳам ушбу талабларга қатъий амал қилиш зарур, деган гаплари ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги тезкор даврда камолга етиб келаётган фарзандларимизнинг маданий савиясини ошириш, уларнинг маънавий тафаккур тарзини соғлом ўстириш, уларга умуминсоний кадриятлар руҳини сингдириб бориш масаласи биз учун энг долзарб вазифа бўлиб бормоқда.

Айниқса, ҳозирги мураккаб ва таҳликали замонда миллий ўзлигимиз, азалий кадриятларимизга ёт ва бегона бўлган турли хил хуружлар ёшларимизнинг онги ва қалбини эгаллашга қаратилган ғаразли интилишлар тобора кучайиб бораётгани барчамизни янада хушёр ва огоҳ бўлишга даъват этиши табиийдир.

“Ахборот хуружи”, “оммавий маданият”га қарши курашнинг энг самарали йўли – йигит-қизларимизни ёшлигидан бошлаб юксак маданий савия, дид ва фаросат эгаси, мустақил фикрлайдиган маърифатли қилиб тарбиялашдан иборатдир. Ана шундай фазилатларга эга бўлган ёшларда ўз ҳаёти давомита тағ-замирида вайронкор ғоялар ётган “оммавий маданият” намуналаридан ҳазар қилиш кўникмалари шаклланиши билан боғлиқ масалалар ҳам алоҳида эътиборни талаб қилади.

Ёшлар тарбияси ва маданиятга салбий таъсир кўрсатаётган замонавий хавф-хатарларнинг барчаси моҳиятан бир хил бўлиб, бизнинг миллий табиатимиз, азалий кадриятларимиз, инсоний интилишларимизга тамоман зиддир. Шунинг учун уларга қарши бутун жамиятимиз ҳамжихатликда кураш олиб бориш лозим. Шундагина ёш авлодимизни ҳар томонлама соғлом ва баркамол қилиб вояга етказишга эришамиз.

Бу борада Президент Шавкат Мирзиёевнинг 2022 йил 30 июнь куни мамлакатимиз ўғил-қизларини Ёшлар куни билан табриклаб сўзлаган нутқи алоҳида аҳамият касб этди. Давлатимиз раҳбари байрамга янги марралар билан келинганини таъкидлаб, ёшлар учун яратилажак қўшимча имкониятларни эълон қилди. Бир гуруҳ ёшларга “Келажак бунёдкори” медали ҳамда “Мард ўғлон” давлат мукофоти тантанали топширилди.

Президентимиз мамлакатимизда сўнгги етти йил ёшларни қўллаб-қувватлаш, уларни истеъдод ва салоҳиятини рўёбга чиқаришда “катта сакраш даври” бўлганини таъкидлади.

Глобаллашув жараёнини кўплаб соҳалар қатори, ахборот билан боғлиқ эканлигини тушуниш қийин эмас. АҚШ стратегик тадқиқотлар институтининг маълумотларига кўра, ахборот маҳсулотига сарфланган ҳар бир доллар, ёқилғи энергетика соҳасига сармоя қилинган 1 доллардан кўра бир неча баробар кўп фойдали экан. Бу фақат унинг иқтисодий жиҳати, масаланинг сиёсий жиҳати эса ўз шахсий манфаатларига ўта арзон, ўта қулай йўللар билан эришиш сифатиига қаралмоқда. Шу нуқтаи назардан бугунги кунда ахборот омили ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий жиҳатдан айрим кучлар манфаатига хизмат қилмоқда. Янги мустақил давлатларнинг миллий хавфсизлигини таъминлашда сиёсий, иқтисодий, ҳарбий омилар билан бир қаторда ахборот омили ҳам юқори ўринга чиқмоқда.

Ахборот глобаллашуви ва ёшлар маданиятга таъсири хусусида сўз юритганимизда, аввало, бу масала негизида мамлакатимизнинг миллий хавфсизлиги ётганини ҳисобга олишимиз керак. Мазкур мавзу ҳақида гап кетар экан, бу икки масала мавзунинг долзарб нуқтасига айланади:

1. Ахборот оқими – мафкуравий таҳдид;

2. Ёшлар маданий савияси яъни, турли хилдаги ахборотларга нисбатан ёшларимизда шаклланган иммунитет масалаларидир.

Ахборот оқими ўз моҳиятига кўра маълум бир мақсадга йўналтирилган бўлади. Унинг қанчалик ёшларимизга таъсир қилиши унинг олдига қўйилган мақсад сари пухта йўналтирилганлигига боғлиқ.

Табиийки, ахборот оқимининг салбий таъсири эса уларда шаклланган мафкуравий химоя тизимининг мукамаллиги омилига боғлиқ.

Ўтиш даврида ахборот мафкуравий идрок билан боғлиқ вазиятнинг мураккаблиги, яъни, давлат, жамият ва шахсда мафкуравий рақобат борасида етарлича демократик тажриба йўқлигида ҳамдир. Оммавий ахборот воситалари тингловчиларининг кўпчилиги сиёсий мавзудаги ҳар қандай ахборотни расмий ахборот сифатида қабул қилади. Ахборотлар характери ва тартиби сиёсий осойишталик ва барқарорликнинг ўзига хос параметри бўлиб хизмат қилади.

Ёш авлод информацион хуружларни қандай қабул қиляпти, ушбу маълумотлар базасидан қайси йўлларда фойдаланмоқда? Бу каби саволлар бугунги кун учун ниҳоятда долзарбланишмоқда.

Ҳозиги кунларда ахборотда истеъмол тушунчаси янада оммаланиб бормоқда. Ижтимоий тармоқларда турли хилдаги салбий сайтлар, ахлоқий бузуқликка чорловчи видеороликларнинг кўпайиши ва ушбу маънавий-маданий тарбияга ўзининг салбий таъсирини ўтказмасдан қолмаётгани бизда хавф уғотмоқда.

Кейинги йилларда ахборот оқимига кенг йўл очилди. Табиийки, хали ахборотга “оч бўлган” баъзи ёшлар орасида кириб келаётган ахборотни сараламай туриб “истеъмол” қилиш ҳолатлари бошланиб кетган. Улар хали яхши ва ёмон, керакли ва кераксиз ахборотнинг фарқига бормайдилар, бир сўз билан айтганда, уларда холис ахборот оқимидан нохолисини ажратиш олиш учун идрок шаклланиб улгурмаган.

Айниқса мактаб ёшидаги болаларда кўп учрайди, чунки уларнинг кўпчилиги ҳали ўзлигини ҳам англашга улгурмаган. Мактаб ёшидаги болалар ҳали яхши ва ёмонни саралаш даражасига етиб келишмаган. Шунинг асорати ҳозирги кунда, айниқса, сезилмоқда. Бу баъзан ёшларимизда ҳар қандай ахборотни мутлақ ҳақиқат сифатида қабул қилиниш туйғусини келтириб чиқармоқда.

Баъзи ижтимоий тармоқлар:

- ёт, бузғунчи ғояларнинг, лекин ўзбек менталитетига зид ғоялар, қарашларнинг ёшларга таъсири (кийиниш, чекиш, пирсинг, татуировкалар, ва ҳоказолар);

- ғарб яшаш тарзига хос, лекин Ўзбекистон ёшлари миллати маданиятига мутлақо хос бўлмаган салбий ғояларнинг кириб келиши (диний экстремизм, миллатчилик, ирқчилик, садизм мисолида);

- помографик информацион хуружларнинг ёшлар тарбиясига таъсири;

- текширилмаган ахборотлар (бўхтонлар) тарқатиш май донида айланиб қолган.

Турли хилдаги ижтимоий тармоқдаги сайтларнинг улкан имкониятлари, унда ахборот оқимининг тезкорлиги, аудиториянинг чекланмаганлиги, ўз мақсадларини террористик йўл билан амалга оширишни одат қилиб олган ёвуз кучларнинг манфаатларига ҳам хизмат қилади.

Масалан, интернет тизимида юзлаб террористик сайтларнинг манзиллари аниқланган. Интернетда бундай сайтлар тўсатдан пайдо бўлади ва тез-тез форматини ўзгартириб туради. Кутилмаганда эса, ўз мундарижасини сақлаган ҳолда, аммо ўз локациясини ўзгартириш йўли билан кўздан ғойиб бўлади.

Террористик сайтлар асосан учта аудиторияга йўналтирилган:

1. аввалдан мавжуд ва потенциал тарафкашлар;

2. халқаро жамоатчилик фикри;

3. муайян мамлакат жамоатчилиги.

Кўпгина мутахассислар кибертерроризмнинг хавфли томонлари ҳақида бот-бот

гапирсада, террористлар томонидан интернетда фойдаланишни назардан четда қолдирар эдилар. Замонавий террористик гуруҳлар ижтимоий тармоқлардан асосан қуйидаги усуллар орқали фойдаланадилар:

- психологик уруш;
- реклама ва тарғибот;
- маълумотлар тўплаш;
- воситалар тўплаш;
- қўлга тушириш ва сафарбар этиш;
- тизимлар ташкил этиш;
- ахборот таъминоти;
- режалаштириш ва координация.

Аҳолини (жамиятимизни) кибертерроризм ва ижтимоий тармоқлардаги террористик ҳаракатлардан ҳимоя қилиш билан бирга, бир қатор антитеррористик ҳаракатлар мажмуини ишлаб чиқиш талаб этилмоқда. Интернетдаги фаолиятнинг ижобий томонлари қуйидагилар бўлиши мумкин:

- а) дунёқарашнинг кенгайиши;
- в) объектив ва негатив ахборотларни қабул қилиб, уларни таҳлил қилиш имконияти (бунда ёш йигит ё қизнинг ахборотга “тўқ бўлиши”) ва уларни саралай олиш қобилияти муҳим аҳамият касб этади. Агар унда ахборотга бўлган “дид”, “маданий савия” бўлмаса, у ахборот оқимида “чўкиб” кетиши мумкин, яъни таъсирига ҳаддан ташқари берилиб кетиши;
- с) масофавий ўқишларда иштирок этиш имконияти;
- д) ахборотларни танлаш имконияти борлиги.

Бугунги кунда баъзи ёшларимиз турли хил Ғарб сериаллари таъсирида, миллий қаҳрамон – жасоратидан беҳабар ўсаётганлиги сабабли миллий маданиятимизга қайтадан чуқур эътибор қаратмас эканмиз, уларни Ватан манфаати йўлида хизмат қилишларига, бегона ғояларга берилмаслигига кафолат ҳам беролмаймиз.

Бу эса ўз навбатида, энг аввало, ахборот хуружлари тобора кучайиб бораётган бугунги шароитда ёшларимизни Ватанга садоқатли, халқимиз қадриятларига садоқатли қилиб тарбиялаш энг масъулиятли ва долзарб вазифамизга айланганидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Янги Ўзбекистоннинг 2022-2026 йилларга мўлжалланган тараққиёт стратегияси тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони (*Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2021 й, 4-сон*). www.lex.uz.
2. Мирзиёев М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2022. – Б. 440.
3. Ш.Мирзиёев. 2022 йил 30 июнь. Ёшлар кунига бағишланган табригидаги нутқидан.
4. Маънавият асосий тушунчалар луғати. Тузувчи Қ. Назаров. -Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2021. -288-289 бетлар.
5. Маврулов А. Маънавий барқарорлик – ижтимоий бирликни таъминловчи омил. – Т.: Маънавият, 2023 й. 25-26 бетлар.

**EKOLOGIK XAVFSIZLIK KONSEPSIYASI IJTIMOIIY-FALSAFIY
TA'LIMOTLARNING TADQIQOT OBYEKTI SIFATIDA****Dildora Muratova****Renessans ta'lim universiteti tadqiqotchisi dotsent, (PhD)**

Annotatsiya. So'ngi bir yarim asr nafaqat texnologik o'zgarishlar davri bo'ldi, balki xavf-xatarlar asriga ham aylanib, texnogen ekologik ofatlar va global muammolar ham ko'payib bordi. Shu nuqtayi nazardan xavfsizlik masalasi dolzarblik kasb etib, turli ko'rinishlarida - iqtisodiy xavfsizlik, oziq-ovqat xavfsizligi, moliyaviy xavfsizlik, milliy xavfsizlik va albatta, ekologik xavfsizlik shakllarida namoyon bo'lmoqda. Iqtisodiy xavfsizlik iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan bo'lsa, oziq-ovqat xavfsizligi aholini yetarli va sifatli oziq-ovqat bilan ta'minlashni nazarda tutadi. Davlatning ichki va tashqi xavflardan saqlashga qaratilgan milliy xavfsizlik tizimiga kiruvchi ekologik xavfsizlik esa atrof-muhitni muhofaza qilish va uning barqarorligini ta'minlashni nazarda tutadi.

Kalit so'zlar: ekologik xavfsizlik; ekologik tizimlar barqarorligi; tabiiy va sun'iy muhit; inson va tabiat; murakkab tizimlar nazariyasi.

Аннотация. Последние полтора столетия были не только временем технологических изменений, но и веком опасностей, техногенных экологических катастроф и глобальных проблем. В связи с этим вопрос безопасности приобретает актуальность и проявляется в различных формах - экономической безопасности, продовольственной безопасности, финансовой безопасности, национальной безопасности и, конечно же, экологической безопасности. В то время как экономическая безопасность направлена на обеспечение экономической стабильности, продовольственная безопасность подразумевает обеспечение населения достаточными и качественными продуктами питания. Экологическая безопасность, входящая в систему национальной безопасности государства, направленную на защиту от внутренних и внешних опасностей, в то время как охрана окружающей среды.

Ключевые слова: экологическая безопасность; устойчивость экологических систем; природная и искусственная среда; человек и природа; теория сложных систем.

Annotation. The last century and a half has not only been a period of technological changes but has also become an era of risks, with increasing technogenic ecological disasters and global problems. From this perspective, the issue of security has become crucial, manifesting in various forms - economic security, food security, financial security, national security, and certainly, environmental security. While economic security aims to ensure economic stability, food security implies providing the population with sufficient and quality food supplies. Environmental security, which is part of the national security system aimed at protecting the state from internal and external threats, involves protecting the environment and ensuring its sustainability.

Keywords: environmental security; stability of ecological systems; natural and artificial environment; human and nature; complex systems theory.

Zamonaviy falsafa doirasida tabiiy va sun'iy tizimlarning o'zaro ta'siri masalasi, ayniqsa ekologik xavfsizlik nuqtayi nazaridan, alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bu masala, xususan, antropogen omillarning tabiiy tizimlarga ta'siri yaqqol kuzatilayotgan holatda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Inson tomonidan yaratilgan tizimlar va tabiiy tizimlar o'rtasidagi murakkab munosabatlar ekologik falsafa, texnika falsafasi va ijtimoiy ontologiya kabi sohalarning diqqat

markazida turadi. Inson faoliyati natijasida yuzaga keladigan ekologik tahdidlar global miqyosda namoyon bo'lar ekan, bu munosabatlar ekologik xavfsizlik masalasini yanada dolzarblashtiradi.

Ekologik xavfsizlik tushunchasi, "tabiiy va antropogen omillarning atrof-muhit va insonga salbiy ta'sirining yo'l qo'yiladigan darajasi" sifatida ta'riflanadi. Bu ta'rif ushbu hodisani falsafiy-ontologik nuqtayi nazardan tahlil qilish zaruratini keltirib chiqaradi. Ekologik xavfsizlik konsepsiyasi nafaqat tabiiy muhitni, balki inson hayoti va farovonligini ham qamrab oladi, shu sababli u kompleks yondashuvni talab qiladi.

Gegelning dialektik-mantiqiy qarashlari doirasida tizim tushunchasi va uning yaxlitlik xususiyati o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik masalasi falsafiy tafakkur tarixida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu konsepsiyaga ko'ra, tafakkur jarayoni oddiydan murakkabga, mavhumdan aniq-muayyanga qarab rivojlanadi. Bu jarayonda tezis, antitezis va sintez bosqichlari bir-birini almashtiradi, natijada esa yanada yuqoriroq darajadagi bilim shakllanadi[1]. Biroq, zamonaviy falsafiy va ilmiy tafakkur uchun Gegelning tizim haqidagi bu umumiy dialektik-mantiqiy tavsifi yetarli emas. Olimlarning fikricha, bugungi kunda amaliy va ilmiy qiziqish muvozanatsiz tabiatga ega bo'lgan tizimlarga, turli salbiy ta'sirlarga duch keladigan va bu ta'sirlar tizimning barqarorligi va yaxlitligini sinovdan o'tkazadigan tizimlarga qaratilgan[2].

Zamonaviy tizim nazariyasida, xususan, Lyudvig fon Bertalanfining umumiy nazariyasida, tizimlar ochiq va yopiq shakllarga bo'linadi. "Ochiq tizimlar atrof-muhit bilan doimiy o'zaro ta'sirda bo'ladi va o'z-o'zini tashkil etish xususiyatiga ega". Bu esa Gegelning tizim haqidagi qarashlarini yanada rivojlantiradi va kengaytiradi. Rossiyalik olim Ilya Prigojinning dissipativ tizimlar nazariyasi esa muvozanatsiz tizimlarning o'z-o'zini tashkil etish jarayonlarini o'rganadi. Bu nazariya Gegelning dialektik yondashuvini zamonaviy fan nuqtayi nazaridan qayta talqin qilish imkonini beradi.

Nima sababdan masalani tahlil qilishda tizim tushunchasiga e'tibor qaratish talab etiladi? Gap shundaki, bunday tizimlarga "xavf", "zarar", "avariya", "favqulodda vaziyat" kabi tushunchalar qo'llaniladi. Bu tushunchalar zamonaviy xavfsizlik nazariyasining asosiy kategoriyasi hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan Ulrix Bekning "xavf-xatar jamiyati" haqidagi konsepsiyasi zamonaviy jamiyatning o'zini bir tizim sifatida xavf va noaniqliklar sharoitida qanday saqlab qolishi masalasini tadqiq etadi[3].

Bruno Latur o'zining "Gayyaga yuzlanish" asarida Inson tomonidan yaratilgan tizimlar va tabiiy tizimlar o'rtasidagi murakkab munosabatlarni yangi muhit nuqtayi nazaridan tahlil qiladi va insoniyat oldida turgan ekologik muammolarning ontologik asoslarini ochib beradi. Laturning yondashuvi inson va tabiat o'rtasidagi chegaralarni qayta ko'rib chiqishga va ularni yagona murakkab tizim sifatida tushunishga chaqiradi. Bu global tahdidlar orasida iqlim o'zgarishi, bioxilma-xillikning yo'qolishi, okeanlarning ifloslanishi kabi muammolar alohida o'rin tutadi.

Tabiiy tizimlarning evolyutsion rivojlanishi jarayonida shakllangan "mustahkamlik" va "barqarorlik" xususiyatlari ularning o'ziga xos maqomini belgilaydi. Bu xususiyatlar tabiiy tizimlarning millionlab yillar davomida shakllangan moslashuvchanligini va o'zgaruvchan sharoitlarga moslasha olish qobiliyatini aks ettiradi.

Britaniya Kolumbiyasi universiteti (University of British Columbia), ekologiya professori Kroufurd Xolling tomonidan taklif etilgan "ekologik tizimlarning barqarorligi va mustahkamligi" konsepsiyasi ekologiya fanida tub burilish yasadi. Ushbu nazariya ekotizimlarning murakkab tabiatini yangicha talqin qilib, ularning dinamik xususiyatlarini va moslashuvchanligini chuqur tahlil etdi. Xolling o'z tadqiqotida ikki muhim tushunchani - barqarorlik (stability) va mustahkamlik (resilience)ni farqlab berdi. Barqarorlik tizimning muvozanat holatiga qaytish qobiliyatini anglatrsa, mustahkamlik esa tizimning o'zgarishlarga qaramay, o'z funksiyalarini saqlab qolish qobiliyatini ifodalaydi. Bu farqlash ekotizimlarning xulq-atvorini tushunishda muhim ahamiyat kasb etdi. Xolling ekotizimlarni ochiq, o'zgaruvchan tizimlar sifatida talqin qildi. U ekotizimlarning bir necha barqaror holatlar orasida o'tish

qobiliyatini isbotladi va an'anaviy ekologiya nazariyasidan farqli ravishda, ekotizimlarni doimiy o'zgarish jarayonida deb hisoblashga olib keldi.

Xollingning konsepsiyasi tabiiy tizimlarning tashqi ta'sirlarga nisbatan moslashuvchan imkoniyatlarini tushuntirib beradi. U "ekotizimlarning moslashuvchanligini ularning evolyutsion rivojlanish jarayonida shakllangan xususiyati" sifatida talqin qildi. Bu esa, o'z navbatida, ekotizimlarning uzoq muddatli barqarorligini ta'minlaydigan omillarni aniqlashga yordam berdi.

Ekologik xavfsizlik nuqtayi nazaridan, tabiiy tizimlarning bu xususiyatlari ularning inson faoliyati ta'siriga qarshi tura olish qobiliyatini belgilaydi, ammo bu qobiliyat cheksiz emasligini unutmaslik lozim. Insoniyat faoliyatining kengayishi tabiiy tizimlarning moslashish imkoniyatlarini zo'riqtirmoqda, bu esa ekologik xavfsizlik uchun jiddiy tahdid tug'dirmoqda. Folke va boshqalar tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar ko'rsatadiki, "ekotizimlarning rejim o'zgarishlari, mustahkamligi va bioxilma-xilligi o'rtasidagi murakkab aloqalar ekologik xavfsizlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi"[4]. Bu tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ekotizimlarning mustahkamligi va bioxilma-xilligi o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjud bo'lib, bioxilma-xillikning yo'qolishi ekotizimlarning barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Inson tomonidan yaratilgan tizimlar, ko'pincha, tabiiy darajadagi mustahkamlik va barqarorlikka ega emas. Bu holat sun'iy tizimlarning ontologik maqomi haqidagi falsafiy bahslarga sabab bo'lmoqda. Sun'iy tizimlarning tabiatdan farqli o'laroq, qisqa muddatda yaratilishi va tez-tez o'zgarishlarga uchrashi ularning barqarorligiga ta'sir qiladi. Gerbert Saymonning "Sun'iy fanlar haqida" asari bu masalani chuqur tahlil qiladi va sun'iy tizimlarning o'ziga xos xususiyatlarini ochib beradi. Saymon sun'iy tizimlarning moslashuvchanligi va optimallashtirilishi ustida to'xtalib, ularning tabiiy tizimlardan farqli jihatlarini ko'rsatib beradi. Iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy tizimlar tarixiy taraqqiyot jarayonida ko'p marotaba o'zgarishlarga duchor bo'lgan.

So'nggi asrlarda insoniyatning tabiiy muhitga ta'siri xavfli tus oldi. Bu jarayon texnika falsafasi doirasida chuqur tahlil qilinmoqda. Texnologik rivojlanish va uning tabiatga ta'siri o'rtasidagi murakkab munosabatlar texnika falsafasining asosiy mavzularidan biriga aylandi. Martin Xaydeggerning texnologiyaga nisbatan tanqidiy qarashlari va Gans Yonasning mas'uliyat etikasi bu muammoning falsafiy jihatlarini ochib beradi. Xaydegger texnologiyani nafaqat vositalar to'plami sifatida, balki "dunyoni idrok etish usuli" sifatida ko'rib chiqadi va uning inson hayotiga ta'sirini tahlil qiladi. Yonas esa texnologik taraqqiyot sharoitida insonning mas'uliyati haqida fikr yuritib, "kelajak avlodlar oldidagi mas'uliyatni" ta'kidlaydi. Olimlarning fikricha ekologik xavfsizlik nuqtayi nazaridan, texnologik taraqqiyot ikki tomonlama ta'sir ko'rsatadi: bir tomondan, u ekologik muammolarni keltirib chiqarsa, boshqa tomondan, ularni hal qilish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Masalan, qayta tiklanuvchi energiya texnologiyalari ekologik muammolarni bartaraf etishga xizmat qiluvchi omillardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

Shunday qilib, ekologik xavfsizlik konsepsiyasi zamonaviy falsafa va ijtimoiy fanlarning eng dolzarb va muhim mavzularidan biriga aylanib, bu konsepsiya insoniyat va tabiat o'rtasidagi murakkab va ko'p qirrali munosabatlarni chuqur aks ettiradi va global miqyosdagi ekologik muammolarni hal etish zarurati tufayli vujudga keldi. Bugungi kunda, insoniyat faoliyati natijasida yuzaga kelgan ekologik tanazzul va iqlim o'zgarishlari kabi global muammolar ekologik xavfsizlik masalasini yanada dolzarb qilmoqda. Ekologik xavfsizlik g'oyasi atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona va barqaror foydalanish, inson faoliyatining salbiy ta'sirini kamaytirish, bioxilma-xillikni saqlash va ekotizimlarning barqarorligini ta'minlash kabi keng qamrovli masalalarni o'z ichiga oladi.

Xulosa qilib, ekologik xavfsizlik tushunchasi falsafiy nuqtayi nazardan qaraganda, inson va tabiat o'rtasidagi munosabatlarning ontologik, gnoseologik va aksiologik jihatlarini chuqur va keng qamrovli tarzda qamrab oladi. Bu jihatlar ekologik xavfsizlik konsepsiyasining falsafiy

asoslarini tashkil etadi va uni tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ontologik jihatdan, ekologik xavfsizlik insonning tabiat bilan uzviy va ajralmas bog'liqligini hamda ularning yagona va yaxlit tizim sifatida mavjudligini tan olishga asoslanadi. Bu qarash insonni tabiatdan ajratib qaraydigan an'anaviy dualistik yondashuvdan farq qiladi va ekologik muammolarga yangicha nigoh bilan qarashga undaydi. Bu yondashuv norvegiyalik faylasuf Arne Nessning yuqorida qayd etilgan chuqur ekologiya falsafasiga mos keladi. Ness o'zining asarlarida insonni tabiatning ajralmas va organik qismi sifatida ko'radi va insonning tabiatdan ustunligini rad etadi. Bu qarash ekologik xavfsizlikni ta'minlashda inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikni saqlash zarurligini ta'kidlaydi. Gnoseologik nuqtayi nazardan, ekologik xavfsizlik konsepsiyasi insonning tabiat haqidagi bilimlarini doimiy ravishda chuqurlashtirish va ekotizimlarning murakkab mexanizmlarini to'liq tushunish zaruratini alohida ta'kidlaydi. Bu jarayon uzluksiz bo'lib, tabiat qonuniyatlarini o'rganish va ularga moslashish orqali ekologik xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan. Bu jihat fransuz faylasufi va sotsiologi Edgar Morennning "murakkablik nazariyasi" bilan uzviy bog'liq bo'lib, u tabiat va jamiyatni o'zaro bog'liq murakkab tizimlar sifatida o'rganishni taqozo etadi. Aksiologik jihatdan, ekologik xavfsizlik konsepsiyasi tabiatni o'ziga xos qadriyat sifatida tan olish va uni kelajak avlodlar uchun saqlab qolish mas'uliyatini chuqur anglashga asoslanadi. Bu yondashuv tabiatni faqat inson ehtiyojlarini qondirish vositasi sifatida emas, balki o'z-o'zicha qadrli deb bilishni taqozo etadi. Bu qarash amerikalik faylasuf Xolms Rolstoning ekologik etika falsafasi bilan uyg'unlashadi. Rolston o'z asarlarida tabiatning ichki qiymatini himoya qiladi va insonning tabiatga nisbatan axloqiy majburiyatlarini asoslab beradi. Bu yondashuv ekologik xavfsizlikni ta'minlashda nafaqat amaliy, balki axloqiy jihatlarni ham hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Ekologik xavfsizlik konsepsiyasi zamonaviy ijtimoiy-falsafiy ta'limotlarda turli yo'nalishlarda chuqur va keng qamrovli tarzda o'rganilmoqda. Bu yo'nalishlar ekologik xavfsizlik masalasiga turli nuqtayi nazardan yondashib, uning turli jihatlarini ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hegel G.V.F. Ensiklopediya filosofskix nauk. T. 1. Nauka logiki. -M.: Мысл, 1975.
2. Prigojin I., Stengers, I. Poryadok iz хаosa: Новый dialog cheloveka s prirodoy. -M.: Progress, 1986.
3. Bertalanfi L. fon. Obщaya teoriya sistem — kriticheskiy obzor. V sbornike perevodov Issledovaniya po obщey teorii sistem. - M.: Progress, 1969. s. 23-82.
4. Prigojin I. Kones opredelennosti. Vremya, хаos i новые zakony prirody. -Ijevsk: NIS "Regulyarnaya i хаoticheskaya dinamika", 2000.

YOSHLAR TARBIYASIDA OILAVIY QADRIYATLARNING O'RNI

Botir Uzokov

JizPI "Ijtimoiy fanlar" kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. Maqolada jamiyat hayotining ajralmas qismi bo'lgan oila, oila tarbiyasining muhim o'rni, qadriyatlarning oilada tutgan o'rni va roli, oilaning turlari, vazifalari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Davlat, jamiyat, oila, yoshlar, qadriyat, oilaviy qadriyat, turmush tarzi, nikoh, Sharq, sog'lom turmush, ahloq, odob, izzat, hurmat, hushmuomala, shirinso'zlik va h.k.

Аннотация. В статье рассматривается семья как неотъемлемая часть жизни общества, важная роль семейного воспитания, место и роль ценностей в семье, типы и функции семьи.

Ключевые слова: Государство, общество, семья, молодежь, ценности, семейные ценности, образ жизни, брак, Восток, здоровый образ жизни, мораль, этикет, честь, уважение, вежливость, любезность и т. д.

Annotation. The article discusses the family as an integral part of the life of society, the important role of family education, the place and role of values in the family, the types and functions of the family

Keywords: State, society, family, youth, values, family values, lifestyle, marriage, East, healthy life, morality, etiquette, honor, respect, courtesy, politeness, etc.

Jamiyat hayotining asosini tashkil etuvchi oila masalasi tarixiy nuqtai nazardan ijtimoiy hayotning ajramas muhim elementi bo'li kelmoqda. Aslida oila, oilaviy tarbiya, yoshlar tarbiyasi kabi tushunchalar bevosita bugun shakllanib qolmaganligini tarixning o'zi isbotlaydi.

XX asrning 50-yillaridan boshlab jamiyat hayotida paydo bo'lgan xalqaro ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy o'zgarishlar natijasida insonlarning savodlilik darajasining o'sib borishi, xotin-qizlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotning turli sohalarida samarali faoliyat yuritishi, o'zlarining mehnati natijasida oila sharoitida er-xotin munosabatlarining o'zgarib borishi, bu esa o'z navbatida, oila-nikoh munosabatlariga o'zining ta'sirini ko'rsatadi. Ya'ni, ushbu davrga kelib nikoh insonlarning o'z mulki va mavqeini keyingi avlodlarga etkazish maqsadidagi sa'y-harakatlari majmui bo'lmay qoldi. Xususan, oilada ayollar iqtisodiy mustaqilligining ta'minlanishi bilan nikoh qachonlardir bo'lganidek iqtisodiy sheriklik zaruriyatining samarasi hisoblanmay qoldi. Professor M.N.Shmeleva ta'kidlaganidek, "Hayotiy yo'l nazariyasi, jamiyatning bir bo'lagi bo'lmish oila o'z rivojlanishining turli bosqichlarini o'tishida harakat strategiyalarining o'zgarishi, tashqi tarixiy sharoitlarga bevosita bog'liq bo'lgan holda ikki xil o'ringa ega bo'lgan: bir tomondan, u "individlarning ijtimoiy o'zgarishlarga adaptatsiyasini osonlashtiruvchi vositachi, boshqa tomondan esa, uning o'zi o'sha o'zgarishlarni keltirib chiqaruvchi omil bo'lgan" [1.223]. Hozirgi davrda esa, oilada har tomonlama sog'lom, ma'nan barkamol, axloqan pok va yuksak madaniyatli farzandlarni voyaga etkazish har tomonlama ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Buning uchun esa, avvalo oila tarbiyasiga alohida e'tibor berish zarurligi muhimdir. Aslida Sharq xalqlarida oila tarbiyasi deganda, farzandning har tomonlama rivojlanishi uchun eng muhim shart-sharoitlarni yaratishga yo'naltirilgan, uni ijtimoiy hayotga tayyorlashga, har tomonlama kamol topgan insonni yuksaltirishga qaratilgan faoliyat tushuniladi [2.456]. Sharqona axloqshunoslikdan kelib chiqqan holda shuni aytish lozimki, oilada farzand tarbiyasi bolaning tug'ilgan kunidanoq boshlanadi, uning to'la mustaqil, individual va o'ziga xos bo'lgunicha uzluksiz davom etadigan jarayondir.

Sharqona oilaviy tarbiyaning asosiy ibratli shakli – bu er-xotinning o'zaro tarbiyasi,

ahloq-odobi, izzat-hurmati, h ushmuomala va shirinsoʻzligi, bir-biriga yordam berishi va birdamligidir. Bu narsalar farzandlar tarbiyasida ham muhim ahamiyatga egaligidir. Sababi, farzandga aytilgan pand-nasihatni esidan chiqarishi mumkin, lekin koʻz bilan koʻrganini hech qachon yodidan chiqarmaydi. Farzand tarbiyasining bu jihatiga eʼtibor berish lozimdir. Aksariyat olimlarning taʼkidlashicha, oila tarbiyasi mazkur oilaning yanada mustahkamligini saqlashda, undagi munosabatlarni aniq maqsadlarga qaratish va uni yoʻnaltirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu olimlarning fikricha, yigit va qizning oila qurishidan asosiy maqsad farzandlar tarbiyasi bilan bogʻlangan boʻlsa, er-xotinning shaxs sifatida yanada rivojlanib borishini asoslasi hamda oila uchun asosiy narsalarni, yashash joyining shinam va orastaligini taʼminlashga qaratilgan boʻlsagina, oilaviy munosabatlar yanada mustahkamlaydi.

Bu haqda gapirganda, men mumtoz yozuvchimiz Abdulla Qodiriyning “Oʻtkan kunlar” asaridagi qahramonlarning oʻzaro muomala va muloqotlari, ularning hatto kichik farzandlarini ham “siz”lab gaplashishi misolida ota-bobolarimizning oila maʼnaviyatiga qanchalik katta eʼtibor berganiga ishonch hosil qilaman” [3.55], deb taʼkidlagan edilar.

Sharqona tarbiyada maʼnaviyat, axloq-odob va maʼrifat-madaniy merosning tarkibiy jihatlari boʻlib, ularda xalqimizning har tomonlama daholik qudrati, ongu-tafakkuri, maʼnaviy-ruhiy qiyofasi, ezgulik, yaxshilik haqidagi qarashlari oʻz ifodasini topgan boʻladi. Shubhasiz, madaniyat, maʼnaviyat, axloq, maʼrifat, meros gʻoyat keng qamrovli tushunchalar boʻlib, unda tarixan tarkib topgan muayyan bir xalqning koʻp asrlar davomida toʻplagan moddiy va maʼnaviy boyliklari, tili, soʻz sanʼati, qadriyatlar, boy tarixi, tarixiy yodgorliklari, anʼana va rasm-rusumlari umumlashgan, mujassamlashgan boʻladi.

Aslida oila tarbiyasi maʼnaviy-madaniy faoliyat tizimida mavjuddir. Haqiqatan ham, Sharqda oila har qanday davlat ichidagi oʻziga xos “davlat”, birinchi betakror, muayyan qonun-qoida va shart-sharoitlar oqibat natijasida vujudga keluvchi shunday ijtimoiy “tashkilot”ki, unda ijtimoiy hayot, avlodlar davomiyligi taʼminlanadi, urf-odatlarimiz, xotira muqaddasligi va nihoyat, etnik madaniyat saqlab kelinadi, ayni chogʻda rivojlantiriladi, avloddan-avlodga oʻtib boyitilgan tajriba yangi anʼanalar bilan boyib, kelgusi avlodlarga uzatiladi. Shuning uchun ham, ilmiy asarlarda keng isteʼmolda boʻlgan “oila tarbiyasi”, “oila dunyosi”, “oila madaniyati”, “oila maʼnaviyati”, “oilaviy muhit”, oila axloqi” (etikasi), “oila butunligi” kabi tushunchalarning har biri oʻziga xos maʼno-mazmunga ega boʻlib, milliy-madaniy qadriyatlar ichida alohida oʻrin egallovchi oila (oilaviy hayot) fenomenini taʼriflashda muhim ahamiyatga egadir.

Hozida yer yuzasiida 8 milliarddan ortiq inson istiqomat qilsa, bu insonlarning har biri oʻziga xos xarakterga, feʼl-atvorga ega, bir odam ikkinchisidan nimasi bilandir tubdan farq qiladi, bir inson ikkinchi bir insonni hech qachon takrorlamasligi bilan ajralib turadi. Duyodagi insonlarki betakror ekan, oilalarning bir-biriga oʻxshamasligi oʻz-oʻzidan ayondir. Er va xotin – ikki tirik vujudning, ikki olamning oʻzaro ittifoqidan paydo boʻlgan uchinchi bir olam – bu oiladir. Birlashish iborasida, shubhasiz, ahillik, totuvlik degan maʼnolar ham mavjud. Agar oila chindanda tinch-totuv, ahil boʻlsa, oilaviy turmush mustahkamlanib boraveradi. Aks holda, er va xotin bir-biriga adovatli raqiblarga aylanadi, farzandlar taqdiri qiyinlashadi, qarindosh-urugʻchilik munosabatlariga putur etadi. Natijada, jamiyatga moddiy va maʼnaviy zarar etadi. Bundan kelib chiqadiki, oila faqat er va xotinning oʻzidan iborat emas. Oila – er-xotin, ularning farzandlari, eng yaqin tugʻishganlari, qon-qarindoshlik ipi bilan bogʻlangan kishilardan iborat guruh, boshqacha aytganda, xonadondir. Binobarin, oila maʼlum xohish-istak, maqsad asosida birlashgan odamlarning tabiiy, iqtisodiy, huquqiy, maʼnaviy munosabatlariga asoslangan ijtimoiy birligidir.

Oilaning quyidagi turlari mavjud:

1. Katta patriarxal oila, bunda ota-onalar, bolalar, nevaralar bir oilada yashaydilar;
2. Ikki avloddan – ota-ona va bolalardan iborat oila;
3. Notoʻliq, yaʼni, oilada biror sababga koʻra ota yoki ona yoʻqligi;

4. Faqat er va xo-tindan tashkil topgan oila;
5. Aralash, yaqin yoki uzoq qarindoshlar bir xonadonda istiqomat qiladigan oila;
6. Baynalmilal, turli millat vakillari tuzgan oila.
7. Qayta qurilgan oila.

Bu oilalarni er va xotinning kelib chiqishi ma'lumoti, kasb-hunariga, moddiy va ma'naviy boyligiga, qayerda yashashiga qarab ham turlarga bo'lish mumkin. Oilaning tarkibi turli xil bo'lishiga qaramasdan, oila bajarishi zarur bo'lgan umumiy vazifalar mavjud.

Bizning fikrimizcha, ayrim tadqiqotlarda oilaning funksiyalarini klassifikatsiya etishda uning muhim bo'lgan talaygina funksiyalariga: nazorat etish, oila a'zolarining mavqeini, hurmatini, or-nomusini, sha'nini himoya etish hamda qariyalar haqida g'amxo'rlik qilish, ularni avaylab-asrash, parvarish etishga ahamiyat berilmagan. Masalan, B.Shoumarov va SH. SHoumarovlarning "Muhabbat va oila" asarlarida oilaning quyidagi vazifalari: reproduktiv iqtisodiy – xo'jalik, tarbiya, kommunikativ, dam olishni to'g'ri tashkil etish ko'rsatilgan, xolos. N.Saydalievaning tadqiqotida oilaning an'anaviy funksiyalari: reproduktiv, tarbiyaviy, xo'jalik yuritish, iqtisodiy, nazorat qilish, o'z mavqeiga ega bo'lish, dam olishni to'g'ri tashkil etish, emotsional, yoshlarni jinsiy hayotga tayyorlashlarga bo'lingan [4.12-13].

Agar biz shartli ravishda "oila tarbiyasi" va "oila dunyosi" ("oila olami") atamalarini o'zaro qiyoslasak, quyidagi manzara hosil bo'ladi:

- oila tarbiyasi tushunchasida oilada bola ongi va tuyg'ular olamiga ta'sir etuvchi tarbiyaviy omillar ko'proq nazarda tutiladi. Irsiyat orqali o'tgan belgi-xususiyatlardan tashqari, bola xarakterida oilaviy jarayonda yuz bergan barcha xatti-harakat va holat, munosabatlar o'chmas iz qoldiradi. Keyinchalik xarakterning etakchi yoki bosh xususiyatiga aylangan fazilat yoki odat-qiliqlar oilaviy munosabatlardan oziqlanadi. Shu ma'noda, oila tarbiyasi har jihatdan ijobiy, maqtovg'a sazovor bo'la olmaganidek, har jihatdan salbiy yoki yaroqsiz ham bo'lmasligi tabiiydir. Har holda, oila tarbiyasida etakchi ijobiy xususiyatlar ustuvor bo'lsa, ayrim juz'iy kamchiliklarni, nuqsonlarni bilintirmay turadi. "Har to'kisda bir ayb", deydi dono xalqimiz va ushbu maqol bilan hamma narsa hamisha birday yaxshi bo'lmasligi uqtiriladi;

- "Oila dunyosi" esa, "oila tarbiyasi"ga nisbatan birmuncha badiiy ifoda bo'lib, unda oilaviy munosabatlar dialektikasi, o'zaro kundalik muloqotlar murakkabligi bamisoli zarrabin orqali "namoyish etiladi". "Oila dunyosi" nisbatan ramziy-majoziy tushuncha bo'lib, uning ilmiy ta'rifini berish oson emas. Muxtasar qilib aytilsa, bu so'zlar vositasida oilaning o'ziga xos ma'naviy muhit, o'z qonuniyatlariga ega bo'lgan betakror tarbiya o'chog'i ekanligi ta'kidlanadi.

Oilaviy tarbiyaning tugal maqsadi – boladan komil insonni etishtirishdir. Buni amalga oshirish jismoniy, iqtisodiy, mehnat, siyosiy, huquqiy, g'oyaviy, aqliy, ruhiy, jinsiy, axloqiy, estetik, diniy tarbiyani o'z ichiga oladi. Jismoniy, ma'naviy-axloqiy va ruhiy qonuniyatlarni yaxshi bilmay turib, ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi, zero, bola mana shular asosida rivojlanadi. Bu qonunlarning tabiiy va ijtimoiy sabablarini tushunmaslik kutilgan maqsadning yuzaga chiqmasligiga sabab bo'ladi. Inomova aytganidek, "milliy axloq, milliy tarbiya natijasida tarkib topadi. Milliy tarbiya negizida oilaviy tarbiya yotadi" [5.279].

"Oila tarbiyasi" ko'p qirrali tushunchaga ega bo'lib, uning mazmunida milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligi aks etadi, boshqacha aytganda, har qanday ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda ham oila tarbiyasi milliy-ma'naviy qadriyatlarning, milliy tarbiya usullarining o'zi bilan kifoyalanib qololmaydi. Binobarin, oila tarbiyasi zamonaviylik tamoyillariga uzviy bog'liq holda sof milliy mezonlar doirasida qolib ketishi mumkin emas va shubhasiz, jamiyat taraqqiyotining ma'lum bosqichida, ayniqsa, bir tuzumdan ikkinchi bir tuzumga o'tish va keng miqyosdagi islohotlar davrida milliy-ma'naviy, madaniy mezonlar bilan birga ular bilan chambarchas bog'liq holda umuminsoniy qadriyatlarga ham katta ehtiyoj seziladi. Chunki, yosh avlodning har jihatdan etuk, ma'rifatli, madaniyatli bo'lib shakllanishi, eng avvalo, oiladan boshlanishi oddiy haqiqat ekan, tabiiy ravishda oilada

sogʻlom maʼnaviy-axloqiy muhitni vujudga keltirish va mustahkamlash umumdavlat ahamiyatiga molik dolzarb vazifa ekani oʻz-oʻzidan ayon boʻladi. Binobarin, oila va oilada bola tarbiyasi ijtimoiy-siyosiy, maʼrifiy-tarbiyaviy jihatdan gʻoyat muhim masalalardan boʻlib, unda milliy qadriyatlardan va ayni chogʻda umuminso-niy qadriyatlar tamoyillaridan chuqur va har tomonla-ma foydalanish bilan bogʻliq jihatlarni ilmiy-nazariy tadqiq etish mustaqillik va islohotlar davrining muhim talabidir. Ayni shu maʼnoda, SH.S.SHodmonova “bugungi mustaqillik sharoitida oila va oilaviy tarbiyaga munosabat oʻzgacha tus oldi. Zero, yoshlarning axloqiy va maʼrifiy qarashlarini shakllantirish, ularning kelajak hayotlarini, istiqbollari belgilab beruvchi omildir” deb yozadi. Bizning nazarimizda, zamonaviy oila tarbiyasida bolalarni milliy mustaqillik ruhida tarbiyalash, ularda milliy gʻurur, milliy ong va oʻz-oʻzini anglash, vatanparvarlik tuygʻularini shakllantirishni taqozo etadi. Bolaga, Vatanga mehr gʻoyasini singdirish, millat va xalq oʻtmishiga, uning qadriyatlariga boʻlgan hurmat-ehtirom hissini tarbiyalashdan kelib chiqadi. Shuni alohida taʼkidlash lozimki, ota-onaning bolaga, bolaning ota-onaga boʻlgan muhabbati Vatan va millatga boʻlgan mehr-muhabbati bilan yoʻgʻrilgan boʻlmogʻi lozim.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, birinchidan, oila tarbiyasining manbalari muayyan xalqning asrlar davomida toʻplagan milliy-madaniy qadriyatlariga mansub boʻlib, tarixiy ildizlari juda olislarga tutashadi. Oila tarbiyasining ilmiy-nazariy va metodologik asoslari esa, mustaqillik davri falsafiy tafakkurining mahsuli sifatida maydonga kelgan milliy istiqloq gʻoyasi hamda milliy va umuminsoniy madaniyat tamoyillarining uygʻunligida tajassum topadi.

Ikkinchidan, milliy qadriyatlarga, axloqqa asoslangan oʻzbek oilala-rida oʻz shaxsiy farovonligidan koʻra oila shaʼnining baland tutilishi, qarindosh-urugʻlari va yaqin odamlariga, qoʻni-qoʻshnilariga gʻamxoʻrlik qilishning birinchi oʻringa qoʻyilishi – oliy darajadagi maqsad boʻlib, oilani tashqi muhit bilan bogʻlashga va mustahkamligining taʼminlanishiga xizmat qiladi.

Uchinchidan, oilaning har bir aʼzosiga xos axloqiy madaniyat, har bir insonni oʻz burchi va masʼuliyatini anglashga undashi, oilaviy muhitda oʻz oʻrnini belgilay olishi, oʻz oilaviy munosabatlarini hurmat qila bilishga erishishiga olib keladi. Toʻrtinchidan, milliy madaniy meros namunalari boʻlgan xalq ogʻzaki ijodi, xalq pedagogikasi, adabiyot, sanʼat, ilm fan, madaniyat, texnika va texnologiya yutuqlari asosida oilaviy taʼlim-tarbiyani olib borish oilada sogʻlom maʼnaviy-axloqiy muhitni qaror toptirishga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shmeleva M.N. Razvitie vnutrennix svyazey v sovremennoy gorodskoy se-me russkix Sentralnoy Rossii.: Sb. Semya. Traditsii i sovremennost. – M., 1990. – S. 223.
2. Maʼnaviyat: asosiy tushunchalar izohli lugʻati / OʻzR Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi, Oʻzbekiston faylasufla-ri milliy jamiyati; tahrir hayʼati: X.Sultonov va boshq; tuzuvchi va masʼul muharrir Q.Nazarov. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2009. 456-bet.
3. Karimov I.A. Yuksak maʼnaviyat – engilmas kuch. – Toshkent, Maʼnaviyat, 2008. 55-bet.
4. Saydalimeva N. Yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashning ijtimoiy-falsafiy muammolari: Falsafa fan nom.dis. avtoref. – Toshkent: OʻzMU, 2005, 12–13-betlar.
5. Inomova M.O. Oilada bolalarni maʼnaviy-axloqiy tarbiyalashda mil-liy qadriyatlardan foydalanishning pedagogik asoslari (mustaqil hayot boʻsagʻasidagi yoshlar): Pedagogika fanlari doktori... dis./ Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti. – Toshkent, 1998. 279-bet.

“GENDER TENGLIGINI TA’MINLASH, BARCHA AYOL VA QIZ BOLALARNING HUQUQ VA IMKONIYATLARINI KENGAYTIRISH”**Dilbar Ruzmetova****Alfraganus universiteti Ijtimoiy fanlar kafedrası dotsenti**

Annotatsiya. Mazkur maqolada gender tengligi tushunchasining mazmun mohiyati, gender tengligining kelib chiqishi tarixi haqida qisqacha ma’lumotlar berilgan holda jahon va O‘zbekiston miqyosida amalga oshirilayotgan ishlar tahlil etilgan. Xususan, mamlakatimizda qabul qilingan “2030-yilga qadar O‘zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasi” haqida to‘xtalib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: tenglik, gender tengligi, huquq, erkinlik, jamiyat, barqaror rivojlanish.

Аннотация. В данной статье проанализирована работа, проводимая в мировом и узбекистанском масштабах, с кратким изложением сущности понятия гендерного равенства, истории возникновения гендерного равенства. В частности, была затронута принятая в нашей стране “стратегия достижения гендерного равенства в Республике Узбекистан до 2030 года”.

Ключевые слова: равенство, гендерное равенство, право, свобода, общество, устойчивое развитие.

Annotation. This article provides a brief overview of the concept of gender equality, its essence, and the history of its origin, and analyzes the work being done globally and in Uzbekistan. In particular, the “Strategy for Achieving Gender Equality in the Republic of Uzbekistan by 2030” adopted in our country is discussed.

Keywords: equality, gender equality, rights, freedom, society, sustainable development.

O‘zbekiston istiqlol tufayli demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyat qurishga intilmoqda. Huquqiy davlatning muhim belgilaridan biri aholining yuksak huquqiy madaniyati hisoblanadi. Mamlakatimizning endigi taraqqiyoti jamiyat a’zolarining huquqiy ongi, tafakkuri va madaniyatini yuksaltirishni dolzarb vazifa qilib qo‘yar ekan, shu o‘rinda ayol va qizlarning huquqiy madaniyatini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi, zero ular aholining 51 foizini tashkil etadilar.

Agar insoniyat tarixiga nazar tashlasak, ayollar erkaklarga nisbatan kamsitilgan, jamiyatni boshqarish ishlaridan chetlatilgan davrlarni ifodalovchi ilmiy manbalarga duch kelamiz.

Jamiyatda xotin-qizlarning roli qanday, degan savolga turli davrlarda turlicha javob berilgan. Hozir ham masala har bir davlatning ijtimoiy-siyosiy hayoti, huquqiy prinsiplari asosida ko‘riladi.

Ya’ni, xotin-qizlarga bo‘lgan munosabat mamlakatning demokratik tamoyillaridan kelib chiqib belgilanadi. Bu so‘nggi yillarda faol qo‘llanilayotgan gender tenglikning bir qismi.

Aslida, gender pariteti siyosiy-huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, shaxslararo munosabatlarning rivojiga xizmat qiladigan ijtimoiy adolat tamoyillari asosida jamiyat hayotini tashkil etishning dolzarb muammosi hisoblanadi. U jamiyat hayotining muhim tarkibiy qismi va to‘g‘ridan-to‘g‘ri mavjud madaniyat, ijtimoiy munosabatlarga ta’sir qiluvchi omildir.

BMTning Barqaror rivojlanish maqsadlarida gender tengligi, ayollar va qizlarning imkoniyatlarini kengaytirish, shuningdek, boshqa maqsadlar doirasida ijtimoiy tenglik masalalarini ta’minlash yetakchilik qilishini ko‘rishimiz mumkin. O‘zbekiston ko‘plab davlatlar qatori Barqaror rivojlanish maqsadlarining faol tarafdorlaridan hisoblanadi va ularni 2030 yilgacha amalga oshirish bo‘yicha Milliy indikatorlar tizimini ishlab chiqqan. Bu xotin-qizlarga ta’lim olish, mehnat faoliyati va boshqa har qanday harakatlarda erkaklar bilan teng imkoniyatlar

yaratib berishning jahon talablariga mos, shu bilan birga, o'zimizgagina xos bo'lgan chora-tadbirlarini nazarda tutadi.

Gender tenglik, erkaklar va ayollar xuquqi muammolari uzoq tarixiy transformatsiyani boshdan kechirdi. Bu jarayon G'arb va Sharq tamaddunining rivojlanish tendensiyasi, ilmiy-kognitiv, ijtimoiy-falsafiy tafakkurida o'z aksini topgan. Mashhur faylasuf Platon ushbu ijtimoiy holatga nisbatan o'z qarashlarini bildirib, "Ideal davlat" asarida erkak va ayol tabiati o'rtasidagi farq nisbiy va faqat reproduktiv sohaga taalluqli, degan xulosaga keladi. U o'z davrida an'ana, urf-odatlarining kuchli va uzoq muddatli ta'siri natijasida "sho'rva pishirish" va "enagalik qilish"ga mahkum bo'lgan xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rni, muammoning ijtimoiy ildizlarini ochib beradi. Nemis psixologi, sotsiolog, neofreydizm asoschilaridan biri Erix Zeligman Fromm esa "Erkak va ayol" nomli asarida "Har bir inson o'z turining vakili sifatida individual xususiyatlarini, o'ziga xosligini rivojlantirish erkinligiga ega bo'lishi kerak", deb yozadi.

Chindan ham, erkak va ayolning jamiyatdagi vazifalari ko'pincha urf-odat va qadriyatlar asosida kelib chiqadi. Erkak pul topishi kerak, xotin-qizlar esa uyda o'tirib, ro'zg'or yumushlari, bola parvarishi bilan shug'ullanishi zarur, degan tushunchalar aksariyat xalqlarda azaldan shakllanib kelgan. Vaholanki, xotin-qizlar ham turli sohalarida alohida qobiliyat, iqtidorga ega va ular buni namoyon etish, nafaqat oila, balki jamiyatda o'z o'rnini topishga haqli. Gender tengligi tamoyillari ayni shu jihatlarni nazarda tutadi va uning asosi har bir insonning shaxs sifatida namoyon bo'lishi uchun ijtimoiy to'siqlar hamda stereotiplarni bartaraf etish, barcha sohalarida erkaklar va ayollar uchun teng ijtimoiy imkoniyatlarni yaratishdan iborat.

Genderga oid stereotiplar xulq-atvor, ijtimoiy rollar, dunyoqarash, mafkura, emotsional intellekt shaklini belgilaydigan barqaror obrazlar, shablonlar, ijtimoiy kutishlar, faoliyat majmuini anglatadi. Masalan, oilada ayollar va erkaklar ijtimoiy rollarining taqsimlanishiga oid gender tengsizlik tarixiy ildizlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, konservativ stereotiplarni shakllantirdi. Bunday stereotiplar ijtimoiylashuv jarayonida o'g'il va qiz bolalarning hayotiy ambitsiyalari, iste'dodi va qiziqishlarini to'liq aniqlashda cheklashlarni keltirib chiqarishi, qarama-qarshiliklarga, ziddiyatlarga, psixologik muammolarga olib kelishi va ushbu stereotiplarga javob berishni istamaslik boshqa odamlarning ta'qib qilinishiga sabab bo'lishi mumkin.

Afsuski, bunday holatlar bizning davrimizda ham tez-tez uchrab turadi. Ijtimoiy hayotning ayrim sohalarida ayollar va erkaklar tengsizligi hamon saqlanib qolmoqda. Masalan, davlat boshqaruvi, siyosiy qarorlar qabul qilish, yirik va o'rta biznes sohasida erkaklarning ustunlik qilishi, uy yumushlari asosan ayollarning zimmasida ekanini inkor etib bo'lmaydi.

Xotin-qizlar sayyoramiz aholisining qariyb yarmini tashkil etsa-da, milliy parlamentlarning atigi 18,4 foizini ayollar tashkil etadi. Ish bilan ta'minlanish, karera, oylik maosh miqdori, rahbarlik lavozimlariga tayinlanish masalalarida gender bilan bog'liq muammolar saqlanib qolmoqda. Jins bo'yicha ish haqidagi tafovut dunyo miqyosida 23 foiz, qishloq joylarida 40 foizgacha yetgan. Gender tenglik ayrim sohalarida kuzatilsa-da, ilm-fan, kibernetika, injeneriya yo'nalishlarida ayollar ishtirokini talab darajasida deb bo'lmaydi.

Xotin-qizlarga nisbatan zo'ravonlik esa genderga asoslangan zo'ravonlikning eng jiddiy shakllaridan biridir. BMT ma'lumotlariga ko'ra, jahondagi har beshinchi ayol jismoniy yoki jinsiy zo'ravonlikka uchraydi. Afsuski, bu aksariyat jamiyatlarda saqlanib qolmoqda va barcha ijtimoiy guruhlariga ta'sir ko'rsatyapti.

Bu holatlarning tub ildizi ilmsizlik, ta'lim olmaslikka borib taqalishi ham rost. Shu jihatdan, gender sensitivlik (gender sezgirlik) bugungi davr ta'lim tizimida muhim o'rin egallaydi. U shaxsning gender stereotiplari namoyon bo'lishi mumkin bo'lgan turli xil hayotiy, kasbiy va ijtimoiy vaziyatlarni hal qilishga tayyorligiga oid nazariy-pragmatik va gender ma'rifati sohasidagi bilimlar asosida shakllanadi. BMT Barqaror rivojlanish maqsadlarining 4-maqsadi ham umumqamrovli va adolatli, sifatli ta'limni ta'minlash hamda barchaga hayot davomida ta'lim olish imkoniyatini rag'batlantirish muammolariga qaratilgan.

Yangi O'zbekistonda barcha sohalarida taraqqiyot va ma'rifatga erishish, avvalo, ilm-fan, ta'lim rivoji bilan bog'lanayotgani bejiz emas. Islohotlar avvalida, inson huquq va manfaatlarining ustunligi, xususan, erkak va ayol huquqlarining himoyasi, jamiyatda xotin-qizlarning huquq hamda imkoniyatlariga ahamiyat masalalari keng o'rin olgan. Bu borada huquqiy kafolatlar ham yaratilyapti. 2019 yil 2 sentyabrda O'zbekiston Respublikasining "Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to'g'risida"gi qonuni qabul qilindi. Ushbu hujjatda xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlash sohasidagi davlat siyosatining asosiy yo'nalish va mexanizmlari belgilanib, amaliyotga tatbiq etilmoqda.

Buning natijasida jamiyatda xotin-qizlarning roli, faoliyatiga nisbatan qarashlar tom ma'noda o'zgarmoqda. Endi ayolga faqat uy bekasi sifatida emas, balki ma'lum bir kasb egasi, tadbirkor, rahbar sifatida qarash odatiy holga aylandi. Bugun mamlakatimizdagi har bir ayol o'zi istagan sohada o'qib-o'rganish, ishlashdan ikkilanmayapti, barcha imtiyozlardan foydalangan holda dadil qadam tashlamoqda. Buni turli sohalarida ayollar faolligi oshib, gender tenglik ko'rsatkichlari sezilarli o'sayotganida ham ko'rish mumkin. Zero, davlatimiz rahbari BMTning Inson huquqlari bo'yicha kengashining 46-sessiyasida so'zlagan nutqida "Biz gender siyosati masalalari borasida mamlakatimizning ijtimoiy-siyosiy hayotida va ishbilarmonlik sohasida ayollarning rolini tubdan oshirishga qaratilgan ishlarni qat'iy davom ettiramiz", deya ta'kidlagan edi.

Bunda asosiy vazifalar ta'lim tizimi zimmasiga yuklatiladi. Bugungi zamondagi ta'lim globallashtayotgan dunyoning muhim ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal qilish, jamiyat va shaxsning axloqiy, etnik, diniy, gender va ijtimoiy masalalarni anglashga erishish, axborot va bilimlar jamiyati definitsiyalari diskursida barcha ijtimoiy munosabatlar va institutlar transformatsiyasi sharoitida faoliyat olib borish, insonlarning demokratik jamiyatda yashash ko'nikmalari, faol fuqarolik pozitsiyasi, inson huquqlariga hurmat tuyg'ularini shakllantirish vazifalarida yetakchilik qilishi lozim.

Gender tenglik XXI asr ko'nikmalari va universal kompetensiyalarning muhim tarkibiy qismi sifatida ham zamonaviy jamiyatlarda inson huquqlari, konstruktiv gender munosabatlari, ijtimoiy bag'rikenglik, madaniyatlararo muloqot va hamkorlik tamoyillarini o'rnatishda muhim ahamiyatga ega. Bu borada shaxsning bilim va kompetensiyalarini rivojlantirish dolzarb masala bo'lib, uni amalga oshirishga doir qator takliflarni ilgari surish mumkin.

Xususan, jamiyatda gender tengligi madaniyatini shakllantirish, gender tengligiga oid me'yorlar va qadriyatlarni yetkazish jarayonini ta'minlaydigan o'quv dasturlarini yaratish, barcha turdagi ta'lim dasturlariga gender tengligi problematikasiga oid mavzular va asosiy tushunchalarni kiritish, gender sohasida ilmiy izlanishlar, tadqiqotlarni rag'batlantirish kabilar muhim vazifalardir. Qolaversa, umumiy o'rta ta'lim dasturlariga gender tengligiga oid bir qator mavzularni qo'shish ham zarur qilmaydi.

Boisi, bu boradagi tushunchalarni bolalikdan tushuntirib borish lozim. Uning ta'lim bilan bog'liq holda o'rgatilishi esa jamiyatda gender tenglikka oid stereotiplarning paydo bo'lishiga yo'l bermaydi. Zero, bilimga asoslangan har qanday fikr va tafakkur shaxsiy xulosalarning ommanikidan farq qilishi, yangicha yondashuvlarga xizmat qiladi.

Ma'lumki, so'nggi to'rt yilda xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarga erishish, jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda ularning teng ishtirok etishini ta'minlash, xotin-qizlarni ijtimoiy-huquqiy jihatdan qo'llab-quvvatlash, shuningdek, xotin-qizlarni tazyiq va zo'rvonliklardan himoya qilishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi.

O'zbekiston Respublikasining Gender tenglikni ta'minlash masalalari bo'yicha komissiyasi, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatida Xotin-qizlar va gender tenglik masalalari qo'mitasi tashkil etildi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining 2021 yil 28 maydagi SQ-297-IV-sonli qarori bilan 2030 yilga qadar O'zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasi tasdiqlangan.

Gender strategiyasining maqsadi va vazifalari:

Gender strategiyasining asosiy maqsadi — irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat'iy nazar xotin-qizlar va erkaklarning haqiqiy tengligini ta'minlashdan iborat.

Gender strategiyasining asosiy vazifalari quyidagilar hisoblanadi:

- xotin-qizlarning yer va mulkka nisbatan egalik qilish imkoniyatlarini kengaytirish;
- jamiyat hayoti va faoliyatining barcha sohalarida, shu jumladan siyosat, iqtisodiyot, huquq, madaniyat, ta'lim, ilm-fan hamda sport munosabatlarida xotin-qizlarning erkaklar bilan teng ishtirok etishlarini qo'llab-quvvatlash, qaror qabul qilishda ularning yetakchilik qilishlari uchun teng imkoniyatlarni yaratish;
- xotin-qizlarning siyosiy faolligini oshirish, ularning jamiyatdagi o'rni bilan bog'liq salbiy qarashlarni o'zgartirish;
- odam savdosi va majburiy mehnatga qarshi kurashish, tazyiq va zo'ravonlikni oldini olish, ularni aniqlash va barham berish bo'yicha samarali tashkiliy-huquqiy mexanizmlarni yaratish;
- oilani mustahkamlash, oilaviy munosabatlarda barcha oila a'zolarining mas'ulligini oshirish, erta nikoh, yaqin qarindoshlar o'rtasidagi nikoh, erta tug'ruq hamda oilaviy ajralishlarning oldini olish;
- gender tenglik tamoyillarini ilgari surishda, xotin-qizlar va erkaklarning huquq hamda imkoniyatlarini teng amalga oshirishda byudjetni rejalashtirish, gender masalalarini byudjet jarayonlariga integratsiyalash, gender statistikasi yuritilishini takomillashtirish;
- gender tenglik, ayollar tadbirkorligi, xotin-qizlar va erkaklarga nisbatan tazyiq va zo'ravonlik holatlarini baholovchi xalqaro reyting va indekslarda O'zbekistonning o'rnini yaxshilash bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish;
- 2030 yilgacha bo'lgan davrda barqaror rivojlanish sohasidagi gender tenglikni ta'minlash va barcha xotin-qizlarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish milliy maqsadlariga erishishda parlament, fuqarolik jamiyati institutlari va ommaviy axborot vositalarining rolini oshirish;
- gender tenglik sohasidagi xalqaro shartnomalardan kelib chiqadigan majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash, O'zbekiston Respublikasining milliy manfaatlariga mos bo'lgan xalqaro shartnomalarni ratifikatsiya qilish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish.

Gender strategiyasini amalga oshirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri saylov huquqlarini amalga oshirishda xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlarni ta'minlashdir.

Ushbu islohotlar O'zbekiston Respublikasida jamiyat hayoti va faoliyatining barcha sohalarida xotin-qizlar hamda erkaklar uchun teng huquq va imkoniyatlarni ta'minlash, xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonliklardan himoya qilish masalalari bo'yicha mustahkam huquqiy asoslar yaratilishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Хотин-қизлар ҳуқуқлари камситилишининг барча шакллариға барҳам бериш тўғрисидаги Конвенция. Т.: БМТнинг Ўзбекистондаги ваколатхонаси. 1998. 1– 3 бетлар.
2. О'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining Qarori. 2030-yilga qadar O'zbekiston Respublikasida gender tenglikka erishish strategiyasini tasdiqlash haqida. Toshkent sh., 2021-yil 28-may, SQ-297-IV-son. <https://lex.uz/docs/-5466673>.

ФИЛОСОФСКОЕ НАСЛЕДИЯ ИБНА ТУФАЙЛЯ

Юлдашева Л.С.
доцент ТГСИ

Аннотация. Ибн Туфайлнинг бугунги кунгача етиб келган “Яқзон ўғли Ҳайй ҳақида эртак” рисоласида, муаллиф аллегорик тарзда, табиатнинг ўз-ўзидан яралгани, одам яшамайдиган оролда содир бўлаётган воқеалар ҳақида баён этган. инсон боласи Ҳайй ақл-заковати билан дунёнинг яралиши, Худо- биринчи сабаб ҳақида баён этилади.

Калит сўзлар: онтология, материализм, Ҳайя ибн Яқзан, рационализм, борлик, Арасту, мангулик, догма.

Аннотация. В единственно дошедшем до наших дней трактате Ибн-Туфайля (Ибн-Туфейл) «Повесть о Хайе, сыне Якзана», где автор в своей аллегорической робинзонаде рассказывает, как необитаемом острове самопроизвольно, из недр самой природы, возникло дитя человеческое - Хайй и как он своим разумом постигал мир, с начала физический, а за тем метафизический, вплоть до Первопричины, Бога.

Ключевые слова: онтология, материализм, Хайя ибн Яқзан, рационализм, бытие, Аристотель, вечность, догмат.

Annotation. In the only treatise that has survived to this day by Ibn-Tufail (Ibn-Tufail) “The Tale of Hayy, the son of Yakzan”, where the author in his allegorical Robinsonade tells how on a desert island spontaneously, from the depths of nature itself, arose the human child - Hayy and how he with his mind he comprehended the world, from the beginning physical, and then metaphysical, right up to First Cause, God.

Key words: ontology, materialism, Haya ibn Yaqzan, rationalism, being, Aristotle, eternity, dogma.

Введение. Президент Узбекиской Республики Ш. М. Мирзиёев подчеркнул, что в формировании духовности свободного общества «огромную роль играет более глубокое познание наших исторических корней, восстановление наших национальных традиций, того огромного исторического, духовного и интеллектуального наследия, которое оставили нам великие мыслители исламского мира. Возрождение духовных ценностей – это органичный процесс роста национального самосознания, возвращения к духовным истокам народа, его корням».

Поэтому изучение философского наследия выдающихся мыслителей Востока и Запада, к числу которых относится Платон, Аристотель, аль-Фараби, Ибн Сина, Ибн-Туфайль, всегда будет оставаться актуальным и значимым для нашей страны. Необходимо раскрыть философское знание в контексте формирования исламской средневековой цивилизации. В этой перспективе можно понять мысль Фараби, Ибн Сины, Ибн-Туфайля и других мыслителей Востока, их ориентацию на аристотелевское учение о природе и разуме.

В единственно дошедшем до наших дней Ибн-Туфайля «Повесть о Хайе сыне Якзане», автор показывает нам ряд вопросов, например, проблему вечности мира с передовых, подчас материалистических позиций. Он выступает против одного из основных догматов мусульманской религии, утверждающего сотворенность мира, и доказывает, что мир извечен.

Ибн-Туфайль высказывает и другую прогрессивную мысль – идею о единстве мира и его эволюцию. Мир живых существ и неодушевленный мир, мир органический и мир минералов, растений и животных, людей – все это многообразие явлений природы

составляет некое единство. Эта идеологически вытекала из другой особенной мысли философа – утверждения возможности или даже действительности спонтанного возникновения живого из неживого, одно только допущение которого уже ставило под сомнение многие положения мусульманской догматики.

Методы. Методология включает использование диалектического, сравнительно-исторического подходов, логического, социологического методов.

Все это свидетельствовало о рационалистической тенденции философского учения Ибн-Туфайля. Это видели реакционные представители мусульманского духовенства и прозвали философа «учителем неверия» и «основателем философской ереси». В своем произведении, Ибн-Туфайль отражает через главного персонажа – Хайю, свои многие философские мысли. Например, когда Хайе Ибн-Якзану исполнился 21 год, он начал переходить от физики, которая занимается теорией души животного, к метафизике. Наблюдая все телесные сущности, процессы возникновения и распады, растения и животные, Хайя видит, что они составляют все вместе и каждый отдельно бесконечное множество. Но, рассматриваемые с другой точки зрения, они едины, ибо в каждом животном отдельные части держатся вместе, составляют единое целое, а разнородность их функций происходит от духа животного, который по своей сущности является одним. Для каждого рода животного дух, который оживляет различные части и создает в каждой из них другие действия, также является, в сущности, одним. Так последовательно он идет к идее о единстве мира животных, мира растений, и о единстве обоих миров. В дальнейшем он поступает таким же образом с неживыми телами и сводит все вместе к единству, доходя, таким образом, до понятия тела в трех измерениях. Протяженное тело представляется ему с одной точки зрения как единство, с другой – снова как бесконечное множество.

Таким образом, он ищет то, что составляет природу тела, сущность или квинтэссенцию. Одни тела – тяжелые, т. е. стремятся вниз, другие легкие, т. е. стремятся вверх. Но оба эти качества не принадлежат телу: тяжесть и легкость – это две стороны, добавленные к атрибуту телесности, общего всем телам без исключения. Автор показывает, как Хайя поднимается до понятия формы в духе Аристотеля и доходит до начала духовного мира. В понятии протяженности, общей для всех тел, он видит понятие первичной материи, полностью лишенной формы и тем самым способной принимать любую форму.

Результаты и дискуссия. Анализ этих форм, а затем их синтез позволяют ему воссоздать, комбинируя формы в духе Аристотеля, все сущности, находящиеся на этом свете в состоянии возникновения и распада: четыре элемента – (воздух, вода, земля, огонь), растения, животные, наконец, сам дух животных, что составляет исходный пункт и цель его длительных поисков. Однако тела изменяются, иначе говоря, формы сменяют друг друга в одном и том же теле или материи. Следовательно, должен существовать творец форм. Эту действующую причину Хайя ищет сначала среди тел, которые его окружают, но приходя к выводу, что все они – производные и предполагают творца. Также он ищет причину в небе, среди небесных тел, которые являются тоже телами, занимающие пространство в длину, ширину и глубину. Небо по необходимости ограничено, оно сферическое, состоит из нескольких сфер – одна в другой, ему присущи различные движения. Все небо, вместе с тем, включает в себя весь мир, макрокосмос, оно есть существо. Он постоянно задается вопросом, является ли мир в своей целостности вечным или он создан во времени. Хайя больше склоняется к тому, что мир вечен. Что же касается «творящей причины», т.е. Бога, то она извечна, как и сам мир. Эта «творящая причина» не может быть телесной, ибо все телесное возникает и уничтожается. Значит, она не может быть ни объектом чувственного восприятия, ни предметом воображения. Бог есть существо интеллигибельное, лишенное всяких телесных качеств. Но если он

отрешен от всего материального, то, стало быть, и разум, мыслящий «творящую причину», есть нечто отрешенное от материи и как таковое не подвержено уничтожению.

Так, прибегая то к опыту, то к умозрительному рассмотрению, переходя от частного к общему, от конкретного к абстрактному, Хайя проходит заодно свою жизнь тот долгий путь, который был проделан человечеством в процессе его интеллектуального развития. Ибн-Туфайль, в процессе рассмотрения рационального пути познания, переходит к описанию второго пути, на котором истина (Бог) созерцается непосредственно. На этом втором пути элементы аристотелизма, свойственные мировоззрению Хайя, уступают место элементам неоплатонизма и мусульманского мистицизма или суфизма. Хайя ведет аскетический образ жизни, ограничивает себя в еде, вращается, подражая планетам и воспаряя духовно к высшим небесным сферам, пока не доходит до такого состояния, когда он чувствует себя слившимся с Богом. Творец предстает перед ним и как нечто единое, и как нечто множественное, ибо он в каждой вещи видит теперь отражение ослепительного блеска верховного существа. Мировоззрение Хайи становится пантеистическим. Поскольку для природного происхождения человека Туфайль особое значение придает теплу, то в ходе рассуждения он касается этого вопроса и объясняет суть теплоты. Ибн-Туфайль пишет, что в естественных науках установлено, что причиной «горячего состояния», то есть теплоты, может быть либо движение, либо соединение нагретых тел, либо свет. В естествознании выяснено так же, что солнце по существу своему не есть нагретое тело и не обладает ни одним из этих свойств температуры, как выяснено и то, что телами, наиболее полно воспринимающими свет, являются тела гладкие, непрозрачные, далее идут тела темные, негладкие. Прозрачные тела света не воспринимают. Если признать правильными эти предпосылки, то из них следует, что солнце не нагревает землю, как нагревают одни нагретые тела другие путем прикосновения, так как солнце само по себе не является нагретым телом. Из этого следует также, что земляне нагревается движением, ибо она неподвижна и пребывает в одном положении, как в момент восхода солнца над ней, так и тогда, когда оно скрывается от нее, и состояния «нагретой» и «охлажденной» в эти два промежутка времени ясно различимы для чувства. Солнце не нагревает сначала воздух, а потом землю с помощью нагретого воздуха. Поскольку часть воздуха, прилегающая к земле, нагревается во время жары гораздо сильнее, чем часть его, отдаленная от земли на высоту. Остается признать, считает Туфайль, что нагревание солнцем земли происходит благодаря свету, а не иным способом.

Какова природа мира в целом? Появился ли он после своего небытия, или же он нечто такое, что не переставало существовать в прошлом, и до него не было никакого небытия?

Если мы признаем вечность мира, появляются многие обстоятельства, которые говорят о невозможности беспредельного бытия. Они похожи на те умозаключения, которые доказывают невозможность существования бесконечного тела. Все существующее всегда сопровождается возникшими акциденциями, не может предшествовать возникшему, и само есть возникшее. Но если признать возникновение, то возникают препятствия другого рода. Понятие возникновения мира после небытия мыслимо только в том смысле, что время существовало раньше его. Но время составляет часть всего мира и не отделимо от него и, следовательно, предположение более позднего возникновения мира, чем времени, – немыслимо. Если мир создан, то неизбежно должен быть у него создатель его, и почему же этот творитель создал его именно в тот момент, а не прежде? Подействовало ли на него что-либо новое, явившееся пред ним? Но тогда не существовало ничего, кроме него. Или какое-нибудь изменение произошло в нем самом? Но тогда кто же создатель этого изменения?

Из предположения возникновения мира и явления его в бытие после небытия вытекает с необходимостью как следствие, что он не мог явиться сам по себе, но обязателен для него творец, который вывел его в бытие. Этот творец не может быть познан какими-нибудь чувствами, так как в таком случае он был бы каким-нибудь телом, а если бы он был телом, то принадлежал бы ко всему миру, был бы возникшим и нуждался бы в создателе.

Если этот второй создатель был бы также телом, то он нуждался бы в третьем создателе, третий – в четвертом и так до бесконечности, но это будет абсурдно. Итак, мир требует создателя, который не был бы телом. Но если он не тело, то невозможно его и постичь чувственным путем, так как пять чувств постигают только тела и то, что связано с ними. А раз создатель не может быть познан посредством чувств, его невозможно и вообразить, так как воображение есть не что иное, как представление образов вещей, познанных чувствами, когда сами эти вещи отсутствуют. И раз он не тело, то все свойства тел неприменимы к нему. И само первое свойство тела – протяженность в длину, ширину и глубину – чуждо ему, как и все стальные телесные свойства, следующие за этим. Наконец, если он творец мира, то он, несомненно, властен над ним, сведущ в нем. Если предположить вечность мира и бытие его всегда таким, каким он есть, так что до него было никакого небытия, то вывод будет такой: движение егоечно и беспредельно в смысле без начальности, так как не было до него никакого покоя, вовремя которого началось бы его движение. У всякого же движения обязательно должен быть двигатель, и этот двигатель будет либо силой, разлитой в каком-нибудь теле – безразлично, в теле ли, двигающем самого себя, или в другом, находящемся вне движущегося тела, – или не будет силой, разлитой по телу. Каждая же сила, разлитая и распространенная по телу, делится вместе с его делением и удваивается вместе с его удвоением. Такова, например, тяжесть в камне, двигающая его книзу: если камень разделен пополам, то и тяжесть его делится пополам, а если к нему прибавлен другой камень, подобный ему, то и тяжесть его увеличится на величину, равную ему. И если бы возможно было увеличивать камень постоянно, до бесконечности, то и тяжесть бы его увеличивалась до бесконечности; а если бы камень дошел до определенного размера, а потом остановился, то и тяжесть его дошла бы до определенного размера, а потом остановилась. Но уже доказано, что всякое тело обязательно конечно, стало быть, и каждая сила, находящаяся в нем, также конечна. И если бы мы нашли силу, совершающую какое-нибудь бесконечное действие, то эта сила не заключалась бы в теле. Все существующее есть его творение, принимая во внимание силу творца, можно прийти в восхищение чудесами его творения, тонкой мудростью и точностью его знания. В самых незначительных вещах, не говоря уж о великих, имеются следы мудрости и удивительного творения, вызывающие восторг. Это может произойти только от творца более совершенного и превосходного в совершенстве, «от которого не утаится вес пылинки на небесах и на земле, и ничто более малое, чем это, и более великое».

Все из существующего мира, обладающего красотой, блеском, совершенством, силой или другим каким-нибудь превосходным качеством, есть лишь истечение этого творца, его существования и действия. То, что принадлежит лично творцу, еще более велико, совершенно, закончено, красиво, блестяще, прекрасно иечно, чем все это существующее, и что нет сравнения между ними. Все совершенные свойства принадлежат ему и проистекают от него; творец более достоин их, чем все другое, помимо него наделенное ими. Все свойства, являющиеся недостатками, чужды творцу, он избавлен от них. Самое понятие недостатка есть чистое небытие и нечто связанное с ним. А раз так, то какая связь у небытия или смешение с тем, кто есть чистое бытие? Необходимо сущий, по самому существу, дает бытие всему существующему. Помимо

него нет бытия. Он есть бытие, совершенство, законченность, красота, блеск, сила и знание. Он есть тот, про кого сказано: «все погибнет, кроме лица его».

Исследуя природу необходимо сущего, Хайя понял, что оно обладает тремя свойствами: милосердием, чистотой и разумностью (отсутствием телесности). Поскольку этими качествами обладает высшее существо, это предполагает, что и человек должен всеми силами своей души уподобиться ему. Этому он посвящает свою жизнь. Воспитывает в себе милосердие ко всему окружающему: растениям, животным, людям. Чистота понимается в буквальном смысле как чистота тела, одежды, жилища.

Третье свойство божества – разумность и уподобление ему носит самый загадочный и мистический характер, поскольку достичь его сложнее всего, для этого необходимо полное отрешение от мира. Но это удастся сделать Хайю и он описывает этот процесс.

«Третий вид уподобления заключался в следующем: он устремлял всю свою мысль на это существо, необходимо сущее, устраняя все связи с чувственным миром, закрывая глаза, затыкая уши, напрягая все усилия, чтобы отрешиться от воображений, стремясь изо всей силы думать только о нем, и ни о чем другом, и никого мысленно не присоединять к нему. Такому состоянию он помогал кружением вокруг самого себя и самовозбуждением, возникавшим при этом. И когда его вращение достигало крайней силы, от него скрывался чувственный мир, слабело воображение и прочие силы, нуждающиеся в телесных органах, и усиливалась жизнедеятельность его сущности, освободившейся от тела. Моментами мысль его становилась чистой от всего постороннего, и тогда он непосредственно созерцал существо, необходимо сущее».

Хайя понял, что счастье его и избавление от несчастья заключаются только в постоянном созерцании этого существа, необходимо существующего, пока он не достигнет того, что не будет отрываться от него ни на мгновение ока. Третьим уподоблением он достиг чистого созерцания и полного погружения, с одним единственным устремлением внимания к существу, необходимо сущему. У созерцающего таким образом скрывается, исчезает и пропадает его собственная сущность, как и все остальные сущности, кроме «сущности единого, истинного, необходимо сущего Великого, Высочайшего и Всемогущего».

Таковы основные моменты философского описания Туфайлом пути познания творения своего творца. Хай (Живой) олицетворяет собой природу, Якзан (Бодрствующий) воплощает в себе вселенский разум. Не вызывает сомнений, что эта картина мира в основе своей является пантеистической. Велико желание представить это пантеизмом, поскольку Туфайль огромное внимание уделяет именно физической природе и естественным процессам. Но и в этом случае его парадигма природы и разума входит в число уже имевших место среди предшественников Туфайля.

В своем романе, Ибн-Туфайль критикует учения Газали. Он пишет: «Что касается сочинения шейха Абу-Хамида, то он, применяясь в своем обращении к народу, в одном месте связывает, а в другом разрушает, то не признает одни вещи, то их исповедует. Между прочим, он обличает философов в неверии в книге «Ниспровержение» за то, что они отрицают воскресение тел и признают награду и наказание исключительно для душ. Затем в начале книги «Весы», он категорически говорит, что это мнение есть мнение шейхов суфиев; далее, в сочинении «Предохранитель от заблуждения и толкователь состояний экстаза» он утверждает, что его мнение подобно мнению суфиев, и что он остановился на нем только после долгого исследования. И многое в этом роде может увидеть в сочинениях его, кто будет читать и углубляться в исследование их». И в отличие от Газали, Ибн-Туфайль очень лестно отзывался об Ибн-Бадже. Он писал: «Не подумай, что философия, дошедшая до нас в сочинениях Аристотеля, Абу-Насра и в «Книге исцеления» выполняет преследуемую тобой цель или что кто-нибудь из андалусцев написал об этой вещи что-нибудь исчерпывающее. И это потому, что люди

высоко-даровитые, выросшие в Андалусии, прежде чем там распространилась наука логики и философии, отдавали свою жизнь наукам математическим и достигли в них высокой степени знания, но более этого сделать не могли. Потом пришло вслед за ними другое поколение, превосходившее их несколько знанием логики. Эти люди занимались исследованием ее, но она не привела их к истинному совершенству. И тогда один из них сказал: «Тревожит меня, что науки людские двух родов и не больше: трудно приобрести истинную, а в ложной нет пользы». Затем сменило их еще другое поколение, более искусное в исследовании, более близкое к истине. И не было в нем никакого с более проницательным умом, более здравым взглядом и более верной точной зрения, чем Абу Бекр Ибн-ас-Санг (т. е. самого Ибн-Баджи). Но увлекли его мирские дела, так что смерть похитила его прежде, чем открылись сокровищницы его знания, прежде чем распространились тайны его мудрости».

Заключение. Подводя итог, следует добавить, что произведение Ибн-Туфайля пользовалось большой популярностью не только в эпоху средневековья, но и у европейских читателей нового времени, впервые познакомившихся с ним в конце XII века. Его аристотелевские взгляды оказали большое воздействие на андалусских философов младшего поколения, особенно на Ибн-Рушда, в работах которого исследуется изложение вещей, содержащееся в «Романе о Хайи, Ибн-Якзана» (например, концепция «двойственной истины»). Влияние Ибн-Туфайля испытал не менее известный философ Моисей Маймонид. Он в 1349 году перевел роман на древнееврейский язык и снабдил его своими комментариями. Арабские и древнееврейские тексты романа Ибн-Туфайля были широко распространены по всей Испании. Кроме того, этим романом восхищались такие выдающиеся мыслители, как Спиноза и Лейбниц. И, безусловно, мы обнаруживаем явное влияние идей романа на еще один величайший труд – «Робинзон Крузо», написанный Даниэлем Дефо.

Литература:

1. Ш. М. Мирзиёв Миллий тикланишдан-миллий юксалиш сари. Ўзбекистон 4-жилд 2020.
2. Средневековая андалусская проза: пер. с арабского. – М.: Художественная литература, 1985.
3. Юлдашева, Л.С. (2023). АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙНИНГ ОНТОЛОГИК ҚАРАШЛАРИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3.
4. Yuldasheva L.S. Avesta is a Source of Universal Values. | AMERICAN Journal of Science on Integration and Human Development Volume 01, Issue 09, 2023 ISSN (E): 2993-2750.
5. Yuldasheva, L.S. (2023). THE SPIRITUAL WORLD OF EVERY INDIVIDUAL IS HIS SPIRITUAL POWER. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (2), 666-670.

**SAN'AT NAMOYONDASI YUNUS RAJABIY XOTIRASINI ABADIYLASHTIRISH
ISHLARIDA UY-MUZEYLAR FAOLIYATINING AHAMIYATI****Shoxista Elmuratova****Alfraganus universiteti****Xalqaro munosabatlar va tarix kafedrası dotsenti, PhD**

Annotatsiya. Uy-muzeylar faoliyatining tarixiy, ilmiy, nazariy, me'yoriy-huquqiy asoslari, Toshkent viloyatidagi uy-muzeylar faoliyatini o'rganish, hamda Toshkent shahridagi uy-muzeylarining shakllanishi, rivojlanishi va jamiyat madaniy va ijtimoiy hayotidagi ahamiyatini tashkil etadi. So'nggi yillarda hukumat tomonidan muzeylar faoliyatini yanada rivojlantirish, ularni zamonaviy texnologiyalar bilan ta'minlash, bu boradagi ilmiy-tadqiqotlarni sifat jihatdan yuqori darajaga ko'tarish ishlariga jiddiy e'tibor qaratilayotganligi maqolaning mazmunini tashkil etadi.

Kalit so'zlar: "Yolg'iz", "Begi Sulton", "Sayqal", "Subhidam", "Fig'on", "Oraz", "Yoshlik va o'smirlik davri", "Memorial xona", "O'zbek xalq musiqasi", "Shashmaqom", "Abadiyat".

Аннотация. Историко-научные, теоретические, нормативно-правовые основы деятельности домов-музеев, изучение деятельности домов-музеев Ташкентской области и становления, развития домов-музеев в городе Ташкенте и их значение в Культурная и социальная жизнь общества. Содержание статьи заключается в том, что в последние годы правительство уделяет серьезное внимание дальнейшему развитию музейной деятельности, обеспечению ее современными технологиями, поднятию качества научных исследований в этом направлении на высокий уровень.

Ключевые слова: "Ёлгиз", "Беги Султон", "Сайкал", "Субхидам", "Фигон", "Ораз", "Ёшлик ва осмирлик даври", "Мемориал хона", "Ўзбек халқ мусикаси", "Шашмаком", "Абадиёт"

Annotation. The historical, scientific, theoretical, regulatory and legal bases of the activity of house-museums, the study of the activity of house-museums in the Tashkent region and the formation, development of house-museums in the city of Tashkent and their importance in the cultural and social life of the society. The content of the article is that in recent years, the government has been paying serious attention to the further development of museum activities, providing them with modern technologies, and raising the quality of scientific research in this regard to a high level.

Keywords: "Yolgiz", "Begi Sulton", "Saykal", "Subxidam", "Figon", "Oraz", "Yoshlik va osmirlik davri", "Memorial xona", "Uzbek xalq musiqasi", "Shashmakom", "Abadiyat".

O'zbek musiqa merosini tadqiqotchisi, O'zbekiston xalq artisti, O'zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi Yunus Rajabiy uy-muzeyi san'at namoyondalari xotirasini abadiylashtirish ishlari doirasida amalga oshirilgan ishlar qatoriga kiradi.

Yunus Rajabiy (1897-1976) bastakor va xonanda bo'lib, bir qancha qadimiy o'zbek xalq ashulalarini qayta ishlab tiklagan. "Yolg'iz", "Begi Sulton", "Sayqal", "Subhidam", "Fig'on", "Oraz" kabi san'at asarlarini yaratgan. Faoliyatini bastakorlik asosida olib borgan Rajabiy o'zbek musiqali dramasi shakllanishida katta o'rin egallaydi. "Farhod va Shirin", "Rustam", "Layli va Majnun", "Xolisxon", "Avaz" kabi spektakllarga xalq ashulalari asosida kuylar bastalagan. Keyinchalik B.Nadejdin bilan hamkorlikda "Qasos", N.Mironov bilan "Qo'chqor Turdiyev", G.Mushel bilan "Muqanna", O.Halimov bilan "Nodira", B.Zeydman bilan "O'g'il uylantirish", Sayfi Jalil bilan "Navoiy Astrobodda" singari musiqali dramalarni yaratgan. U "Zaynab va Omon" operasining yozilishida bevosita ishtirok etgan [5].

“Maqom” ansambli bilan ishlashi jarayonida Yunus Rajabiy Shashmaqomning 6 jildli yangi nashrini (1966-1974 yy., F.Karomatov tahririda) hamda gramplastinka yozuvlar mukammal to‘plamini (Toshkent gramm-yozuvlar studiyasida, 1970-yillar) tayyorlagan. T.Sodiqov, D.Zokirov, D.Sodatqulov, F.Sodiqov, N.Hasanov, K.Jabborov, S.Kalonov, K.Mo‘minov, O.Imomxo‘jayev, B.Dovidova, K.Ismoilova, O.Alimahsumov, T.Alimatov va boshqa san’atkorlar Yunus Rajabiyning shogirdlari hisoblanadi.

O‘zbekiston KP MK va O‘zbekiston SSR Ministrlar Sovetining 1976-yil 9-iyuldagi “O‘zbekiston SSR xalq artisti, O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi akademigi, kompozitor Yu.Rajabiy xotirasini abadiylashtirish to‘g‘risida”gi 408-sonli qaroriga [4:93] asosan Jizzax musiqali drama teatriga, Toshkent musiqa peda-gogika bilim yurtiga, Toshkentdagi ko‘chalardan biriga Yunus Rajabiy nomi berilgan. Shuningdek, O‘zbekiston teleradiokompaniyasi qoshidagi “Maqom” ansambli va metro bekati Yunus Rajabiy nomi bilan ataladi. 2001-yilda Yunus Rajabiy madaniyat markazi ham tashkil etilgan.

O‘zbekiston SSR hukumatining 1989-yil 13-sentyabrdagi 301-sonli qarori va Madaniyat ministrligining 1989-yil 28-sentyabrdagi 385-sonli buyrug‘iga [3:127] asosan Yunus Rajabiy 1957-1976-yillarda yashagan uy (Toshkent, Yunus Rajabiy ko‘chasi, 20-uy)da muzey tashkil etilgan.

Muzeyning umumiy maydoni 484 kv.m., shundan ko‘rgazma maydoni 181 kv.m. bo‘lib, 6 ta ko‘rgazma xonasi mavjud. Uning har biri ma‘lum voqelikni yoritishga bag‘ishlangan: “Yoshlik va o‘smirlik davri”, “Memorial xona”, “O‘zbek xalq musiqasi”, “Shashmaqom”, “Abadiyat”, “Musiqa tinglash va filmlar ko‘rish” xonalaridan iborat. Muzeyda 6700 ga yaqin eksponat saqlanadi. Shulardan 847 tasi muzey ekspozitsiyalarida ko‘rsatilgan. Ekspozitsiyadagi XIX asr boshlarida tanbur chizig‘ida Komil Xorazmiy tomonidan yozilgan o‘zbek maqomlarining eskicha nota yozuvi kitobi, Yunus Rajabiy o‘zi chalgan nay hamda piano, Yunus Rajabiy yozgan 12 jildli kitob qo‘lyozmalari, 5 jildli “O‘zbek xalq musiqasi”, 6 jildli “Shashmaqom”, “Musiqa merosimizga bir nazar” nomli musiqiy risola, kiyim-boshlari, konsert kiyimlari, o‘zbek xalq cholg‘u sozlari kolleksiyasi, o‘z oilasi, ustozlari, shogirdlari va safdoshlarining moy-bo‘yoqda ishlangan portretlari, fotosuratlar uy-muzeyining noyob eksponatlaridir [8:238].

Uy-muzey Yunus Rajabiy tavalludining 100 yillik yubileyi munosabati bilan 1997-yili rasman ochilgan. Mazkur muzey binosi 2 qavatli bo‘lib, binoning old tomoniga Yunus Rajabiyning haykali o‘rnatilgan. Muzeyning birinchi qavatida memorial va cholg‘u sozlar ekspozitsiyasi xonasi, mehmonxona joylashgan. Memorial xonada Yunus Rajabiyning mebellari, radio, ustki kiyimi, stolining ustida esa, musiqa sozi, notalari, ruchka, choynak-piyolalari qo‘yilgan va uning hayotligidagi muhit saqlanib qolingan. Yunus Rajabiy uy-muzeyining direktori Xasan Rajabiydir.

Muzeyning katta zali O‘zbek maqomiga bag‘ishlangan. Unda O‘zbekiston madaniyati, musiqasi tarixiga doir rasmlar, noyob hujjatlar – qo‘lyozmalar va boshqalar bor. Bu yerda ziyoratchi va sayyohlar uchun maxsus konsertlar uyushtiriladi. Muzeyda Yunus Rajabiy yaratgan kuylarni tinglash, ijodkor haqidagi videofilmni tomosha qilish mumkin [6].

Muzey zallari ziyorat etilayotgan vaqtlarda sokin ohanglarda mumtoz navolar – o‘zbek, tojik, uyg‘ur maqomlari, ozarbayjon, arman tagilari, arab navolari, hind ragalari yangrab turadi. Tomoshabinga bu emotsional ta’sir ko‘rsatadi va Yunus Rajabiy yashab, ijod etgan davr ruhini his etishga ko‘maklashadi. Keyingi xonada piano, setor, dutor, rubob kabi ko‘plab musiqaviy cholg‘u sozlari ekspozitsiyaga qo‘yilgan. Uchinchi xonada Toshkentning Chaqar mahallasidagi Rajabiy tug‘ilib o‘sgan uyning maketi, mahallaning fototasviri, o‘sha uyda ishlatilgan uy-ro‘zg‘or buyumlari, onasining portreti, so‘zana, san’atkor zamondoshlarining fotosuratlarini joylashgan.

Ikkinchi qavatga chiqaverishdagi devorga rassom S.Raxmetov tomonidan yaratilgan kartina osilgan. Birinchi xonada Yunus Rajabiyning hayoti va ijodi, oila a’zolari tasvirlangan fotosuratlar, hujjatlar namoyishga qo‘yilgan. Ikkinchi xonada kompozitorning kitoblari

jamlangan ishchi xonasi o'z holicha saqlangan. Mazkur xonada ham Rajabiy yashagan davr ruhi sezilib turadi.

Uy-muzeyning "Yoshlik yillari" bo'limidagi: kashkul-chelak (Yunus Rajabiy oilasida ishlatilgan, XIX-XX asr), shahodatnoma (Yunus Rajabiy Toshkent Musiqa texnikumida o'qiganligi haqida), Yunus Rajabiyning "Bahor" musiqiy asari qo'lyozmasi, Yunus Rajabiyning Samarqandda mashhur hofizlar va sozandalar bilan tushgan 1926-yilga tegishli fotosurati, guvohnoma (O'zbekiston SSRda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi), safoyil (uyg'ur xalq musiqa sozi), obdasta (XIX asr); "San'at xonasi" bo'limidagi: beqasam to'n (Yunus Rajabiy "Maqom" ansambli bilan konsertlarda kiygan), adras to'n, "Zaynab va Omon" operasi programmasi, Yunus Rajabiyga 1953-yilda berilgan "O'zbekiston SSR xalq artisti" nishoni, telegramma (Yunus Rajabiy 70 yosh yubileyi bilan Radio va televideniye rahbari N.Mesyatsev tabriklagan) fortepiano (Yunus Rajabiy 1930-yillarda sotib olgan); "Fond xonasi" bo'limida: Yunus Rajabiyning qo'lyozmalari ("Layli va Majnun" musiqali dramasi), qamchi (Yunus Rajabiyning rafiqasi Qumri Mutalovanning otasidan esdalik qolgan, XIX asr oxiri – XX asr boshlari); "Shashmaqom xonasi" bo'limida: "Shest muzikalnix poem" kitobi (1924-yil Buxoroda Fitrat va N.Mironov tahririda nashr ettirilgan), "Kichik Bayoz" kitobi (XIX asr oxiri – XX asr boshlari), Forsiy g'azallar to'plami (XVIII asrning ikkinchi yarmi); "Abadiyat xonasi" bo'limida: ashula daftari (Yunus Rajabiy yonida olib yurgan), Yunus Rajabiy uy-muzeyini barpo etilishida bir guruh san'atkorlarning imzosi qo'yilgan sahifalar [6] kabi noyob buyumlar tashrif buyuruvchilarda katta qiziqish uyg'otadi.

Bugungi kunda ziyoratchilar Yu.Rajabiy uy-muzeyida taklifga binoan taniqli san'at ustalari ishtirokida jonli musiqiy asarlarni tinglashlari mumkin. Uy-muzeyga tashrif buyurgan ziyoratchilar mashhur hofiz va sozandalarning jonli ijrolarini tinglash bilan bir qatorda Yunus Rajabiy musiqalari yozilgan disk yozuvlaridan ham xarid qilishlari mumkin [2.].

Ushbu muzey Toshkentdagi uy-muzeylari orasida eng ko'zga ko'ringan, muzey ishini yaxshi tashkil etgan, ko'psonli tomoshabinlarga xizmat qiladigan, yaxshi ekskursiya ishlarini olib boradigan muzeylar sirasiga kiradi. Muzeyga <http://www.360.vrmuseum.uz> internet sayti orqali 3D vizual sayohat qilish imkoniyati ham mavjud [1.].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. <http://www.360.vrmuseum.uz/museum13/>. (murojaat sanasi:25.09.2022)
2. http://www.rajabiy muzeyi.uz/ru/muzey_tarixi. (murojaat sanasi: 25.09.2022)
3. O'zMA, 2296-fond, 7-ro'yxat, 573-ish. 127-varaq.
4. O'zMA, 837-fond, 41-ro'yxat, 3956-ish. 93-varaq.
5. Yunus Rajabiy uy-muzeyining 2015-yil hisobotidan. (murojaat sanasi: 25.09.2022)
6. Yunus Rajabiy uy-muzeyining 2018-yilning 9 oyi davomida olib borgan ishlari haqida qisqacha ma'lumotidan. (murojaat sanasi: 25.09.2022)
7. Yunus Rajabiy uy-muzeyining asosiy fondida saqlanayotgan muzey ashyolari va kolleksiyalarining 2020-yil ro'yxatidan. (murojaat sanasi: 25.09.2022)
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 7-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – В. 238.

O'ZBEKISTONDA MEHAT MIGRATSIYASI:HOLATI VA MUAMMOLARI

Gulmira Azamatova

JizPI "Ijtimoiy fanlar" kafedrası,

tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.

Annotatsiya. Dunyo miqyosida to'xtovsiz ravishda o'sib borayotgan aholi migratsiyasi milliy, hududiy, mintaqaviy va global xususiyatga ega bo'lib, ushbu jarayonlar O'zbekistonga ham ta'sir etishi tabiiy holat hisoblanadi. Maqolada O'zbekistonda mehnat migratsiya jarayoni va uning xususiyatlari, O'zbekistonga ta'siri haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: migratsiya, mehnat migratsiyasi, ichki mehnat migratsiya, tashqi mehnat migratsiyasi, ishsizlik, ish bilan ta'minlash.

Annotation. The constantly growing population migration in the world has a national, territorial, regional and global nature, and it is natural that these processes also affect Uzbekistan. The article discusses the labor migration process in Uzbekistan, its characteristics, and its impact on Uzbekistan.

Key words: migration, labor migration, internal labor migration, external labor migration, unemployment, employment.

Аннотация. Постоянно растущая миграция населения в мире имеет национальный, территориальный, региональный и глобальный характер, и естественно, что эти процессы затрагивают и Узбекистан. В статье рассматривается процесс трудовой миграции в Узбекистане, его особенности и влияние на Узбекистан.

Ключевые слова: миграция, трудовая миграция, внутренняя трудовая миграция, внешняя трудовая миграция, безработица, занятость.

Jahon miqyosida ro'y berayotgan globallashuv O'zbekistonda migratsiya jarayonidagi tendensiyalarni o'zgartirib, ijtimoiy yetishmovchiliklar aholining yarmini tashkil etgan ayollarni migratsiyaga majbur qildi. Ilgari "uy bekasi" sifatida qaralgan ayollarning bozor iqtisodi sharoitida iqtisodiy yetishmovchilik, oilalardagi nosog'lom ma'naviy muhit sababli mehnat muhojirlari sifatida ishtiroki kengayib, yaxshi hayot kechirish istagida serdaromad ish izlay boshladilar.

Dunyo miqyosida to'xtovsiz ravishda o'sib borayotgan aholi migratsiyasi milliy, hududiy, mintaqaviy va global xususiyatga ega bo'lib, ushbu jarayonlar O'zbekistonga ham ta'sir etishi tabiiy holat hisoblanadi. Migratsiya aholining bir mamlakatdan ikkinchi mamlakatga yoki mamlakat ichida ko'chib yurishi hisoblanib, bu jarayonning bugungi kunda insonlar, pul hamda tovarlarning erkin harakatlarini o'z ichiga olib, globallashuv jarayonining noyob modeli sifatida yuzaga keldi. Mustaqillik yillari respublikada mehnat migratsiyasi millionlab insonlar uchun hayot strategiyasiga aylanib bordi. Etnik, ijtimoiy, siyosiy, gender masalalariga bo'lgan yondashuvlar va o'z davlatida hayot darajasini, yashash sharoitini yaxshilashga bo'lgan intilish kabi omillar mazkur jarayonning harakatlantiruvchi kuchi bo'ldi. O'zbekistondan tashqariga yo'naltirilgan migratsiyani harakatlantiruvchi asosiy kuch bu mamlakatda ish o'rinlarining yetishmasligi bo'lmay, balki qoniqarli hayot kechirish darajasini ta'minlashga yetarli bo'lmagan past darajadagi daromadlar ko'rsatkichi bilan ham bog'liq bo'ldi.

Sovet davlatining parchalanishi jarayonida O'zbekiston hududida istiqomat qilayotgan ko'pgina millatlarning o'z tarixiy vatanlariga qaytib ko'chib ketish holatlari kuzatildi. Yillar davomida ichki migratsiya jarayonlari bilan cheklangan O'zbekistonda istiqolning dastlabki o'n yilligida etnik migratsiya jarayonlari rivojlandi. Bunda asosan o'z Vataniga qaytish ishtiyoqida bo'lgan etnik guruhlarining emigratsiyasi kuzatildi. Yuqori migratsiya jadalligi butun respublika bo'yicha 1991–1994-yillar davomida yuz berdi, bu vaqtda O'zbekiston Respublikasiga ko'chib kelganlar ham, ko'chib ketganlar ham ko'p bo'ldi. 1991–1994-yillar oralig'ida respublikada har yili o'rtacha 600 ming kishi o'z yashash joyini o'zgartirib turdi. 1989-yildan 2002-yilgacha bo'lgan vaqt oralig'ida mehnat migratsiyasi tufayli, Qozog'istondan 3 mln. kishi, ya'ni jami

aholisining 20 foizi, Tojikistondan 694 ming kishi (11 foiz aholi), O'zbekistondan 1 mln. dan ko'p kishi (4 foiz aholi), Qirg'izistondan 360 ming (7 foiz aholi) kishi mamlakatdan chiqib ketdi [2].

1991-yil respublikada faol aholi soni 8 mln. 255 mingni tashkil etib, unda ayollar 3 mln. 632 ming nafar bo'lsa, 2010-yilga kelib respublikada faol aholi soni 11 mln. 628 ming 400 nafar bo'lgan holda, unda ayollar soni 5 mln. 295 ming 100 nafarni tashkil qildi. Ayni paytda ishsizlik ham ortib ayollar ishsizligi erkaklarga nisbatan 1,5 barobar yuqori bo'ldi. Jizzax viloyatining 8 ta tumanida ishsizlik holati tahlil qilinganda 141 ming 166 nafar mehnatga yaroqli ayollarning 62 ming 132 nafari yoki 44 foizi ishsiz ekanligi ma'lum bo'ldi. Respublikada 2011-yilda ayollar uchun yaratilgan ish o'rinlari respublika bo'yicha 457 ming 621 tani tashkil qilgan bo'lsa bu ko'rsatkich Jizzax viloyatida 20 ming 363, Samarqand viloyatida 47 ming 250 tani tashkil etdi. Bu kabi holatlarni insonlarni doimiy yashash joylarini tark etishga majbur qildi. Yaxshi hayot kechirish istagida odamlar serdaromad ish izlay boshladilar.

O'tish davrida sovet davridan qolgan iqtisodiy qoloqlik natijasida mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida ma'lum tabaqalashuvlar ham kuzatildi. Shu bilan birga aholi bilan mehnatga layoqatli yoshdagi aholi taqsimoti turli mintaqalarda turlicha bo'ldi. Aholi ulushi yuqori bo'lgan viloyatlarga Samarqand, Farg'ona, Qashqadaryo, Toshkent, Andijon, Namangan, Toshkent, Buxoro, Navoiy viloyatlari hamda Toshkent shahri va Qoraqalpog'iston Respublikasida mehnatga layoqatli yoshdagi aholi ulushi jami aholi ulushiga nisbatan birmuncha yuqori bo'ldi. Respublikada mehnat resurslari soni va ulushi jihatidan Samarqand va Farg'ona mintaqalari etakchilik qildi. Ularning har biriga 10,7 foizdan mehnat resurslari to'g'ri keldi. Mehnat resurslarining eng kam miqdori Sirdaryo viloyatida kuzatildi. Bir guruh tadqiqotchilar tomonidan Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi ma'lumotlari asosida tuzilgan mehnat resurslari to'g'risidagi ma'lumotga ko'ra, respublikada mehnat resurslari ko'p bo'lgan hududlarga Samarqand, Farg'ona, Qashqadaryo, Andijon, Namangan, Toshkent, Suxrxondaryo viloyatlari, mehnat resurslari bilan o'rtacha ta'minlangan hududlarga Qoraqalpog'iston Respublikasi, Buxoro, Xorazm viloyatlari, mehnat resurslari kam bo'lgan hududlarga Jizzax, Sirdaryo, Navoiy viloyatlari kiritilgan.

Bu kabi tafovutli holatlarni kamaytirish, ularning tabiiy, iqtisodiy salohiyatidan oqilona va samarali foydalanishni rag'batlantirish, mahalliy byudjetlarni mustahkamlash, infratuzilmani barpo etish, mintaqalarni rivojlantirib borishni davlat tomonidan tartibga solish kabilar asosiy vazifalar islohotlar bilan hamohang olib borildi. Jumladan, "Aholini ish bilan ta'minlash to'g'risida" qonun qabul qilingach, Qonunda O'zbekiston fuqarolari Respublika hududidan tashqarida mehnat faoliyati bilan shug'ullanish, mustaqil ish qidirish va ishga joylashish huquqlari kafolatlab qo'yildi. Shuningdek, mamlakatimizning bir qancha xorijiy mamlakatlar bilan mehnat migratsiyasi masalasida xukumatlararo bitimlarni imzolashi xorijda ishlash istagida bo'lgan fuqarolar uchun keng imkoniyatlar yaratdi. Chunonchi, o'zbekistonlik mehnat migrantlari orasida Rossiya Federatsiyasi, Qozog'iston va Koreya Respublikalari kabi mamlakatlarda o'z mehnat faoliyatlarini yo'lga qo'yidilar. Ammo, har bir hududda aholining turmush darajasi nisbatan farovon bo'lmagan joylarida vaziyat aholining migratsiya kayfiyatlariga ham ta'sir etmay qolmadi. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, o'zbek xalqi o'troq turmush tarzini kechirib kelgan bo'lib, aholi orasida migratsiyaga moyillik kam bo'lgan hudud hisoblangan. Biroq, bozor munosabatlariga kirib borish bilan bir qatorda bu erlarda ham iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar migratsiya harakatlarni faollashtirib yubordi. Aholini joydan-joyga ko'chib yurishga majbur qiluvchi bir qator ijtimoiy, iqtisodiy sabablarga ya'ni ishsizlik, ish o'rinlarini topish, oliy va o'rta ma'lumotga ega bo'lish istagi, shuningdek, iqlim o'zgarishi, uning salbiy ta'siri, moddiy, madaniy-maishiy sharoitlardan qoniqmaslik, oilaviy sharoitlarning ta'siri shular jumlasidan bo'ldi. Bu holatlar qishloq xo'jaligida o'simlik va chorvachilik tarmoqlarida past malakali, qo'l mehnatida bajariladigan, jismoniy og'ir, yoqimsiz, noqulay holat va mehnat sharoitlari past bo'lgan ishlarda ishlashlari, qishloq xo'jaligining texnologik jihatdan rivojlanmaganligi, yerlarning hosildorligi pastligi bilan ham bog'liq bo'ldi. Shu tariqa respublika ichidagi migratsiyaning asosiy yo'nalishi qishloqdan shaharga ko'chib o'tish bo'lib, bu oqim ancha katta bo'ldi. Asosiy sabab birinchi o'rinda moddiy ehtiyoj ya'ni pul topish maqsadida bo'ldi. Shahardan qishloqlarga kam holatlarda aholi ko'chdi, yoshlarni iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jihatlardan qoniqmasligi qishloq aholisi hisobiga shahar

aholisining to'xtovsiz o'sib borish tendensiyasini yuzaga keltirdi. Yoshlarning oliy o'quv yurtlariga borib o'qishi va ishlab qolishi, shuningdek, ortiqcha mehnat resurslarining shahardan ish topishi ham ichki migratsiya saldosi ta'sir qilmay qolmadi[3]. Fuqarolarining migratsiya jarayonida mehnat qilish uchun xorijiy mamlakatlarga ish izlab ketish holatlari ham qishloq joylarda ko'proq sezila boshladi. Fuqarolarning aksariyati Rossiya davlatiga ham ish izlab ketdilar, ularning ko'pchiligi noqonuniy migrantlar bo'ldi. O'tkazilgan o'rganishlarga qaraganda migrantlarning deyarli to'rt dan uch qismini 20 yoshdan 40 yoshgacha bo'lgan fuqarolar tashkil etib, ularning o'rtacha yoshi 33,4 yoshga teng bo'lgan.

Xullas o'tish davrining o'ziga xos sharoitlari O'zbekiston aholisi migratsiya harakatchanligi rivojlanishiga o'z ta'sirini o'tkazganligi kabi omillar ham hukumatni migratsiya jarayonlarini ma'muriy tartibga solish tizimini takomillashtirishni, aholining qishloq joylardan shaharlarga erkin harakatlanishi uchun sharoitlar yaratish belgilab berish kabi vazifalarni amalga oshirishga undadi[1]. Bozor munosabatlariga o'tish jarayonida yuzaga kelgan bunday ishsizlik muammolarini hal qilishda aniq maqsadga yo'naltirilgan kuchli ijtimoiy siyosiy jamiyatda muayyan barqarorlik ta'minladi, mintaqalarda aholi daromadlari va ijtimoiy xizmat bilan ta'minlanganlik darajasida keskin tafovutlar kelib chiqishiga yo'l qo'yilmadi. O'zbekiston mustaqillikka erishgan davrda qishloq xo'jaligi milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlaridan biri bo'lib, unda jami iqtisodiyotda band bo'lgan aholining 1/3 qismi ijtimoiy foydali mehnat bilan band edi. Shu davr mobaynida qishloq aholisi tarkibida mehnat resurslari 1,6 martaga ko'paydi. Natijada qishloq joylarida mehnat bozorida ishchi kuchi taklifi va unga bo'lgan talab o'rtasidagi nomutanosiblik yanada kuchaydi. Shu bois qishloqlarni rivojlantirish masalalariga ham alohida e'tibor qaratildi. Natijada qishloqdan shaharga bo'lgan migratsiya yo'nalishi hajmi bir muncha kamayib, qishloq joylarda shaxsiy tomorqalarga yer ajratish doimiy tarzda kengayib bordi.

Shunday bo'lsada, ichki aholi migratsiyasi yashash joyi va mehnat faoliyatining o'zgarishi bilan bog'liq holatda ham davom etdi. Turar joyni o'zgartirish, vaqtincha, o'zaro shartnoma asosida ma'lum muddatga ishga, o'qishga va boshqa sabablar bilan mamlakatdagi bir ma'muriy-hududiy birlikdan boshqasiga borish, yoki xorijga ketish yoki mavsumiy iqtisodiyot tarmoqlari, ya'ni qishloq xo'jaligi, undiruvchi sanoat sohasi yumushlari, davolanish, dam olish shuningdek boshqa sabablarga ko'ra ko'chish, mokisimon, ya'ni ertalab ishga, o'qishga ketib, kechqurun uyiga qaytib kelish kabi migratsiya turlari bugungi kunga kelib ham muntazam davom etmoqda. Biroq, qishloq joylardagi ishchi kuchining tashqi mehnat migratsiyasi norasmiy ko'rinishga ega bo'lganligicha ham qoldi. Bu mehnat migratsiyasining mavsumiy, vaqtinchalik va takrorlanuvchi xarakteridan kelib chiqdi.

Migrantlarning ish bilan ta'minlanganligi qishloq joylarida, chekka hududlarning rivojlanishidagi muammolar bilan bog'liq daromadlarning kamayishi oqibatlarida hamda boshqa keskin ijtimoiy muammolarni yumshatishda qalqon vazifasini o'tadi. Butun mamlakat bo'yicha, 500 mingga yaqin ishchi mehnat migrantlari muntazam ravishda turli ishlarni bajarib, oilalari daromadlari shakllanishiga va mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga sezilarli hissa qo'shdi. Bular orasida malakasiz, kam malakali va og'ir hamda qo'l mehnatining katta qismini talab qiladigan ishlab chiqarish faoliyati turlari ustuvorlik qildi. Biroq, migrantlar orasida malakasiz ishchi kuchi kundan kunga ortib borishi tashvishli holat bo'lib qolganligini alohida ta'kidlash lozim. Migratsiya oqimining yana bir turi bo'lgan tashqi aholi migratsiyasi – mamlakatdan chiqib ketishni anglatmada, prof R.Murtazayevaning ta'kidlashicha, tashqi mehnat migratsiyasi respublika ichki mehnat bozori uchun juda muhim bo'lsada, ammo, uni faqat ishchi kuchi eksporti yoki ichki ishsizlikni silliqlash usuli tariqasida qabul qilmaslik kerak, chunki u juda katta ahamiyatga ega.

O'tgan yillar davomida Markaziy Osiyo davlatlari aholisining tashqi migratsiyasida Qozog'iston va Rossiya Federatsiyasi hududiga mehnat migratsiyasi kengayib bordi. RFga borgan mehnat migrantlarining asosiy qismini O'zbekiston, Tojikiston, Qirg'izistondan borgan mehnat migrantlari tashkil etdi. Chunki ushbu mamlakatlardagi mehnat resurslariga bo'lgan yuqori talab va nisbatan yuqori maosh olish imkoniyati, tarixiy omillar, ruhan yaqinlik va til muammosining yo'qligi, davlatlararo barqaror aloqalar buning asosiy omillari sanaldi. Masalan, 2014 yilda Rossiya Federatsiyasi O'zbekistondan kelgan mehnat migrantlarining 64 foizini qabul qildi. Rossiya Federatsiyasida mehnat qilayotgan o'zbek mehnat migrantlari Rossiyaning barcha

hududlarida mehnat faoliyatini olib bordilar. Tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ular faoliyatining asosiy sohalari – qishloq xo'jaligi va uy-joy qurilishida 23 foizni, savdo-sotiqda 18 foizni, xizmatlarda 19 foizni tashkil etdi. Shuningdek, sanoat korxonalari, transport kabi sohalarga ham to'g'ri keldi. O'zbekiston aholisining tashqi mehnat migrantlarining yarmidan ko'pi 400–450 ming kishiga yaqini Rossiyaga to'g'ri kelsa, Qirg'izistondan Rossiya Federatsiyasiga kelganlarning 50 foizini ayollar tashkil qildi. Tojik yoki turkman ayollarining ulushi esa bu mamlakatlardan kelgan migrantlarning kamida 10 foizini tashkil qildi. Rus tilini bilmaslik holatlari esa mehnat migranti bo'lib ishlayotgan ayollarda ish faoliyatida muammolarni keltirib chiqardi. Ma'lumotlarga ko'ra, birgina 2021-yilda O'zbekistondan 1,7 million kishi asosan Rossiya va Qozog'istonda mehnat qildi.

Tashqi migratsiya jarayonlarida oliy ma'lumotli migrantlarning kattagina qismi, ya'ni 40 foizi faqat qurilish, savdo, xizmat ko'rsatish sohasida o'ziga ish topa olishi bois, malaka va erishgan ijtimoiy mavqeini deyarli yo'qotdi.

Migtasiyaning xalqaro kasb malaka talablari har davlatning o'z belgilangan tartibi asosida amalga oshadi. Shu jihatdan xorij davlatlari migrantning til bilish qobiliyati yuqoriligini hozirgacha ma'qullab kelmoqda. Migrantlarga Xalqaro Mehnat Tashkiloti tomonidan qo'yiladigan asosiy talablar ham yosh ko'rsatkichlari 18–49 yoshgacha bo'lishi kerakligi, til bilish ko'rsatkichi borayotgan davlat talabi asosida belgilanishi, ish stajiga ega bo'lishi, ta'lim ko'psatkichlari, oilaviy holati, jismoniy va ruhiy holatlari kabilar bo'lmoqda.

2018-yildagi ma'lumotlarga ko'ra, bo'lajak mehnat migrantlarini kasb-hunarga o'qitish va moslashtirish jarayonlari olib borilib, unda kasb-hunarga o'qitish markazlari, xususan, 20 dan ortiq "Ishga marhamat" mono-markazlari, qisqa muddatli tikuvchilik, to'quvchilik, kashtachilik, hunarmandchilikning boshqa tarmoqlari bo'yicha kasb-hunarga va chet tillarni o'qitish kurslari, mahallarda ham qizlarni o'qitish maskanlari, qurilish sohasida malakali mutaxassislarini tayyorlash makazlari, tarmoq vazirliklari va idoralar hamda nodavlat ta'lim muassasalari tomonidan 2020-yilda 21 ming 437 nafar, 2021-yillarda 52 ming 632 nafar kishi o'qitildi.

Xulosa qilib aytganda, dunyo miqyosida to'xtovsiz ravishda o'sib borayotgan aholi migratsiyasi milliy, hududiy, mintaqaviy va global ahamiyat kasb etgan holda O'zbekistonga ham ta'sir ko'rsatdi. Tashqariga yo'naltirilgan migratsiyani harakatlantiruvchi asosiy kuch bu mamlakatda birgina ish o'rinlarining yetishmasligi bo'lmay, balki qoniqarli hayot kechirish uchun yetarli bo'lmagan past darajadagi daromadlar ko'rsatkichi bilan bog'liq bo'ldi. Migratsiya yo'nalishi bo'yicha mamlakat doirasida, viloyat va tumanlararo yashash joyi va mehnat faoliyatining o'zgarganligi bilan kechdi. Mamlakatdan xorijga chiqib ketish holatlari MDH davlatlari doirasida kengayib bordi. Ayni paytda ayollar migratsiyasining yangi shakl va usullari kengayib bordi. O'zbekiston xavfsiz mehnat migratsiyasini shakllantirish, tartibga solish mexanizmlarini ishlab chiqish jarayonida mamlakat ichkarisidagi va jahon xo'jaligidagi vaziyatlarni inobatga olgan holda ish tutdi. Erkin bozor munosabatlariga o'tish jarayonida bozor munosabatlarini ko'rgan bir qator mamlakatlar tajribasidan o'rgangan holda tub o'zgarishlar amalga oshirildi. Biroq, o'tish jarayonida katta qiyinchiliklar va yo'qotishlar evaziga amalga oshirilishi mumkinligi o'z isbotini ko'rsatdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 10 январдаги “Урбанизация жараёнларини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5623-сон Фармони // Халқ сўзи. 2019 йил 12 январь.

2. Тожиева З.Н. Ўзбекистон Республикасида демографик жараёнлар ва уларнинг ҳудудий хусусиятлари. Геог. фан. бўйича доктор (DSc) илм. унвон. олиш учун ёз. дисс. ... – Тошкент, 2017. – Б. 110-111.

3. Мухамедов О. Аҳоли табиий ҳаракатининг ҳудудий тафовутлари (Самарқанд вилояти мисолида). География фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2007. – Б. 21.

MILLIY TARAQQIYOTNING TIZIMLI-KONSEPTUAL ASOSLARI

Ilxomjon Mavlonov

Qo'qon universiteti o'qituvchisi f.f.d (PhD)

Annotatsiya. Hozirgi faylasuf olimlar tadqiq etayotgan milliy yuksalish hamda ularning ijtimoiy-madaniy asoslari xalqning moddiy va ma'naviy farovonligini, o'ziga xos madaniyati va istaklarini ta'minlashda aynan shaxsning tafakkuri rivoji, inson kapitali bilan chambarchas bog'liq muammolarni ilmiy asosda o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Milliy yuksalish jarayonining evolyutsion falsafiy tahlili jamiyatning rivoji va farovonligini ta'minlashga xizmat qiluvchi innovatsion texnologiyalar va loyihalarni ishlab chiqish, uning har bir sohalarga oid konsepsiya, dasturlarni yaratish, ijtimoiy muammolarni oldini olish kabi ratsional faoliyatni kasb etadi.

Kalit so'zlar. milliy yuksalish, evolyutsiya, ong, o'z-o'zini anglash, milliy g'oya, ijtimoiy davlat, konsepsiya.

Аннотация. Современные философские и научные исследования национального прогресса и его социокультурных основ сосредоточены на научном изучении проблем, тесно связанных с развитием индивидуального мышления и человеческого капитала в обеспечении материального и духовного благополучия народа, его самобытной культуры и стремления. внимание уделяется. Эволюционно-философский анализ процесса национального прогресса предполагает такие рациональные виды деятельности, как разработка инновационных технологий и проектов, служащих обеспечению развития и благополучия общества, создание концепций и программ для каждой из его сфер, а также профилактика социальных проблем.

Ключевые слова: национальный подъем, эволюция, сознание, самосознание, национальная идея, социальное государство, концепция.

Annotation. Current philosophical scientists are studying national progress and its socio-cultural foundations, which are closely related to the development of the individual's thinking and human capital in ensuring the material and spiritual well-being of the people, their unique culture and aspirations. The evolutionary philosophical analysis of the process of national progress assumes rational activities such as the development of innovative technologies and projects serving to ensure the development and well-being of society, the creation of concepts and programs for each of its areas, and the prevention of social problems.

Keywords: national progress, evolution, consciousness, self-awareness, national idea, social state, concept.

Bugungi kunda milliy taraqqiyot masalalariga oid muammolarni holisona hal etish nafaqat davlat siyosatining muhim tamoyili sifatida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilayotgan bo'lsa, soha olimlari tomonidan ham jiddiy ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Negaki, "milliy taraqqiyot va ma'naviy yuksalish jarayoni"ni o'rganishga doir turli hil ijtimoiy-falsafiy qarashlar tizimini ilmiy jihatdan tahlil va tadqiq qilish, uni amaliy hayotga joriy etish zarurati butun jahon miqyosida milliy nizolar avjiga chiqqan bir paytda dolzarb ahamiyatga ega masalalardan biriga aylanib bormoqda.

Zero, "Mamlakatimiz taraqqiyotini yangi pog'onaga olib chiqish uchun boshqaruv ham, qonunchilik ham, jamiyatimiz ham o'zgarishi kerak. Agar shunday qilmasak, muammolarni

ko'rib, ko'rmaslikka olsak, zamondan orqada qolamiz. Xalqimiz, yosh avlodimiz bizdan rozi bo'lmaydi. Shu bois, "**Avval – inson, keyin – jamiyat va davlat**" degan g'oyani Konstitutsiyamiz va qonunlarimizga ham, kundalik hayotimizga ham chuqur singdirishimiz kerak. Hozirgi kundagi jiddiy sinovlar va bashorat qilib bo'lmaydigan xavf-xatarlarni yengib o'tishga qodir bo'lgan milliy davlatchiligimiz asoslarini mustahkamlashimiz zarur". Bu esa hozirgi davr shiddatli va ko'p tomonlama rivojlanishni taqozo etayotgan, davlat va jamiyat hayotini ma'lum bir kuchli ta'sir ob'ektiga aylantirishga moyil bo'lgan globallashuv davrida juda muhimdir. Davr o'ziga xos g'oya va mafkuralar bilan bog'liq holda rivojlanib o'zgarib kelmoqda. Jahonda bo'layotgan bunday o'zgarishlarning turli g'oya va mafkuralar maydonida kuchli ta'sirga ega bo'lishi, o'z navbatida yoshlar ongi va qalbini egallashga, ularning ishonchi va xohish-irodalariga turli-xil usul va vositalarda ta'sir ko'rsatishda namoyon bo'lmoqda.

Milliy yuksalishning evolyutsiyasi ong darajasi bilan bog'liq holda rivojlanadi. Ong darajalari tasavvuf ta'limotida ruhiy borliq darajalariga mos keladi deb bayon etiladi. Har bir inson o'z hayoti mobaynida borliqni va o'z – o'zini anglash jarayonini boshdan kechiradi. Ayni shu tufayli ham u o'simlik va hayvonot dunyosidan ajralib chiqqan va uning aqli asosan shu dunyoga moslashuv quroli vazifasini o'taydi. Evolyutsiya maqsadini to'liq amalga oshirmoq uchun faqat bir-ikki guruh kishilar emas, balki butun insoniyat ongning yuqori pog'onalari sari tinimsiz ko'tarilishi kerak. Evolyutsiyaning dastlabki pog'onalarida, ayniqsa, inson hayvonot dunyosidan ajrala boshlayotgan vaqtlarda uning quyi bosqichda to'xtalib qolmasligi uchun zaruriy bo'lgan ruhiy quvvat payg'ambarlar orqali dunyoga, har bir millatga yetib kelib turgan. Lekin chin evolyutsiyaning maqsadi insoniyatning faqatgina, payg'ambarlar belgilab ketgan odob – axloq qoidalariga avtomatik tarzda rioya etishidagina iborat emas, balki, har bir inson komillik darajaga ko'tarilishidan ham iboratdir, lekin insoniyat ongining evolyutsiyasi oson kechadigan jarayon emas. Xususan, murg'aklik bosqichida uning hayvonot ongi darajasiga qaytib ketishi oson bo'lgan bo'lsa, keyingi, aql rivoj topgan, aytaylik, o'smirlik bosqichida esa u o'z tafakkuri yordamida turli xavfli "o'yinlar" va "o'yinchoqlar" (siyosiy ekspansiv faoliyat va urushlar, urush qurollarini yaratish) bilan va shu kabi boshqa faoliyatlar bilan o'zi yashayotgan uyni, ona yerni vayron qilish darajasiga ham borib yetdi. U faqatgina yetuk yoshga kirganida o'z haqiqiy "uyi" nimaligini, qayerdaligini, yashashdan maqsadi nimaligini, o'zining kimligini anglab yetadi. Ammo shu bosqichga yetguniga qadar butun insoniyat juda jiddiy xatarlarni boshidan kechiradi. Bu xatarlar, hatto, butun insoniyatning yetuklikka yetgunga qadar qirilib ketishiga ham olib keladi. Bu hol Platon hikoya qilgan bir vaqtlar mavjud bo'lgan "Atlantida" sivilizatsiyasining halokati misolida, shuningdek barcha dinlarda tilga olingan butun yer yuzining suv bosishi (Nuh toshqini) misolida hamda hozirgi davr geologiya, okeonologiya, fizika, ximiya, arxeologiya va boshqa soha olimlari kashf etayotgan avvalgi sivilizatsiyalar mavjudligidan dalolat beradigan faktik materiallardan endilikda ma'lum bo'lmoqda.

Jahonda mafkura maydoniga yangi texnologiyalarni tobora takomillashib kirib kelayotganligi, undan sog'lom va nosog'lom maqsadlarda foydalanishga urinishlar davom etayotganligini alohida ta'kidlash lozim. O'zbekistonda ham texnologik rivojlantirish va ichki bozorni modernizatsiya qilish bo'yicha kuchli milliy g'oya, milliy dastur kerak degan dolzarb masala kun tartibiga qo'yilmoqda. Jamiyatni milliy yuksalish g'oyasiga ehtiyojini va ma'naviy-ma'rifiy islohotlarni amalga oshirishda, davlat va jamiyat taraqqiyoti bosqichida barcha sohalarining samaradorligini oshirish uchun yangi texnologiyalarga tayanib ish ko'rishga undaydi.

O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida milliy g'oyani rivojlantirish konsepsiyasini qabul qilinishi mamlakatimiz jahon hamjamiyatiga tobora chuqur integratsiyalashib borayotgani, xalqimizning jahondagi rivojlangan millatlar qatoridan joy olishga intilishi, moddiy – iqtisodiy

omillar, yuksak texnologiyalar bilan bir qatorda, ma'naviy omillarni rivojlantirishni ham taqozo etayotganligi bilan bog'liqdir.

Jamiyat hayotining barcha bo'g'inlarida xalq bilan muloqotning turli shakl va vositalari, jumladan, "Xalq qabulxonalari", "Virtual qabulxonalar", "Bosh vazir qabulxonasi", mas'ul va mutasaddi rahbarlarning xalq deputatlari mahalliy kengashlaridagi hisobotlari, sayyor qabullar, ijtimoiy muammolarni, odamlarning yashash sharoitlarini bevosita joylarga chiqib o'rganish kabi usullar keng qo'llanayotgani milliy davlatchilik asoslarini mustahkamlash orqali milliy g'oya tamoyillarini takomillashtirishga, pirovard natijada aholi manfaatlarini va farovonligini ta'minlashga xizmat qilmoqda. Zero, "Imom Moturudiy bobomizning: ***"Elu yurt bilan hamdard bo'lib yashagin, toki xalq hamisha sen bilan birga bo'lgay"***, degan hayotiy hikmati har bir vazir, har qaysi rahbarning ongi, qalbi va harakatida muhrlanishi lozim. Davlat vakillari o'zining halol mehnati, oddiyligi, xalqsevarligi, samimiyligi va fidoyiligi bilan odamlarimiz mehrini qozonishi kerak. Endi vazirlarning siyosiy mas'uliyati oshirilib, hukumat qarorlari loyihalari, mamlakatimiz hayotiga oid muhim ijtimoiy-iqtisodiy masalalar bevosita vazirlar ishtirokida kollegial hal etiladi".

O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida milliy yuksalish g'oyasiga ehtiyoj O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning bosh g'oyasidan kelib chiqadi. Unda belgilangan asosiy tushunchalarni hayotga tadbqiq etilishi xalqimiz qalbi va ongiga yanada chuqur singdirishga xizmat qiladi. Jumladan:

- 1.Yagona Vatan tuyg'usi.
- 2.Adolat - qonun ustuvorligida.
- 3.Xalq roziligi.
- 4.Jaholatga qarshi ma'rifat.

5.Innovatsion taraqqiyot kabi tushunchalari O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida bosh g'oyamizni yangicha qiyofasini va asosiy vazifasini belgilab beradi.

Milliy yuksalish g'oyasiga e'tibor berilsa, bu milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o'z ichiga olganini ko'ramiz. Chunki, yagona Vatan tuyg'usi, adolat-qonun ustivorligida va xalq roziligi tushunchalari asrlar davomida shakllangan milliy davlatchiligimiz tarixidan, ajdodlarimizning turmush tarzini va dunyoqarashini ifodalaydi. O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida jaholatga qarshi ma'rifat bilan kurashish va innovatsion taraqqiyot tushunchalari zamonaviy rivojlanishimizni umuminsoniy qadriyatlarga asoslanadi. Bugungi kunda dunyoda innovatsion g'oyasiz, ilm-fan yutuqlarisiz biror-bir soha rivojini tasavvur etib bo'lmaydi. Insoniyatning eng katta boyligi – bu shu xalqning ulkan intellektual va ma'naviy salohiyati hisoblanadi.

Shuningdek, iqtisodiyotda davlat ishtirokini kamaytirish, bozor munosabatlariga to'liq o'tish, xususiy mulk, xususiy tadbirkorlik erkinligiga yanada keng yo'l ochish, barcha sohalarida davlat-xususiy sheriklik munosabatlarini faol qo'llashga alohida e'tibor qaratmoqda. Yer osti va yer usti boyliklaridan, inson resurslaridan to'la foydalanish uchun barcha sharoit va imkoniyatlar yaratilmoqda.

O'zbekiston taraqqiyotning yangi bosqichida fuqarolar qalbi va ongidagi yangi sifat o'zgarishlari hayot darajasining yuqsalishi bilan uyg'un holda kechmoqda. O'zbekiston fuqarolarining xuquq va manfaatlarini ular dunyoning qaysi burchagida bo'lmasin, davlat tomonidan ishonchli himoya qilish reallikka aylanib borayotgani, bu borada barcha zarur mexanizmlar ishga solinayotgani jamiyat a'zolarining o'z xalqi va Vatanidan faxrlanish tuyg'usini, davlatning adolat va qonuniy huquqlar kafolati sifatidagi salohiyatiga bo'lgan ishonchini oshirmoqda.

“Harakatlar strategiyasi” asosida kechayotgan shiddatli islohotlar xalqning kelajakka ishonchini mustahkamlash, uni bunyodkorlik ishlariga safarbar qilish, jamiyatda uchrayotgan illatlar, xususan, loqaydlik, boqimandalik va korrupsiya kabi holatlarga qarshi faol kurashishga da’vat etmoqda.

Milliy yuksalish konsepsiyasining tadrijiy rivojlanish bosqichlari “Xalq davlat organlariga emas, davlat organlari xalqqa xizmat qilishi kerak”, “Inson manfaatlari xamma narsadan ulug’”, “Xalq boy bo’lsa, davlat ham boy va qudratli bo’ladi”, “Xalq bizdan rozi bo’lsa, ishimizda unum va baraka bo’ladi”, “Adolat–qonun ustuvorligida”, “Ma’naviyat bo’lmagan joyda hech qachon adolat bo’lmaydi!”, “Insonlarning dardu tashvishlarini o’ylab yashash–odamiylikning eng oliy mezonidir” singari tamoyillar hayotga joriy qilinmoqda. Bu esa milliy g’oyaning xalq irodasi sifatidagi maqomini oshirishga xizmat qilmoqda.

Milliy g’oya har bir insonning o’zini anglashi jarayonida shakllana boshlaydi. Insonning shaxs sifatida shakllanishi esa uning o’zini anglashidan boshlanadi.

Milliy g’oya millat vakillarining iqtisodiy ahvoli, siyosiy qarashlari va boshqa jihatlaridan qat’i nazar, ularning yagona g’oya atrofida birlashtirishni ifodalaydi. Shuning uchun ham milliy g’oya mamlakatda barqarorlik, tinchlik va taraqqiyot uchun asos bo’la oladigan muhim omil hisoblanadi. Shu ma’noda, shaxs ma’naviyatini yuksaltirishda milliy g’oya va milliy o’zlikni anglash o’zaro aloqador.

Milliy g’oya millat ma’naviy salohiyatida evolyutsion tarzda rivojlanib boradi, milliy taraqqiyotning nazariy asosi sifatida millat vakillarini ko’zlagan maqsadga intilishlarida ma’naviy ozuqa beradi. Milliy g’oya keng ma’noda milliy o’zlikni namoyon etadi. Milliy maqsad manfaatlarini ifodalaydi, shaxsni hozirgi zamon sivilizatsiyasida munosib o’rin olishga undaydi, barqaror xavfsizlikni ta’minlash zaruriyatini anglatadi va taraqqiyotga yetaklaydi. U shaxsda O’zbekistonga, uning kelajagiga bo’lgan umumiy daxldorlikni his etish madaniyatini shakllantiradi va rivojlantiradi.

Milliy o’zlikni anglash va milliy g’oyaning ob’ekti hamda sub’ekti insondir. Ularni inson o’zining ongi, tafakkuri va intellektual salohiyati bilan shakllantiradi. Ayni paytda, ular insonning ma’nan yuksalib, shaxs darajasida shakllanishiga xizmat qiladi.

Eng muhimi, bugun O’zbekistonda amalga oshirilayotgan, jahon hamjamiyati tomonidan e’tirof etilayotgan demokratik islohotlar ortga qaytmaydigan muqarrar tus olgani xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz ongida ertangi kunga mustahkam ishonch uyg’otmoqda.

Xulosa qilganda, jamiyat va davlat taraqqiyoti uchun milliy g’oya muhim hisoblanadi. Yuksak marralarni ko’zlagan har qanday davlat o’z milliy g’oyasini zamon talablari va shaxslar dunyoqarashining yuksalishi bilan bog’lab rivojlantirib borish ehtiyojidan kelib chiqadi. Barkamol avlodni voyaga yetkazish, xalqimiz turmush darajasini yuqori bosqichga ko’tarish, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotni maqsad qilib olgan bugungi O’zbekiston uchun ham milliy taraqqiyotimizning yangi bosqichida milliy yuksalish g’oyasi hayotiy zaruratdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2023- йил учун Мурожаатномаси// <https://review.uz/oz/post/Ozbekiston-Respublikasi-Prezidenti-Shavkat-Mirziyoyev-2023-yil>.

1. “Фалсафа асослари”. – Тошкент. Ўзбекистон, 2005.

2. Норалиев Р.И. “Миллий тараққиёт ва маънавий юксалишнинг ўзароалоқадорлик хусусиятлари”. “Фалсафа фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати”. Тошкент, 2011.

JAMIYAT HAYOTINI MODERNIZATSIYALASH KONTSEPTSIYALARINING
MUHIM XUSUSIYATLARI

Nargiza Seydabullayeva

Siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (Phd),
Qoraqalpog' davlat universiteti, dotsenti

Annotatsiya. Maqolada o'tish davri va modernizatsiya jarayonining asosiy qonuniyatlari va ziddiyatlari tahlil qilinadi. O'tish davri mamlakatlar rivojlanishidagi oraliq davr sifatida ko'rib chiqilib, uning aniq boshlanishi va tugash nuqtalari belgilanishi murakkabligi ta'kidlanadi. Maqolada, shuningdek, o'tish davri davrida ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy transformatsiyalar va ularning ta'siri haqida batafsil ma'lumot beriladi. O'tish davri jamiyatlaridagi qiyinchiliklar, siyosiy tizimlar, iqtisodiy inqirozlar va ijtimoiy muammolar hamda bularning xalqaro va milliy kontekstdagi ahamiyati muhokama qilinadi. Maqola, zamonaviylashtirish jarayonining murakkabligini va bu jarayonda har bir mamlakatda o'ziga xos yondashuv zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: O'tish davri, modernizatsiya, transformatsiya, ijtimoiy tizim, siyosiy tizim, iqtisodiy rivojlanish, demokratik transformatsiya, globallashuv, O'zbekiston, ma'naviy-ma'rifiy inqirozlar, evolyutsion taraqqiyot, demokratik institutlar.

Аннотация. В статье анализируются основные закономерности и противоречия переходного периода и процесса модернизации. Переходный период рассматривается как промежуточный период в развитии стран, подчеркивается сложность определения его точного начала и конца. В статье также подробно описываются социальные, политические, экономические и культурные трансформации в переходный период и их влияние. Обсуждаются трудности в обществах переходного периода, политические системы, экономические кризисы и социальные проблемы, а также их значение в международном и национальном контексте. Статья показывает сложность процесса модернизации и необходимость особого подхода в этом процессе в каждой стране.

Ключевые слова: Переходный период, модернизация, трансформация, социальная система, политическая система, экономическое развитие, демократическая трансформация, глобализация, Узбекистан, духовно-просветительские кризисы, эволюционное развитие, демократические институты.

Annotation. The article analyzes the main patterns and contradictions of the transition period and the modernization process. The transition period is considered an intermediate period in the development of countries, emphasizing the complexity of defining its precise beginning and end points. The article also provides detailed information on social, political, economic, and cultural transformations during the transition period and their impact. Challenges in transitional societies, political systems, economic crises and social problems, and their significance in the international and national context are discussed. The article shows the complexity of the modernization process and the need for a unique approach in this process in each country.

Keywords: Transition, modernization, transformation, social system, political system, economic development, democratic transformation, globalization, Uzbekistan, spiritual and educational crises, evolutionary development, democratic institutions.

Kirish. O'tish davri qonuniyatlari va ziddiyatlarini bilmasdan turib, modernizatsiyalash jarayonini tahlil qilib bo'lmaydi. O'zbekistonda o'tish davri mavzusi olimlarimiz tomonidan mustaqil mavzu sifatida deyarli kam o'rganilgan. Chunki uning aniq mezoni, boshlanish nuqtasi bilan oxirgi bosqichini belgilash murakkabdir. Aslida, o'tish davri barcha mamlakatlar rivojlanishida sodir bo'ladigan oraliq davr hisoblanadi. Davlatlar yuksak taraqqiyot darajasiga birdan ko'tarila olmaydi, balki avvalo shakllanib ma'lum rivojlanish bosqichini bosib o'tadi. Misol uchun Lotin Amerikasi mamlakatlarida o'tish davri bir asrdan beri cho'zilib keladi. Osiyo

va evropadagi ba'zi mamlakatlarda, jumladan Ispaniya, Portugaliya, Gretsiyada u bir avlod umriga teng vaqtni olgani sababi shuki, g'arb siyosiy tizimi tuzilishiga mos standartlar va qadriyatlarni ba'zi mamlakatlarda o'zlashtirish, ko'chirib olish o'zini oqlamadi.

Angliyalik olim L.Pay an'anaviy jamiyatlarni modernizatsiyalashda quyidagi uchta jihatga ko'proq e'tibor qaratish zarurligini taklif qiladi:[1]

birinchisi, tizimli differentsiatsiyalash (tabaqalash) davrida fuqarolarning mehnat faoliyati va manfaatlariga mosravishda jamiyat iqtisodiy rivoji bilan birgalikda yangi sinflar shakllanadi. Ijtimoiy guruhlar ichida kelishmovchilik holatlari kechadi. Shunda siyosiy hokimiyat yangi talablarga tezda o'z munosabatini bildirmaydi. Faqat demokratik institutlar tarixiy missiyasini to'liq bajargan taqdirda, bu ishda samaraga erishiladi;

ikkinchisi, jamiyat a'zolarining bilimga, innovatsiyaga qiziqishi keskin oshadi. Davlat milliy taraqqiyotga erishish maqsadida qo'shimcha moliyaviy va insoniy resurslarni ishga soladi. Davlat ijtimoiy sohalarga etarli shart-sharoitni yaratadi. Fuqarolar axborot kommunikatsiya texnologiyalari rivoji hisobiga siyosiy qarashlari birmuncha shakllanib, hukumatning ishonchiga kira boshlaydi. Diniy qadriyatlar va adolat tamoyillari qo'llab-quvvatlanadi;

uchinchisi, fuqarolarga jamoat faoliyatida siyosiy, milliy cheklovlarni olib tashlash, ularga davlat boshqaruvidagi o'rinlarni tenglik asosida erkin egallash imkoniyati yaratiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Fuqarolik jamiyatini boshqarishda, siyosiy qarorlarni qabul qilishda, xususan, evropa davlatlarida tenglik va qonuniylik yaxshi yordam berdi. Siyosiy partiyalar, nodavlat tashkilotlarga o'zining guruhlari, referendumlar, saylovlar esa jamiyatning manfaatlariga xizmat qila boshladi. Sharq mamlakatlarida davlat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar kishilarning ob'ektiv ehtiyojlari, yashash sharoitlaridan kelib chiqqan holda, bosqichma bosqich shakllantirilib borilib, uzoq asrlik an'analar, urf-odatlar va qadriyatlar saqlab qolinadi.

Iqtisod fanlari doktori, huquq nazariyasi bo'yicha etuk mutaxassis L.Levitinning ta'rificha, «zamonaviylashtirish muayyan yakun topib, mamlakat barqaror iqtisodiy rivojlanish, siyosiy barqarorlik darajalariga erishgungacha bo'lgan davr o'tish davri deb ataladi»[2]. Zamon nuqtai nazaridan qaraganda, bu – to'g'ri ta'rif. Lekin, ma'lumki yuqori hayot darajasiga faqat fuqarolik jamiyati qurilganda erishish mumkin. Shu sababli, bunday jamiyatni oxirgi manzil sifatida olib bo'lmaydi, albatta.

O'tish davri, globallashuv jarayonlari haqida bir kator kitoblarni yozgan ustozimiz, falsafa fanlari doktori, professor S.Otamuratov yozganidek: «O'tish davrini jamiyat o'zi erishgan imkoniyatlar asosida rivojlanishning tugashi, o'sib kelayotgan ehtiyojlarni qondira olmay qolishidan boshlab, undan yuqori imkoniyatlarni yuzaga kelishigacha bo'lgan muhlat deb belgilash mumkin. Bir ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy tuzumdan ikkinchisiga o'tish uchun zarur bo'ladigan «o'tish davri» yo'q aniqrog'i «oralik» bosqichining muhlati ana shu yangi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy tuzum o'z imkoniyatlarini to'la yuzaga chiqarib, barqaror taraqqiy qilish jarayoni yuzaga kelishi bilan tugaydi»[3]. Ta'kidlanganidek, o'tish davrida moddiy omildan tashqari, siyosiy omilning rolini aniqlab olish zarur bo'ladi.

O'tish davri har bir mamlakatda turlicha kechadi. Bu jarayonda ijobiy o'zgarishlar bilan birga, ba'zida orqaga ketishlar, jiddiy moliyaviy inqirozlar ham yuzaga kelishi mumkin. Chunonchi, har bir mamlakatda behisob imtihonlar, sinovlar davri bo'ladi, ilmiy-texnik taraqqiyotda talab, ehtiyoj va imkoniyatlar farqlanishiga qarab, qarama-qarshiliklar vujudga keladi, agar ular vaqtida echilmasa, vaziyat chuqurlashib boraveradi.

Modernizatsiya jarayoni tahlilida «transformatsiya» tushunchasi etarli o'rinda turadi. Transformatsiya - tizimning o'zini saqlash, qayta ishlab chiqarish jarayoni. Unda beqaror tizim boshqa megatizimga o'tadi yoki ichki tuzilmasini o'zgartiradi. Transformatsiya ijtimoiy tizimning immanent umumiy sifat xususiyati bo'lib, tizim bir strukturaviy tuzilmadan nisbatan rivojlangan, barqaror tizimga almashadi. Tadqiqotlarda u «tizimning butun mazmun mohiyatidagi o'zgarish, shaxs va institutlarning tabiiy rivojlanish qonuniyatlari asosida maqsadga yo'naltirilgan faoliyati o'zgarishidir», deb ta'riflanadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mavzuni to'laqonli yoritishda amerikalik olim Olvin Tofflarning «Uchinchi to'lqin» asari yaxshi manba vazifasini bajaradi.

Olim G'arb davlatlarida modernizatsiyalash jarayoni evolyutsion tarixini o'rganib, shunday xulosaga keladi: «o'zgarishlarning birinchi to'ldini – qishloq xo'jaligi inqilobi o'z imkoniyatlarini namoyon etib bitirmog'i uchun ming yil, ikkinchi to'ldin ya'ni sanot tsivilizatsiyasiga atigi uch yuz yil kerak bo'lsa, uchinchi to'ldin tarix osmonida quyunday elib o'tib, bir necha o'n yilliklarda xotima topadi. Oilaviy rishtalarning uzilishi, iqtisodiyotdagi tebranishlar, siyosiy tizimlarning falajlanganligi, qadriyatlarimizning emirilishi - bularning bariga Uchinchi to'ldin o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bu yangi tsivilizatsiyadir, negaki u eskisiga qarama qarshi turadi, byurokратиyani ag'darib tashlaydi, milliy davlatning rolini pasaytiradi, postimperialistik dunyoning yarim mustaqil iqtisodiyotlarining o'sishiga yordam beradi. Bu yangi tsivilizatsiya avvalgilaridan jo'nroq, samaraliroq va demokratikroq hukumatlarni talab qiladi....

Tahlil va natijalar (Analysis and results). O'tish davrida har bir mamlakat siyosiy tizimida demokratiyaning transformatsiyalashuvi jara'i kechadi. Jumladan, O'zbekistonda ham uzoq davom etadigan siyosiy jara'lar jada kechmoqda. Tahlilimizga ko'ra, mazkur jarayonda bir biridan keskin farqlanuvchi nazariy modellar qo'llaniladi. Bunday murakkab o'zgarishlarga har bir jamiyat ham boshida tayyor bo'lmaydi. Siyosiy fanlar doktori, professor R.Jumaev 1997 yilda «O'zbekiston hamjamiyatida xalqning milliy an'analariga tayangan o'ziga xosliklari borki, bu jamiyat hayotini liberallashtirishning bosqichma-bosqich amalga oshirilishini taqozo etadi», deb yozgandi. Bunga sabab Sobiq ittifoq davrida liberalizm g'oyalari jamiyat qatlamlariga singdirilmaganida deb bilamiz. Siyosiy fanlar doktori U.Idirov mamlakatimizda «demokratiyalashuv jara'larini amalga oshirishda ijtimoiy muammolarni hal qilish masalaning eng samarali yo'li sifatida qaralishini» ni tilga oladi[4]. Asli, bu o'tish davriga hos shakllangan holat: jamiyat demokratiyalashganda davlat ijtimoiy masalani zimmasiga olsa, fuqarolarda boqimandalik psixologiyasi va kayfiyati uzoq vaqtga cho'ziladi. Ammo, so'nggi kuzatishlarimiz shundan dalolat beradiki, davlat fuqarolarga qanchalik shart-sharoit yaratganiga qaramay, undan ham ko'proq imtiyozlar, preferentsiyalar bo'lishini talab qila boshlaydi. Bu, albatta, inson tabiati bilan bog'liq hodisa.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yuqoridagilardan xulosa shuki, jamiyatni modernizatsiyalash faqat siyosiy-iqtisodiy masala sanalmaydi. Biz ma'naviy-ma'rifiy, ijtimoiy sohalar, odamlar turmush tarzi, ahloq odobida vujudga keladigan va kutilayotgan inqirozlarning ildizini jiddiy tadqiq qilishimiz kerak. Har bir davlatda jamiyatning yuqori elita qismi ommaviy madaniyat, globallashtirish muammosi va asoratlariga echim izlaganda ham millat oldidagi vazifasini vijdonan ado etgan bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Pye L., Lucian W. Asian Power and politics: The Cultural Dimension of Authority. - Cambridge, Mass:Harvard University Press, 1985.
2. Levitin L. Voprosi filosofii. – M.: 2001, №3. -pp.53.
3. Otamuratov S. Milliy rivojlanish falsafasi (siyosiy-falsafiy qirralari). – T.:Akademiya,2005. – B.219.
4. Ildirov U. Hozirgi zamon demokratiyalashuv jarayonlarining kontseptual asoslari va mustaqil O'zbekiston tajribasi. Siyo.fan dok.dis.avtoref. – T.:2006. -B.41.

XIII-XVI ASRLAR ARAB MANBALARIDA CHIG'ATOY ULUSI HUKMDORLARI VA ULARNING FAOLIYATIGA DOIR MA'LUMOTLAR**Sevinch Ulashova****Alfraganus universiteti dotsenti, PhD**

Annotatsiya. Mo'g'ullar imperiyasining to'rt asosiy uluslaridan biri bo'lgan Chig'atoy ulusi O'rta Osiyoni – hozirgi Qozog'iston, Qirg'iziston, O'zbekiston va Shinjonning bir qismini qamrab olgan ulkan hududda joylashgan. Bu hududni Chingizxonning ikkinchi o'g'li Chig'atoy avlodlari boshqargan va ularning faoliyati XIII-XVI asrlarga oid bir qancha arab manbalarida qayd etilgan. Jumladan, Shihobiddin Muhammad an-Nasaviyning “Siyrat as-sulton Jaloluddin Menkburni”, Jamol Qarshiyning “Mulhaqot as-suroh”, Ibn Battutaning “Sayohatnomasi”, Ibn Arabshohning “Ajoyib ul-maqdur fi tarixi Taymur” asari shular jumlasidandir. Bu manbalarda Chig'atoy ulusi xonlari va ularning o'sha davrdagi siyosiy, harbiy va madaniy taraqqiyotdagi o'rnini haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Chig'atoy xonlari, arabiy manbalar, Nasaviy, Jamol Qarshiy, Ibn Arabshoh, Qora Xulagu, Muborakshoh.

Аннотация. Один из четырех главных вассалов Монгольской империи, вассал Чигатой располагался на обширной территории, охватывающей Среднюю Азию — современные Казахстан, Киргизия, Узбекистан и части Синьцзяна. В этом регионе правили потомки второго сына Чингисхана, Чигатай, и их деятельность зафиксирована в ряде арабских источников XIII-XVI веков. Например, среди них “Сират ас-Султан Джалалуддин Менкбурни” Шихобуддина Мухаммада ан-Насави, “Мульхакат ас-Сура” Джамала Карши, “Книга путешествий” Ибн Баттуты, “Аджаиб уль-макдур фи тарихи Таймур” Ибн Арабшаха. Эти источники дают ценные сведения о ханах Чигатайского улуса и их месте в политическом, военном и культурном развитии того времени.

Ключевые слова: Чигатайские ханы, арабские источники, Насави, Джамал Карши, Ибн Арабшах, Кара Хулагу, Мубаракшах.

Annotation. One of the four main uluses of the Mongol Empire, the Chigatai ulus was located in a vast territory covering Central Asia - part of modern Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Xinjiang. This territory was ruled by the descendants of Chinggis Khan's second son, Chigatai, and their activities are recorded in several Arabic sources dating back to the 13th-16th centuries. These include Shihabiddin Muhammad an-Nasavi's “Sirat as-sultan Jalaluddin Menkburni”, Jamal Karshi's “Mulhaqat as-suroh”, Ibn Battuta's “Sayohatname”, and Ibn Arabshah's “Ajoyib ul-maqdur fi tarikhi Taimur”. These sources provide valuable information about the khans of the Chigatai ulus and their role in the political, military and cultural development of that period.

Keywords: Chigatai Khans, Arabic sources, Nasavi, Jamal Karshi, Ibn Arabshah, Qara Khulagu, Mubarakshah.

Kirish. 1224 yil Chingizxon ulkan imperiyasi hududini o'g'illari o'rtasida taqsimlaganda Chig'atoyxonga berilgan hududlarda uning nomi bilan bog'liq yangi davlat – Chig'atoy ulusi tashkil topdi. Chig'atoy O'rta Osiyoning katta qismini qamrab olgan hududlarni meros qilib olgan edi. Chig'atoy ulusi Movarounnahr hududida yuz ellik yildan ortiqroq muddat faoliyat yuritgan davlat sifatida o'zbek davlatchiligi tarixida muhim o'rin tutadi.

Chig'atoy ulusi tarixi ko'plab forsiy, arabiy, turkiy va boshqa tillardagi manbalarda qayd etilgan. Biz avvalgi maqolamizda ulus tarixining forsiy manbalarda aks etishiga to'xtalgan edik. Mazkur maqolada XIII-XVI asrlarga oid arab tilidagi tarixiy manbalarda Chig'atoy ulusi hukmdorlari va ularning faoliyatiga nazar tashlamoqchimiz. Bu davr arab manbalari asosan

tarixchilar, elchilar va sayohatchilar tomonidan yozilgan. Bu manbalarga tarixiy yilnomalar, geografik risolalar, diplomatik missiyalar haqidagi hisobotlar kiradi. Ularda Chig'atoy ulusi hukmdorlari va ularning islom olami bilan keng aloqalari haqida tanqidiy nuqtai nazar bayon etilgan. Arab manbalarida Chig'atoy ulusi tarixiga doir ma'lumotlarning asosiy jihatlari quyidagi yo'nalishlarda aks etgan:

1. Siyosiy va harbiy yetakchilik mavzusidagi ma'lumotlar. Arab tarixchilari va yilnomachilari ko'pincha Chig'atoy ulusi hukmdorlarining harbiy muvaffaqiyatlari va siyosiy yutuqlariga e'tibor qaratganlar. Ular hukmdorlari hokimiyatga chiqqach, o'z hokimiyatini saqlab qolish uchun ham O'rta Osiyoda, ham qo'shni uluslarda harbiy harakatlar va diplomatik munosabatlarni olib borganlar. Shuningdek, arab manbalarida ayrim Chig'atoy ulusi hukmdorlarining harbiy jasorati (Olg'uxon, Kebekxon) va ularning ulkan hududlar ustidan nazoratni saqlab qolish qobiliyati (Duvaxon) ta'kidlangan.

2. Islom dini va islom olami bilan aloqalar to'g'risidagi ma'lumotlar. Chig'atoy ulusi mo'g'ul davlati sifatida dastlab shomanlik e'tiqodiga amal qilgan, ammo vaqt o'tishi bilan ulusning ko'plab hukmdorlari (Muborakshoh, Baroqxon, Tarmashirinxon va b.) islom dinini qabul qilgan. Chig'atoy hukmdorlarining islom dini va islom olami bilan bog'liq faoliyati arab manbalarida bir qadar ahamiyatli bo'lganini ko'rish mumkin. Jumladan, hukmdorlarning diniy ulamolar bilan aloqalari, islom dinini targ'ib qilish (ayniqsa, Tarmashirinxon faoliyatida), o'sha davrdagi kengroq madaniy va diniy almashuvlardagi ishtiroki haqida tez-tez tilga olingan. Bu manbalar Chig'atoy ulusidagi mo'g'ullarning islomni qanday qabul qilgani, Muborakshoh, Baroqxon, Tarmashirinxon, Qozon Sulton, Tug'luq Temur kabi hukmdorlar mintaqaning islomlashuvida hal qiluvchi rol o'ynagani haqida ma'lumot beradi.

3. Mo'g'ul uluslari va boshqa qo'shni davlatlar bilan diplomatik munosabatlar haqidagi ma'lumotlar. Arab manbalarida Chig'atoy ulusining boshqa mo'g'ul uluslari – Elxoniyalar davlati, Oltin O'rda, Yuan imperiyasi, shuningdek, Dehli sultonligi bilan diplomatik aloqalari xususida ma'lumotlar keltiradi. Bu diplomatik munosabatlarga – nikoh ittifoqlari, savdo shartnomalari va harbiy ittifoqlar yoki mojarolar kiradi. Chig'atoy ulusi strategik jihatdan bir qancha qudratli davlatlar o'rtasida joylashgan bo'lib, bu kuchlar bilan yaxshi munosabatlarni saqlab turish mintaqa barqarorligi uchun juda muhim edi.

4. Madaniy va iqtisodiy hayot to'g'risidagi ma'lumotlar. Arab manbalari asosan Chig'atoy ulusining siyosiy va harbiy jihatlari e'tibor qaratgan bo'lsa-da, ularda mintaqaning madaniy va iqtisodiy hayoti haqida ham ma'lumotlar kuzatiladi. Chig'atoy ulusi hukmdorlari keng ma'noda mo'g'ullar imperiyasining bir qismi sifatida Xitoy, Yaqin Sharq va Yevropani bog'lovchi Ipak yo'li bo'ylab savdo-sotiqni rivojlantirganlar. Samarqand, Buxoro, Urganch, Choh va boshqa Chig'atoy ulusining yirik shaharlari madaniy va savdo almashinuvining asosiy markazlariga aylandi.

Tadqiqotning asosiy natijalari. Bu ulkan hududning mo'g'ullar tomonidan istilo qilinishi va Chig'atoy ulusining ilk davri Ibn al-Asirning arab tilidagi "Kitob al-komil fi at-tarix" nomli asarida yoritib berilgan. Ibn al-Asir 1160-1233 yillarda yashab o'tgan taniqli arab tarixchisi bo'lib, uning asari islom olamining eng muhim tarixiy xronikalaridan hisoblanadi. Asar avvalo islom tarixiga oid batafsil ma'lumotlari bilan mashhur bo'lsa-da, unda mo'g'ullarning O'rta Osiyo hududlarini istilo qilishi va Chig'atoy ulusining tashkil topishi, Chig'atoyxon faoliyatiga doir qimmatli ma'lumotlar ham mavjud. Asarda Chig'atoyxon o'zining kuchli shamanlik va mo'g'ul urf-odatlarini bilan ham mashhurligi eslatib o'tiladi. Shuningdek, mo'g'ullarning Xorazmshohlar davlati hududiga bostirib kirish jarayonida Chig'atoyning ishtiroki, Movarounnahr shahar-qishloqlarining qamal qilinishi, Chingizxon qo'shinlari tomonidan keltirgan vayronalar, jumladan, mo'g'ul qo'shinining musulmon aholiga ta'siri haqida batafsil ma'lumot beradi. Ibn al-Asir asarida Chig'atoy ulusining to'liq tarixini bermasa-da, mintaqa hukmdorlari va ularning Mo'g'ullar imperiyasi va Chingizxondan keyingi dunyoning kengroq siyosiy dinamikasidagi ishtiroki haqida muhim ishoralar mavjud.

Manbada asosan mo'g'ullar bosqinining islom olamidagi siyosiy va harbiy oqibatlariga e'tibor qaratilgan bo'lsa, Chig'atoy ulusi ana shu geosiyosiy manzaraning bir qismidir. Bu mo'g'ul istilolari va ularning turli islom sulolalari bilan o'zaro munosabatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi [1].

Asar Xivada Muhammad Rahim II (1863-1910) davrida Nurillo Muftiy, Muhammad Sharif oxundlar tomonidan eski o'zbek tiliga tarjima qilingan. Hozida mazkur tarjimaning o'n uchta qo'lyozmasi O'zR FA Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda. Bugunga qadar asar matni va qisqa tarjimalari N.A. Mednikov, A.Y. Krinskiy, P.G. Bulgakov, Sh. S. Kamoliddinov va boshqalar tomonidan bir necha bor turli tillarda nashr etilgan.

Shihobiddin Muhammad an-Nasaviy (vaf. 1249 y.)ning "Siyrat as-sulton Jaloluddin Menkburni" (bundan keyin "Siyrat") nomli arab tilidagi asarida ham Chig'atoy ulusining tashkil topishi va Chig'atoyxon faoliyatiga doir ma'lumotlar o'rin olgan.

Muallif 1224-1231 yillarda Xorazmshoh Jaloliddinga (1199-1231) kotiblik qilib, asardagi tarixiy voqea-hodisalarning bevosita ishtirokchisiga aylangan. Manbada O'rta Osiyo, Kavkaz, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarining mo'g'ul istilosi davridagi (1220-1231) ijtimoiy, siyosiy ahvoli yoritilgan. Asar muqaddima va 108 bobdan iborat bo'lib (1-4-boblarda mo'g'ullar va Chingizxon tarixi, 5-22 boblarda Xorazmshoh Muhammadning hayoti va faoliyati, 23-108-boblarda mo'g'ullar istilosi, Jaloliddinning ularga qarshi kurashi), 1241 yil Halabda tugallangan. "Siyrat"ning 1224-1231 yillar voqealarini o'z ichiga olgan 23-108-boblari original va katta tarixiy ahamiyatga ega. Unda mo'g'ullarning Xorazmshohlar davlatiga qarshi yurishlari, Chingizxon qo'shini keltirgan talofatlar qatorida Movarounnahr va unga tutash mintaqalardagi mo'g'ullar istilosidan keyingi vaziyat, Chig'atoy ulusining tashkil topishi, Chig'atoyxon faoliyati haqida qimmatli ma'lumotlar keltirilgan.

Manbada yozilishicha, mo'g'ullar bosqinining amalga oshirilishida Chig'atoyxon va uning avlodlarining ishtiroki haqida ham so'z yuritilgan. Xorazmshohlarning so'nggi hukmdori Sulton Jaloliddin mo'g'ul qo'shinlariga qarshilik ko'rsatgan asosiy shaxslardan biri edi. Chig'atoyxon O'rta Osiyo hududiga uyushtirilgan harbiy harakatlarda asosiy qo'mondon bo'lmasa-da, to'rt guruhga bo'lingan mo'g'ul qo'shinining bir guruhiga boshchilik qilgan. Nasaviy mo'g'ul qo'shinlari, shu jumladan, Chig'atoy boshchiligidagi guruh qanday qilib muvofiqlashtirilgan holda harakat qilib, xorazmliklarni bosib olgan halokatli kuchni yaratganiga urg'u beradi. Shuningdek, manbada mo'g'ul imperiyasida 1227-yilda Chingizxon o'limidan so'ng sodir bo'lgan siyosiy vaziyat haqida ham ma'lumotlar keltiriladi. Otasi vafotidan keyin ukasi O'qtoyni qo'llab-quvvatlab, qoonlikka ko'targan va mavjud siyosiy tanglikda jonbozlik ko'rsatgan, butun imperiyada "Yaso" qonunlarining amal qilinishi ustidan nazorat o'rnatgan shaxs sifatida Chig'atoyxon faoliyatiga ham nazar tashlangan [1].

"Siyrat" arab tilida yozilgan bo'lsa ham XIII asrdayoq fors tiliga o'girilgan. Manbaning arabcha matni, fransuzcha tarjimasini bilan Parij va Qohirada chop qilingan. Asarni Yu. Ziyo va A. Tavhid turk tiliga, M.A. Nosih va M. Minoviy fors tiliga, Z.M. Bunyatov rus tiliga, K. Matyoqubov o'zbek tiliga o'giran.

Chig'atoy ulusi tarixi aks etgan yana bir arabiy manba Jamol Qarshiy muallifligidagi "Mulhaqot as-suroh" asaridir. Unda XIII asr ikkinchi yarmi-XIV asr boshlaridagi Markaziy Osiyo xalqlari tarixini o'z ichiga olgan. Asli Olmaliqda tug'ilgan Jamol Qarshiy keyinroq Qoshg'arga ko'chib, 1303 yilda "Mulhaqot as-suroh"ni yozib tugatgan [2]. Asar Abu Nasr Ismoil ibn Hammod al-Javhariyning (vaf. 1008 y.) "As-sahoh" nomli asariga zayl sifatida yozilgan bo'lib, unda Markaziy Osiyo xalqlari tarixi, madaniyati, yirik shaharlari (Farg'ona, Xo'jand, O'sh, Shosh va boshq.), mo'g'ullar bosqini hamda dastlabki Chig'atoy xonlari tarixi aks etgan. Ma'lumki, bu davr tarixiy asarlarining aksariyati topshiriq, buyurtma yoki hukmdorlarga bag'ishlov shaklida yozilgan. Ana shunday manbalardan farqli o'laroq "Mulhaqot as-suroh" Qoshg'ar ulamolarining ta'siri va Chig'atoy xonlari himoyasidan tamoman xoli shaklda yozilgan yagona mahalliy asardir. Unda Chig'atoyxon, Qora Xulagu, Yesu Munka, Organa (Urkina) Xotun, Olg'u (Olg'uy), Muborakshoh, Baroq, Nikbay, Buka Temur, Duva kabi

Chig'atoy ulusi xonlari nomma nom eslatib o'tilgan va ularning faoliyatidagi muhim jihatlar yoritib berilgan [3,53-59].

“Mulhaqot as-suroh”ning mo'g'ullar davrida yaratilgan arabiy, forsiy, turkiy tillardagi barcha manbalardan asosiy farqli jihati shundaki, bu asar Chig'atoy ulusi hududida yaratilgan dastlabki tarixiy manbadir. Muallif zamondosh tarixchi sifatida manbada aks etgan voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rgan, eshitgan, guvohi bo'lganlar bilan suhbatlashib, ma'lumotlar to'plagan.

V.V. Bartold asar matnining bir qismini 1898 yilda nashr etgan. “Mulhaqot as-suroh” hozirgacha bir necha bor qisqa parchalar va to'liq holda rus tiliga tarjima qilingan.

Mazkur davr Chig'atoy xonlari tarixi “Tuxfat an-nuzzor fi g'aroyib al-amsor va ajoyib alafsar” nomli arab tilida bitilgan asarda ham kuzatiladi. Asar ilmiy jamoatchilik orasida “Sayohatnoma” nomi bilan mashxur bo'lib, muallifi XIV asrda yashagan arab sayyohi, geograf va tarixchisi Ibn Battuta hisoblanadi. Ibn Battuta 28 yillik sayohatlari davomida quruqlik va dengiz orqali 120 ming km masofani bosib o'tgan.

Ibn Battuta 1325-yil yozida Marokashdan Hajga boruvchilar karvonga qo'shilib safarga chiqqan va deyarli barcha musulmon mamlakatlarida bo'lgan. Dastlab Misr, Shom, Livan, Falastin, Mesopotamiyaga borgan. 1332-yil uchinchi marta Makkaga borib haj marosimida qatnashib, u yerdan Nil daryosi yoqalab yana Qohiraga qaytgan. So'ngra Ibn Battuta Yaqin Sharq mamlakatlari orqali Turkiya va Qrimga boradi. U Itil (Volga) daryosi orqali Hoji Tarxonga o'tib, Oltin O'rda xoni O'zbekxonning qabulida bo'lgan. Undan keyin Xorazm poytaxti Urganchga, so'ngra Buxoro, Naxshab, Termiz va Samarqandga boradi. Ibn Battuta Naxshabda Chig'atoy ulusi hukmdori Tarmashirinxon bilan uchrashadi va bir muddat Movarounnahrda qoladi. Shundan so'ng, Balx va Qobul, Mo'ltan orqali Hindistonga borib, Dehli sultoni Muhammad Tug'loq saroyida deyarli 8 yil mobaynida molikiylar qozisi lavozimida xizmat qiladi.

Ibn Battuta Movarounnahrda uyushtirgan sayohati davrida mintaqaxalqlari tarixiga doir qimmatli ma'lumotlarni to'playdi. Shuningdek, ko'rgan-kechirganlari va eshitganlari asosida “Sayohatnoma”da Chig'atoy xonlari to'g'risidagi qimmatli ma'lumotlarni keltiradi. Asarda Chingizxon boshliq mo'g'ul qo'shini tomonidan Xorazmshohlar davlatining bosib olinishi, Chig'atoy ulusining tashkil topishi, Chig'atoyxon, Kebekxon (shoh Kabak), Elchigidayxon (al-Jakatoy), Alouddin Tarmashirin, Bo'zonxon (Buzan) kabi ulus hukmdorlarining tarixi haqida ma'lumotlar keltiriladi [4,57-76.].

Bu davr boshqa manbalaridan farqli ravishda Ibn Battuta Tarmashirinxonning o'ldirilishiga doir yangicha ma'lumotni keltiradi. Unga ko'ra, Tarmashirinxon hokimiyatda turgan vaqtdayoq Ili vodiysidagi muxoliflar Buzanni xon sifatida ko'tarib, unga qasam ichadilar. Ulusning asosiy qo'shini Ili vodiysida bo'lgani uchun Tarmashirinxon o'z-o'zini muhofazalash maqsadida Movarounnahrni tark etib, Balxga qochadi. Balxda uni akasi Kebekxonning o'g'li Yanqi ko'rib tanib qoladi va Buzanxonga keltiradi. Buzanxon bu vaqtda Movarounnahr ichkarisiga – Samarqandga kirib kelgan edi. Tarmashirin Nasafga keltirib, qatl etiladi va shu yerda dafn etiladi (Yazdiy Tarmashirinxon Samarqand yaqinidagi jangda o'ldiriladi va shu yerdagi bir qishloqda dafn etiladi, deydi [5,304.]). Ibn Battuta keyinchalik Tarmashirinxonning tirikligi haqida eshitganini, u Hindiston hududiga qochganini yozadi. Bundan avval Tarmashirinxonning o'g'li va qizlari ham Hindistonga borib, panoh topgan edi, deyiladi manbada. Tarmashirinxonning tirikligini uning tabibi va o'g'li ham ko'rib tasdiqlagandan keyin, Hind podshosiga vaziri Xoja Jahon Ahmad ibn Ayyos va bosh amir Qutluxon Tarmashirinxonni Hindistonda qoldirish davlat havfsizligi uchun salbiy oqibatlariga olib kelishini ta'kidlaydilar. Negaki, ayni shu vaqtda manbaga ko'ra, Hindistonda Tarmashirinxonga aloqador qirq ming fuqaro, o'g'li va kuyovi yashayotgan edi. Ular birlashib, saltanatga havf solishi uqtirilgach, podsho Tarmashirinxonga sovuq munosabatda bo'lib, Hind va Sind mulklaridan quvib yuboriladi. Shundan keyin Tarmashirinxon dastlab Koja va Makron viloyatiga, undan Sherozga ketadi. Sheroz sultoni Abu Ishoq unga ehtirom ko'rsatib, yashashi uchun barcha zarur narsalar bilan ta'minlaydi. Ibn Battuta Hindistondan qaytayotib Sherozga kelganida Tarmashirinxon hozir ham shu yerda

yashayotgan ekan, deydi. Ammo u bilan ko'rishish uchun sulton Abu Ishoqning ijozatini olish kerak edi. Men (Ibn Battuta) Tarmashirinxon bilan ko'rishsam, biror kor-hol bo'lmasin, deb u bilan ko'rishmadim, ammo keyinchalik bundan qattiq afsuslandim, deydi [6,73]. Shuni ta'kidlash kerakki, Ibn Battutaning ma'lumotlari haqiqatga o'xshaydi, ammo boshqa biron bir manbada Tarmashirinxonning tirik qolgani, Hindiston va Sheroz bilan bog'liq voqealar keltirilmagan.

Ibn Battutaning "Sayohatnoma"si hozirgacha 80 dan ortiq Yevropa va Osiyo xalqlari tillariga tarjima qilingan. Shuningdek, o'zbek olimi N. Ibrohimov Ibn Battuta faoliyati ustida tadqiqotlar olib borib, o'zbek, rus, arab, ingliz tillarida asarlar yaratgan.

Bu davr tarixi aks etgan arab tilidagi manbalardan yana biri Ibn Arabshohning "Ajoib al-maqdur fi tarixi Taymur" asari bo'lib, asar Chig'atoy ulusining g'arbiy qismi o'rnida tashkil topgan yangi davlat asoschisi – Amir Temur tarixiga bag'ishlangan. Manbada qisman Chig'atoy hukmdorlari xususidagi ma'lumotlarni ham uchratish mumkin. Jumladan, Kebekxon (Kepek shaklida uchraydi), "qo'g'irchoq xonlar" – Suyurg'atmishxon va Sulton Mahmudlar nomi eslatiladi.

Asarning ko'plab nashrlari mavjud. Jumladan, I.Yu.Krachkovskiy va I.X.Sandirs ingliz tiliga, Nazmizoda turk tiliga, U.Uvatov o'zbek tiliga o'giran.

Xulosa. XIII-XV asrlarga oid arab manbalarida Chig'atoy ulusi xonlari va ularning faoliyati haqida boy ma'lumotlar berilgan. Bu manbalar, xususan, Ibn al-Asir, Jamol Qarshiy, Ibn Battuta, Ibn Arabshoh asarlari mintaqaning siyosiy, harbiy va madaniy tarixiga oid bebaho ma'lumotlar beradi. Ularda Chig'atoy xonlarining mo'g'ullarning keng dunyosi bilan aloqalari, islom olami bilan o'zaro munosabatlari, o'zaro ichki kurashlari, oqibatda ulusning tanazzulga uchrashi va parchalanishi haqida ma'lumot berilgan. Ushbu manbalar bizning Chig'atoy ulusi va uning Mo'g'ul imperiyasi va uning voris davlatlari kontekstidagi roli haqidagi tushunchamizga katta hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ибн ал-Асир. Ал-каmil фи-т-та'рих. Полный свод истории / Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г. Булгакова. Дополнения к переводу, примечаниям и комментариям, введение и указатели Ш.С. Камолиддина. – Т., 2006.
2. Mustafa Kafalı. Çağatay hanlığı. – Ankara, 2005.
3. Джамал ал-Карши. Мулхакат ас-Сурах / Перевод с арабского и примечания А. Саидов. – Душанбе: Ирфон, 2006.
4. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. – Т., 1991.
5. Ulashova S.U. Mo'g'ullar davri forsiy manbalarida Chig'atoy ulusi xonlari va ularning faoliyati // "Tarixiy tadqiqotlar" jurnali. – Toshkent, 2024.
6. Ne'matullo Ibrohimov. Ibn Battuta va uning O'rta Osiyoga sayohati. – Toshkent, 1993.

YOSHLAR INNOVATSION TAFAKKURINI YUKSALTIRISHNING IJTIMOIIY TARAQQIYOTDAGI AHAMIYATI

Davron Alibekov

O'zMU Jizzax filiali dotsenti,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada yoshlar innovatsion tafakkurini rivojlantirishning ijtimoiy taraqqiyotdagi ahamiyati, uning bugungi kundagi o'rni, innovatsion tafakkurni rivojlantirishning ijtimoiy xususiyatlari, innovatsion tafakkurning mohiyatini ochib beruvchi omillar, yoshlar innovatsion tafakkurini rivojlantirish kompetensiyalari to'g'risida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Jamiyat, ta'lim, tarbiya, innovatsion, tafakkur, dunyoqarash, texnologiya, rivojlantirish, taraqqiyot, yondashuv, tamoyil, kompetensiya, maqsad, vazifa, natija, mezon.

Аннотация. В статье рассматривается значение развития инновационного мышления у молодежи в общественном развитии, его роль сегодня, социальные особенности развития инновационного мышления, факторы, раскрывающие сущность инновационного мышления, а также компетенции для развития инновационного мышления у молодежи.

Ключевые слова: Общество, образование, воспитание, инновационный, мышление, мировоззрение, технология, развитие, прогресс, подход, принцип, компетентность, цель, задача, результат, критерий.

Annotation. This article discusses the importance of developing innovative thinking of youth in social development, its role today, the social characteristics of developing innovative thinking, factors that reveal the essence of innovative thinking, and the competencies for developing innovative thinking of youth.

Keywords: Society, education, upbringing, innovative, thinking, worldview, technology, development, progress, approach, principle, competency, goal, task, result, criterion.

Jahonda yuzaga kelgan globallashuv jarayonlari bevosita ta'lim, fan va ma'rifat integratsiyasini taqozo qilmoqda. Bu jarayonda innovatsion bilimlar va texnologiyalar natijalari salmoqli bo'lib, jamiyat va inson farovonligiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, ta'lim muhim ijtimoiy institut sifatida XXI asr dunyo hamjamiyatida o'sib borayotgan taraqqiyot xususiyatlarining manfaatli tizimiga, rivojlanish tendensiyalariga turtki beradigan, insonning jamiyatga chuqur ijtimoiylashuvi va iqtisodiy jarayonlarni zaruriy bilimlar bilan qurollantiradigan innovatsion modelini yaratish kerakligini ko'rsatmoqda.

Mamlakatimizda barcha sohalarida olib borilayotgan islohotlar negizida ta'lim tizimini rivojlantirish alohida o'rin tutmoqda. Shu nuqtayi nazardan, mamlakatimizda ta'lim tizimini jahon ta'lim makoniga integratsiya qilishda jamiyatimizda azaldan mavjud bo'lgan va islohotlar evaziga takomillashib borayotgan yuksak ma'naviy va intellektual salohiyatni qo'llab-quvvatlash, kelajak uchun yangi zamonaviy innovatsion jarayonlar shakllanishida o'rnini yuksaltirish texnologiyalari, usul va vositalarini tadqiq qilish zaruriyati kelib chiqmoqda.

Jamiyatimizda ta'lim tizimida innovatsion faoliyatni rag'batlantirish va bu orqali ijtimoiy taraqqiyotni qo'llab-quvvatlash borasida muhim chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Shuning bilan birgalikda ilm-fan sohasini ham innovatsion faoliyatini ta'minlash borasida keng qamrovli faoliyat kuzatilmoqda. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "Ta'lim va fan sohasini rivojlantirishda ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini rag'batlantirish, ilmiy va innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish, oliy o'quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot institutlari huzurida ixtisoslashtirilgan ilmiy-eksperimental laboratoriyalar, yuqori texnologiya markazlari va texnoparklarni tashkil etish" ko'zda tutilgan[1].

Oliy ta'lim tizimidagi ta'lim-tarbiya jarayonlari, ilmiy izlanishlar va uning natijalarini ishlab chiqarishga innovatsion asosda joriy etish yoshlarni har tomonlama barqaror yuksalishiga olib keladi. Ta'lim va fan integratsiyasi chuqur ta'minlanadigan bo'lsa, innovatsion faoliyat

rivojlanadi. Natijada jamiyat ijtimoiy taraqqiyoti va inson faravonligi ta'minlanadi. Shuning uchun ham yangi zamonaviy bilimlar, yangiliklar yaratish ko'nikmalarini egallash borasida yoshlardan innovatsion faollikka ega bo'lish talab qilinmoqda.

Bu borada muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning ilm-fanni yanada rivojlantirish muammosi bo'yicha quyidagi fikrlari o'rnlidir: "Bu o'rinda, mening nazarimda, ikkita asosiy vazifani hal etish zarur: birinchi – ilmiy muassasalarning moddiy-texnik bazasini ilg'or xorijiy markazlar darajasida va olimlar talablariga muvofiq sezilarli ravishda mustahkamlash kerak. Bunda, albatta, davlatning ehtiyojlari va uning maqsadli vazifalari inobatga olinishi shart; ikkinchi – akademiklarni har taraflama qo'llab-quvvatlash, jumladan, moddiy rag'batlantirish bo'yicha aniq chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish"[2], deb ta'kidlagan.

Shu nuqtayi-nazardan yoshlar innovatsion tafakkurini yuksaltirish ta'lim jarayonlari va ijtimoiy hayot o'rtasida o'zaro aloqadorlikka asoslangan bo'lib, bu jihatlar inson borlig'ining mavjudlik va har doim taraqqiyotga moyillik xususiyatlarini belgilab beradi. Mazkur xususiyatlarni dinamik va barqaror rivojlanishini ta'minlash ta'lim tizimida olib borilayotgan jarayonlarini innovatsion asosda tashkil etish darajasi bilan bog'liqdir.

Innovatsion tafakkur atamasi odatda insonlar tomonidan qabul qilinadigan qarorlar doirasidagi vazifalarni bajaradigan hamda uning yordamida boshqariladigan tizimlar, zamonaviy tahlillar va katta ma'lumotlarga ega dasturlarni o'z ichiga oladi. Innovatsion tafakkur tizimlari ushbu bilimlar zaxirasidan kognitiv funktsiyalarga yaqin qarorlar qabul qilish va chora-tadbirlar belgilashda, shu jumladan sohalarini o'rganish va muammolarni hal qilishda foydalaniladi.

Innovatsion tafakkur bilim, ma'naviyat, intellekt, yangi g'oyalar va texnologiyalarga asoslanadi. Shuning uchun ham innovatsion tafakkurni yuksaltirish ijtimoiy taraqqiyot strategiyasida muhim rol o'ynaydi. Yoshlar innovatsion tafakkurini yuksaltirish ilm-fan, ta'lim, madaniyat, ma'naviyat va modernizatsiya jarayonlari bilan bog'liq. Shuningdek, yoshlar innovatsion tafakkurini yuksaltirish jamiyatning madaniy darajasining ko'tarilishi, jamiyat ijtimoiy taraqqiyotining yaxshilanishi o'rnatilishi bilan ham xarakterlanadi.

Jamiyatning barcha sohalarini rivojlantirishning strategik yo'nalishlarini amalga oshirish uchun yoshlar innovatsion tafakkurini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratilishini ta'minlash zarur. Bugungi kunda Yangi O'zbekiston strategiyasidagi vazifalarni amalga oshiruvchi va ijtimoiy taraqqiyotda yetakchi rol o'ynashi mumkin bo'lgan faol subyekt bu yoshlardir. Shu nuqtayi-nazardan, yoshlar innovatsion tafakkurni yuksaltirish ijtimoiy taraqqiyotni rivojlantirishga qaratilgan yoshlarga oid davlat siyosatini amalga oshirishning muhim shartidir.

Innovatsion tafakkur tushunchasi jamiyatning hamma tizimlarida, insonga taalluqli bo'lgan faoliyatining barcha sohalarida uchraydi. Ilmiy izlanishlarning natijasi, darajasi, ko'lam va ishlab chiqarishdagi amaliyotidan kelib chiqib, innovatsion tafakkur jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga o'zining juda katta hissasini qo'shadi. Innovatsion tafakkur yangi bilimlar, innovatsiyalarning yaratilishi, uni hayotga joriy yetilishi va samara darajasini ifoda qilish ketma-ketligida namoyon bo'ladi. Bu yesa, yangicha sharoitda inson hayotiy faoliyati uchun zamonaviy ko'lamdagi shart-sharoitlarni yaratilishiga xizmat qiladi.

Jamiyatda ta'lim va fanda innovatsion ishlanmalarining ko'payishi barcha sohalarini rivojlanishiga xizmat qiladi. Bu jarayonda innovatsion faoliyat ishtirokchilari o'z imkoniyatlarini ishga solib, iqtisodiy siyosat, islohotlar, moddiy ne'matlar ishlab chiqarishda o'z salohiyati bilan qatnashishlari talab etiladi. Bu borada faylasuf olim A.Saitqosimov jamiyat taraqqiyotiga innovatsion jarayonlarning ahamiyatini quyidagicha izohlaydi: "Bunda kishilar turli texnologik, innovatsion loyihalar, kashfiyotlar, ishlanmalar va dasturlar orqali taraqqiyot uchun zamin bo'ladigan ishlanmalar yaratishi va uni hayotga tatbiq etishi muhim bo'lib, bu orqali ular mamlakatimizning jahon siyosiy va iqtisodiy jarayonlarida o'z o'rniga ega bo'lishiga ko'maklashadi"[3].

Bugungi kunda jamiyat rivojlanishi, ishlab chiqarish jarayonlarining takomillashuvi, yangi innovatsion texnologiyalarning vujudga kelishi ta'lim jarayonlarining muhim va mukammal asoslari bilan bevosita bog'liqdir. Yoshlar innovatsion tafakkurini rivojlantirishning ham o'zagi ta'lim va tarbiya jarayoniga borib taqaladi. Falsafiy lug'atda ta'lim-tarbiyaning ijtimoiy tabiati haqida quyidagicha ta'kidlangan: "Ta'lim-tarbiya turli ijtimoiy institutlar (oilalar, maktab, kasbiy-texnik, o'rta maxsus, oliy o'quv yurtlari) orqali shaxs qobiliyatini shakllantirishning asosiy

vositasidir. Ta'lim jarayonida insonlar bilim oladilar va bu o'z navbatida ularning dunyoqarashini kengaytiradi, ularga atrof-muhitga moslashtiradi, turli ijtimoiy faoliyatda ishtirok etishini ta'minlaydi. Umumiy ta'lim insonni har qanday ish faoliyatda, maxsus ta'lim esa, ma'lum faoliyat turi yo'nalishida qobiliyatini shakllantiradi".

Zamonaviy sharoitda yoshlarning innovatsion tafakkurini yuksaltirish oliy ta'lim muassasalarida har tomonlama yetarli shart-sharoitlarni yaratish lozim. Bunday shart-sharoitlar innovatsion tafakkurni yuksaltirish vazifalarini muvaffaqiyatli hal qilishni ta'minlaydi. Shu boisdan ham oliy ta'lim tizimida yoshlar innovatsion tafakkurni yuksaltirishga oid ta'lim muammolarini o'rganish, zarur imkoniyatlarni aniqlash, ma'naviy va amaliy tajribani uygunlashtirish, o'z-o'zini ijodiy rivojlantiruvchi kreativ faoliyatni samarali tashkillashtirish muhim hisoblanadi. Yoshlar innovatsion tafakkurini rivojlantirish kompetensiyalar quyidagilardan iborat:

- ta'lim olishga qiziqishi;
- muntazam ravishda o'z ustida ishlashi;
- badiiy asarlar mutoala qilishi;
- yangiliklarga intilishi;
- tanqidiy fikrlash qobiliyati;
- ijodkorligi;
- intiluvchanlik;
- mustaqil fikr yurita olishi;
- jamoa bilan ishlash olishi;
- raqobat muhitida ishlashga tayyorligi shular jumlasidandir.

Yoshlarda innovatsion tafakkurni yuksaltirishda ularning badiiy asarlarni mutoala qilishlari, ma'naviy-ma'rifiy jarayonlarda ishtirok etishlari va yangi g'oyalarni izlashlari muhim ahamiyatga ega. Bugungi axborot va texnologiyalar rivojlangan bir davrda, internet va ommaviy axborot vositalardan muntazam foydalanish ularda innovatsion tafakkur rivojlanishiga emas, balki tafakkurning "qotib qolishiga", barcha voqelik va jarayonlarni mexanik tarzda qabul qilishga olib kelmoqda.

Ushbu holatning xavotirli tomoni shundaki, yurtimiz kelajagini ta'minlash uchun asosiy resurs hisoblangan yosh avlod ijtimoiy taraqqiyotni faqat "tayyor" g'oyalar va yangiliklarni mexanik tarzda amaliyotga tatbiq qilish, o'zlari esa muammo, yangilik va ixtirolar uchun ortiqcha vaqtini sarflab o'tirishni xohlamaydigan robotlarga aylanib qolishlari xavfi tug'ilmoqda. Bu esa o'z navbatida ta'lim, fan va texnika sohasida davlatning boshqalarga bog'lanib qolishiga olib keladi va yurt kelajagiga salbiy ta'sirini o'tkazadi. Buning uchun oliy ta'lim tizimida yoshlarning badiiy asarlar, ilmiy adabiyotlar va jurnallarga bo'layotgan munosabatlarini tubdan o'zgartirish orqali ijtimoiy taraqqiyotni rivojlantirish bilan bog'liq mexanizmlarni ishlab chiqish zarurati paydo bo'lmoqda.

Oliy ta'lim tizimida yoshlar innovatsion tafakkurini yuksaltirish inson va jamiyat takomiliga qanchalik foydasi bor ekanligi, uning amaliy natijasi va samaradorligi bilan o'lchanadi. Har bir talaba o'z bilim darajasi, intellekti va dunyoqarashini rivojlantirishda jamiyat umummanfaati doirasida fikr yuritisa hamda o'z ilmiy qobiliyatidan shu asosda foydalana olsa, natija salmoqli bo'ladi. Oliy ta'lim muassasalarida talaba-yoshlarni o'quv-tarbiyaviy ishlaridan tashqari faol innovatsion jarayonlarga jalb etish zamon taqozosi hisoblanadi. Bu masala jamiyatning barcha sohalarini innovatsion rivojlanish yo'liga o'tishi uchun asosiy mezon hisoblanadi.

Yoshlarning innovatsion tafakkuri rivojlanishida quyidagi omillarga muhim o'rin tutadi: ta'lim tizimi, ilmiy tadqiqotlar va texnologik yangiliklar. Bu omillar yoshlar orasida yangi g'oyalar va innovatsion yechimlarni yaratish qobiliyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Oliy ta'lim muassasalari yoshlarni yangi bilimlar bilan tanishtirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va kreativ yondashuvlarni qo'llash orqali ularning innovatsion tafakkurini shakllantiradi. Ta'lim tizimida innovatsion tafakkurni rivojlantirish uchun quyidagi yo'nalishlarga e'tibor qaratishi kerak: o'quvchilarga o'z fikrlarini erkin ifodalash va guruh ishlarida ishtirok etishga imkon berish (Interaktiv metodlar), yoshlarni yangi g'oyalar va startaplar yaratishga o'rgatish (Liderlik va tadbirkorlik darslari) hamda yoshlar uchun

dasturiy ta'minot va raqamli texnologiyalar asosida ishlab chiqish imkoniyatlarini yaratish (dasturiy ta'minot va raqamli texnologiyalar)[4].

Globallashuv davrida oliy ta'lim tizimida yoshlar innovatsion tafakkurini rivojlantirish jarayonida ba'zi ziddiyatli jarayonlarga, uning sohalari faoliyatidagi har qanday illatlarga qarshi kurashib borish talab etiladi. Bunda yoshlar innovatsion tafakkurini rivojlantirish asnosida jamiyatning har bir sohasida faoliyat maqsadlarini to'la anglab yetilishi, bilim va salohiyatini rivojlantirishi, ijtimoiy ehtiyojlarni anglab yetishi, fuqarolik pozitsiyasini, ijtimoiy-siyosiy faollik darajasi va maqsadga intiluvchanligi ijtimoiy taraqqiyotining takomiliga zamin hozirlaydi.

Shunday qilib, yoshlar innovatsion tafakkurini yuksaltirish murakkab jarayon bo'lib, unda asosiy subyektlardan biri bo'lgan yoshlarning ijtimoiy taraqqiyotdagi faolligini oshirishning muhim jihatlari ya'ni, intellektual salohiyatni zamon talablari darajasida rivojlantirish, ijtimoiylashuv jarayonlari mexanizmlarining samarali ishlashini tashkil qilish, innovatsion g'oyalarning moddiy jihatdan ta'minlash va ularni amaliyotga tatbiq qilinishi muhim hisoblanadi. Shuningdek, yoshlarning innovatsion g'oyalar ishlab chiqishga hamda amaliyotga tatbiq qilish ruhiyatini mustahkamlash va intilishlarini jamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlanishiga erishilsa, ko'zda tutilgan natijalarga erishishimiz mumkin. Biz yoshlarning innovatsion tafakkurini yuksaltirish haqidagi g'oyalarni ilgari surar ekanmiz, ular ongi va tafakkurida ijtimoiy-innovatsion g'oyalarni rivojlantirish hamda amalga oshirishning yetakchi kuchiga aylantirish ijtimoiy taraqqiyotining muhim omili degan xulosaga kelamiz.

Oliy ta'limda yoshlar innovatsion tafakkurini yuksaltirishni ilmiy jihatdan tadqiq etish va jamiyatda ijtimoiy taraqqiyotni ta'minlashga qaratilgan masalalarni ilmiy tahlil etish yakunlari bo'yicha quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari surishni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

- ta'lim tizimini yoshlar innovatsion tafakkurini rivojlantirish bo'yicha jarayonlarni samarali tashkil etish bo'yicha harakat dasturi ishlab chiqish;
- ushbu dastur bo'yicha zamonaviy innovatsion mexanizmlarini joriy etish;
- zamonaviy sharoitda jamiyatni jadal islohotlar va innovatsion rivojlantirishga yoshlarni har tomonlama tayyorlash;
- ma'naviy va ma'rifiy bag'rikenglik jarayonlariga ehtiyojning ortib borishi sharoitida yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish;
- yoshlarni umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash;
- yoshlarning qobiliyatlari, intilishlari va ehtiyojlarini ro'yobga chiqarish uchun sharoitlar yaratish;
- yoshlar fuqarolik mas'uliyati va ijtimoiy faolligini oshirish.

Yoshlarning innovatsion tafakkurini yuksaltirish jamiyat ijtimoiy taraqqiyotga yuqori darajada ta'sir ko'rsatadi. Ularning innovatsion fikrlashlari, yangi g'oyalar yaratishdagi faoliyati ijtimoiy va madaniy sohalarida katta o'zgarishlar yuzaga keltiradi. Yoshlarning innovatsiyalarni amaliyotga tatbiq etishlari, texnologik va ijtimoiy o'zgarishlarni amalga oshirishlari orqali jamiyatda yuksalishi ta'minlanadi. Oliy ta'lim tizimida yoshlarning kreativ fikrlashi va innovatsion yondashuvlari ijtimoiy taraqqiyotda asosiy kuch bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, yoshlarning faol ishtiroki jamiyatni raqobatbardosh, samarali va barqaror rivojlantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida (O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y., 6-son, 70-modda.
2. Mirziyoyev Sh. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak, www.press-service.uz.
3. Saitqosimov A. Jamiyat barqarorligi va ijtimoiy muammolarni hal etish. – Toshkent: Tafakkur, 2018. –B. 242.
4. Xadiyev U. “Yoshlarning innovatsion tafakkuri va uning jamiyat hayotini madernizatsiyalashtirishga ta'siri”, Tamaddun nuri Ilmiy, ijtimoiy-falsafiy, madaniy-ma'rifiy, adabiy-badiiy jurnali 2024 yil №12-son –B. 378.

ИСТИҚЛОЛ ЙИЛЛАРИДА ЖАМИЯТ МАДАНИЙ ҲАЁТИГА ТАЪСИР КЎРСАТГАН ОМИЛЛАР

Зулайхо Тилавова
мустақил тадқиқотчи

Аннотация. Мазкур мақолада истиқлолнинг йилларида маданият соҳасига қаратилган эътибор, бу борадаги Қарорлар, Фармонлар ҳамда чора-тадбирлар дастури ҳақида фикрлар баён қилинган.

Калит сўзлар: мустиқиллик, маданият соҳа, музей, театрмиллий характер, китобхонлик маданияти, маданият ташкилотлар, маданият муҳит.

Аннотация. Данная статья посвящена вопросам независимости и развития культуры, а также принятию решений и мерам, принятым в соответствии с руководящими принципами.

Ключевые слова: независимый, культурная сфера, музей, театр национального характера, библиотека культуры, культурная организация, культурная среда.

Annotation. This article is devoted to issues of independence and cultural development, as well as decision-making and measures taken in accordance with the guiding principles.

Keywords: independent, cultural sphere, museum, theater, cultural library, cultural organization, cultural environment.

Барчамизга маълумки, 1991 йил 31 августда Ўзбекистон мустиқилликка эришган кун сифатида тарихга муҳрланди. Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган Ўзбекистон ССР Олий Кенгашининг навбатдан ташқари сессиясида “Ўзбекистон Республикасининг давлат мустиқиллигини эълон қилиш тўғрисида”ги қарор қабул қилинди ҳамда ҳар йили 1 сентябрда “Мустиқиллик” байрами кенг нишонлаш анъанага кирди.

Истиқлол ибораси арабча сўз бўлиб, “ўсиш”, “қаддини ростлаш”, “юқорига кўтариш”, деган маъноларни билдиради. Истиқлолнинг барча маъноларини амалга ошириб бўлганидан кейингина мустиқилликка тўла эришиш мумкин. Истиқлол мустиқиллик сўзига бирламчидир. Мустиқиллик деган тушунча, инсонларда кенг имкониятлар, фикр эркинлиги, яратувчанлик ва бунёдкорлик қобилиятларини намоён этиш учун катта имконият бўлди, десак асло муболага бўлмайди.

Ўзбекистонда мустиқилликнинг илк йилларидаёқ ижтимоий-маданият тараққиёти учун кенг йўл очилди. Ўзбекона миллий урф-одатлар, қадриятлар ва анъаналар ривожлантирилди. Янги типдаги жамиятни барпо этишда фан, таълим ва маданият соҳаси муҳим ўрин эгаллади. Бундай туб янгиланишлар энг аввало маданият соҳасида сифат ўзгаришларининг юзага келишига сабаб бўлди.

2018-йил 28-ноябрда Президент қарори билан Ўзбекистон Республикасида миллий маданиятни янада ривожлантириш концепцияси тасдиқланди. Концепциянинг асосий мақсадларидан бири, маданиятнинг устуворлигига урғу бериш, жамият турмуш тарзини сифатининг янада юқори даражасини таъминлаш, унда фуқароларнинг ҳамжиҳат бўлишига эришиш, маънавиятли, масъулиятли, мустиқил фикрловчи ижодкор шахсни шакллантириш, деб белгиланди. Умуман, концепцияда маданият ва санъатнинг барча жабҳаларини ривожлантириш назарда тутилди.

Маданият вазирлиги маълумотларига кўра, 2020-йилга келиб мамлакатда маданият марказлари сони 826 тага етди. Бу марказлар таркибида 4522 та тўғарак фаолият юритиб, уларда 52 970 нафар ҳаваскор (улардан 37340 таси ёшлар) қатнашди. Улардаги халқ ҳаваскорлик жамоаси мақомига эга бўлган 482 та жамоада 5000 дан ортиқ ҳаваскор бор. 367 та маданият маркази тубдан таъмирланди.

Президентимизнинг 2020-йил 26-майдаги “Маданият ва санъат соҳасининг жамият ҳаётидаги ўрни ва таъсирини янада ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги фармонида Ўзбекистон Республикасида миллий маданиятни янада ривожлантириш концепциясини амалга ошириш, соҳада замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш, республиканинг барча ҳудудларида театр, музей, кўчма цирк ва ҳайвонот боғлари фаолиятини доимий равишда йўлга қўйиш, маданият ва санъат соҳасидаги ислохотларни жадал давом эттириш, маданият органлари ва муассасалари фаолиятини янада такомиллаштириш вазифалари қўйилди.

Ўзбекистон давлат консерваториясининг ўзбек мақом санъати факультети ҳамда Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институтининг тегишли таълим йўналишлари ва мутахассисликлари негизида мақом ижрочилиги, бахшичилик ва катта ашула йўналишлари бўйича кадрлар тайёрловчи таянч олий таълим муассасаси - Юнус Ражабий номидаги Ўзбек миллий мусиқа санъати институти, давлат муассасаси шаклидаги Маданий мерос илмий-тадқиқот институти ташкил этилди.

Маданият вазирлигига маданият марказлари учун янги бинолар қуриш, реконструкция қилиш, капитал таъмирлаш ва жиҳозлаш режалари белгиланди. Шундан келиб чиқиб, Маданият вазирлигининг “2021-2024-йилларда маданият марказларининг бинолари комплексини қуриш ва жиҳозлаш бўйича ташкилий чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорида 459 та янги маданият маркази қуриш, реконструкция қилиш ва таъмирлаш белгиланди.

2020-йил 26-майда Давлатимиз раҳбарининг “Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлиги фаолиятини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори қабул қилинди. Унга биноан, Маданият вазирлиги тизими - вазирлик, ҳудудий маданият бошқармалари, туман ва шаҳар маданият бўлимлари ходимлари учун давлат бюджетидан соҳадаги харажатлар учун Маданият ва санъатни ривожлантириш жамғармасига ажратиладиган маблағлар ҳисобидан ходимларга лавозим маошига белгиланган коэффицентларда моддий рағбатлантириш кўшимча пул тўлаш жорий этилди.

Мамлакатдаги 10008 та умумтаълим мактабида ҳаммаси бўлиб 2 451 нафар, шулардан 730 нафар ёзувчи, шоир, ижодкор ва журналист, олий таълим муассасалари ижтимоий гуманитар кафедраларининг 1 721 нафар профессор-ўқитувчиси ижодий-маданий масалалар бўйича тарғиботчи сифатида фаолият юрита бошлади. Улар олдида бадиий адабиёт орқали ўқувчилар қалбида миллий руҳ, ватанпарварлик, миллатпарварлик туйғуларини тарбиялаш, китобхонликни ривожлантириш, ижодий қобилиятга эга бўлган ўқувчиларни аниқлаш, саралаш, улар учун ижодий тўғараклар ташкил этиш ҳамда режа асосида маҳорат сабоқларини олиб бориш вазифаси қўйилди. Уларга ҳақ тўлашнинг молиявий манбалари аниқлаштирилди. Шу тариқа адабиёт ва санъат мактаб ўқувчилари орасига кириб борди. Тошкент шаҳрининг ўзида мактабларга 314 та шоир, ёзувчи, санъаткор, ижтимоий-гуманитар фанлар профессор-ўқитувчилари жалб этилди.

Ўзбекистон мустақил давлат деб эълон қилинган, ўзбек Театри ҳаётида ҳам янги давр бошланди. Саҳналарда шўролар даврида ҳатто тилга олиш ман этилган Баҳоуддин Нақшбанд, Ҳаким ат-Термизий, Имом ал-Бухорий каби алломалар, „Авесто“ китоби асосида Зардуштий ҳаётини ёритувчи саҳна асарлари вужудга келиб, давримиз томошабинлари маънавиятини бойитди ҳамда тарихий, диний эътиқодга нисбатан қарашларни ўзгартирди. Айниқса, Амир Темур ва темурийлар ҳақида яратилган 20 га яқин саҳна асарлари маънавий ва маданий ҳаётимизда катта воқеа бўлди. Навоий, Шекспир, Молийер, Айний, Бехбудий, Фитрат, Қодирий, Чўлпон, Авлоний, Ғафур Ғулом асарларининг саҳнавий талқинлари шундан гувоҳлик беради. Тўртинчидан, Театрларда илгари қоқоқлик белгиси сифатида қараб келинган этнография ва фолклор манбалари воситаларидан фойдаланиш бутун бир услубий йўналиш сифатида кўзга яққол ташланиб, саҳна санъатининг миллий ўзига хослигини кучайтиришга хизмат қилмоқда. “Алпомиш”

кахрамонлик достони асосида пойтахт ва вилоят театрлари сахналарида яратилган 10 га яқин спектакллар ҳам бу йўналишнинг истиқболдан нишонадир.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон театр санъатини ривожлантириш тўғрисида”ги фармони ва Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг шу асосда қабул қилган “Ўзбектеатр” ижодий ишлаб чиқариш бирлашмаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги қарори театр санъати стратегиясини белгилаб берди. Ҳамза театрига эски бино ўрнига замонавий мухташам бино қуриб берилди ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2001-йил 21 сентябрда эълон қилинган махсус фармони билан ушбу театрга “Миллий театр” мақоми берилди. Ўзбекистон Республикасида 2021-йилда фаолият қўрсатган театрлар сони 50 тани ташкил этиб, улардан 24 таси драма театри, 10 та мусикали театр, 4 та ёш томошабинлар театри, 7 та қўғирчоқ театри ва 1 та опера ва балет театри мавжуд эди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019-йил 7-июндаги ПҚ-4354-сон “Ўзбекистон Республикаси аҳолисига ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишни янада такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори таълимга ва саводхонлик маданиятини сиёсат даражасига кўтаририлганлиги исботидир.

Бугунги кунда давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёев Жамият маданий ҳаётида миллий кадриятлар ва анъаналарни чуқур қарор топтиришга, хусусан, халқимиз, айниқса, ёшларнинг маънавий-маданий интеллектуал салоҳиятини юксалтиришда, Ватанга, халқига меҳр-муҳаббат ва садоқат туйғусини ҳамда китобхонлик маданиятини оширишга алоҳида диққат қаратиб, 2017 йил 13 январда ва мазкур йилнинг 13 сентябрь куни “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги фармойиш ишлаб чиқилди. оширишга диққат қаратганлар. Ушбу Қарор ва фармойишга кўра, жойларда маҳаллий ҳокимликлар ҳар бир шаҳар ва туманда китоб савдосига ихтисослашган дўконларни ташкил этиш, уларни қўллаб-қувватлаш мақсадида юридик шахс мақомидаги тадбиркорлик субъектларига фойдаланилмаётган давлат мулки объектларини текин фойдаланиш учун берилишини таъминлаш, уларнинг моддий техник базасини шакллантириш, ва энг асосийси жойларда замонавий типдаги китоб дўконлари ташкил этиш кўзда тутилган.

Шунингдек, 2019-йил 19-мартда ёшларни бўш вақтини мазмунли ташкил этиш мақсадида “5 муҳим ташаббус” дастурида ҳам айнан ёшларда китобхонлик маданиятини шакллантириш ташаббуси илгари сурилган эди. Бу борадаги ишлар самарадорлиги ошириш мақсадида Республика Маънавият ва маърифат маркази бир қатор танловлар, ижодий кечалар, акциялар ўтказилди. Биргина китобхонлик йўналишида жойларда “Болаларга маърифат улашиб” акцияси ҳамда “Болаларга китоб улашинг” тадбирлари давомида маҳалла кутубхонасига ва фаол ёшларига бадиий адабиётлар жамланмаси тақдим этилди.

Бу борадаги ишлар ўз самарасини бермоқда. Зеро, Президентимиз, “Китобсиз тараққиётга, юксак маънавиятга эришиб бўлмайди”. – Дунёдаги ҳар қайси давлат, ҳар қайси миллат биринчи навбатда ўзининг интеллектуал салоҳияти, юксак маънавияти билан қудратлидир. Бундай енгилмас куч манбаи эса, аввало, инсоният тафаккурининг буюк кашфиёти – китоб ва кутубхоналарда, – деб таъкидлайдилар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантириш ва такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида” ПҚ-3022-сон қарори. www.lex.uz.
2. Назаров Қ. Жаҳон фалсафаси қомуси. 1 ва 2 жилдлар –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2016.
3. Маврулов А., Маврулова М. Маданият назарияси.-Т., 2022, -360 б.

ABU YAQUB YUSUF SAKKOKIY BALOG‘AT ILMI YETAKCHISI

Ilhomjon Axatov
Alfraganus University o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abu Yaqub Yusuf Sakkokiyning islom ilm-fanida, xususan, balog‘at ilmi (arab tili va adabiyoti bo‘yicha ilm) sohasida muhim o‘rin tutgan mashhur olimlardan biri ekanligiga alohida e‘tibor qaratilgan. Uning “Balog‘at ilmida” yetakchi mutaxassis sifatida olib borgan ishlari ilmiy tahlil qilingan. “Balog‘at ilmi” arab tilining mukammal ifodalanishi, adabiy jihatlari va nutqning ta’sirchanligi haqida o‘rgatuvchi fan sifatida o‘rni muhim ekanligi dalillangan.

Kalit so‘zlar: Sakkokiy, Mashriq, ilmi balog‘a, ilmlar kaliti, imom, shayxul islom, islom taraqqiyoti, ulamolar, mantiqiy grammatik yo‘nalish, ma’oniy, bayon.

Аннотация. В данной статье особое внимание уделяется тому факту, что Абу Якуб Юсуф Саккоки является одним из известных ученых, занявших важное место в исламской науке, особенно в области взрослой науки (науки об арабском языке и литературе). Научно проанализирована его деятельность как ведущего специалиста в «Ильме полового созревания». Доказано, что наука о подростковом возрасте важна как наука, которая учит совершенному выражению арабского языка, его литературным аспектам и эффективности речи.

Ключевые слова: Саккаки, Машрик, илми балога, ключ к знаниям, имам, шейхуль ислам, развитие ислама, улемы, логико-грамматическое направление, значение, высказывание.

Annotation. This article focuses on Abu Yaqub Yusuf Sakkaqi as one of the famous scholars who played an important role in Islamic science, in particular in the field of balogath (the science of Arabic language and literature). His work as a leading expert in the field of “balogath” is scientifically analyzed. It is argued that the role of “balogath” as a teaching discipline about the perfect expression of the Arabic language, its literary aspects, and the effectiveness of speech is important.

Key words: Sakkoki, Mashriq, eloquence, key to knowledge, imam, sheikh al-Islam, development of Islam, scholars, logical grammatical direction, meaning, explanation.

Arab tili ilmlari bilimdoni ulug‘ alloma Imom Sakkokiy haqida manbalarda ko‘p ma’lumotlar berilmagan. Lekin Imom Zamaxshariy bilan balog‘at ilmida birga e’tirof qilinishi uning qay darajada yuksak maqomga ega ekanini ifoda etadi.

Sirojiddin Abu Yaqub Yusuf ibn Abu Bakr ibn Muhammad ibn Ali as-Sakkokiy al-Xorazmiy hijriy 555-yil Jumadul avval oyining uchinchi kunida Xorazmda tavallud topgan. “Sakkokiy” laqabini olishi temirchilik bilan bog‘liq bo‘lib, u zotning o‘zi, ba’zi manbalarda bobosi dirham zarb qilnadigan “tanga” yasash bilan shug‘ullangani uchun, mazkur laqabni olgan. Kunyasi esa Abu Yaqub. Yusuf ibn Bakr ibn Muhammad ibn Ali Sakkokiy rohimahulloh XII asrda yashab, arab tili ilmlari bo‘yicha o‘chmas iz qoldirgan olimlardan biridir. Yusuf Sakkokiy haqida tarix kitoblarida ko‘p ma’lumotlar yozilmagan. U kishining tug‘ilgan va vafot etgan vaqti, ustoz va shogirdlari haqida deyarli aniq va to‘liq ma’lumot uchramaydi. Bir insonning kelajakda kim bo‘lishi oldindan ma’lum bo‘lmaydi. O‘sha davrda ham Sakkokiy

rohimahulloh arab tili va bayon ilmida nafaqat o'z asrining balki barcha asrlardagi etuk olim bo'lib etishishini hech kim tahmin ham qilmagan bo'lsa kerak. Shu bois ham u kishining tug'ilgan va vafot etgan vaqti haqida ma'lumotlar aniq emas.

Xorazm diyori Islom bilan musharraf bo'lganidan so'ng, musulmonlar o'zlariga nozil qilingan Kitobning tili bo'lgan arab tilini o'rganish uchun mustahkam bel bog'ladilar. Abbosiylar davrida islomga doir boshqa ilmlar qatori arab tili va unga taalluqli sarf, nahv va balog'at kabi fanlarda ko'plab asarlar bitildi. Xorazm ahli ham bu yuksalishlardan orta qolmagan ilmiy markazlardan biri bo'lgan. Maqdisiy o'zining "Ahsanut taqosim" asarida Xorazm ahli haqida: Fahm, ilm, fiqh, iste'dod va odob ahli", degan. Ushbu go'zal muhit musulmonlar va hattoki arablar faxr qiladigan ulamolarni taqdim etdi. Abdulqohir Jurjoni, Mahmud Zamaxshariy, Faxriddin Roziy, Sakkokiy kabi ulamolarning yozgan asarlari yuksak ilmiy saviya va Xorazmning ilmiy markazlardan biri bo'lganiga yorqin dalildir. Bu davrda arab tilining sarf, nahv va lug'at ilmiga doir ko'plab kitoblar yozilgani bilan bir qatorda balog'at ilmiga ham katta ahamiyat qaratilgan bo'lib, bu borada uchta katta mazhab shakllanib ulgurgan edi. Ular:

1. Mashriq (ya'ni, Eron va Movarounnahr ahli) mazhabi
2. Misr, Iroq va Shom ahlining mazhabi;
3. Andalus(Ispaniya) va mag'rib shaharlarining mazhabi;

Ushbu yo'nalishlarning har birida o'ziga xos uslub va o'zlarining mashhur va zabardast olimlari bor bo'lgan. Bu yo'nalishlarni umumiy tarzda ikkiga - kalomiy va adabiy madrasaga bo'lish mumkin. Kalomiy madrasadan murod ajamlar bo'lsa, adabiy madrasadan arablarning uslublari nazarda tutilgan.

Kalomiy madrasaning Zamaxshariy, Roziy va Sakkokiy kabi aksar ulamolari Xorazmdan yetishib chiqdi. O'sha vaqtdagi falsafiy va mantiqiy qarashlar balog'at ilmiga doir asarlarga ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. Bu diyordan chiqqan ko'plab ulamolar o'zlari ajam bo'lishlariga qaramay arab adabiy tili, grammatik qoidalari, tafsir, fiqh, kalom va balog'at kabi ilmlarda arablar uchun ham asos bo'lib xizmat qiladigan asarlar yozishdi. Bu Alloh taoloning mo'jizasidir, deyishimiz mumkin.

Mo'g'ul-tatar bosqini bu yerlarga ham o'zining tanazzul qadamini qo'ydi. Ilm maskanlari vayron qilinib, harobalar ortdi. Ulamolar va ularning asarlari bosqinchilar uchun qadrsiz edi. Shunday qatliom va istibdoddan keyin ham ilmning ayrim sof buloqlari saqlanib qolgan edi. Alloma Taftazoniy rohimahulloh o'zining "Mutavval" asari muqaddimasida: Xorazm diyori Tatar bosqinidan keyin ham unga ko'ch ko'rib boriladigan ilm markazi bo'lib qoldi, deya aytgan.

Yoqut Hamaviy rohimahulloh Yusuf Sakkokiyga hamasr olim bo'lib, o'zining «Mo'jamul udabo» asarida: «Bugungi kunda u (Sakkokiy) Xorazmdadir», degan. U Sakkokiy rohimahullohni 554-hijriy sanada tavallud topgan, deb aytgan.

Yoqut Hamaviy rohimahulloh unga hamasr bo'lishiga qaramay, Sakkokiy haqida qisqagina satrlarni yozib qoldirgan xolos. Sakkokiy rohimahullohning hayoti haqida aniq-ravshan va to'liq ma'lumot uchramaydi. Faqatgina turli xil manbalarda biroz so'z yuritilgan.

U Sirojiddin Yusuf ibn Abu Bakr Muhammad ibn Ali, Abu Yaqub Xorazmiy Sakkokiy rohimahullohdir. "Sakkokiy" nisbati haqida turli ma'lumotlar aytilgan bo'lib, ulardan eng quvvatlirog'i temirchilikka oid kasb, deyilganidir. U kishi shu kasb bilan shug'ullangan.

Sakkokiy bir necha kitoblar yozgan. Ibn Xoldun uning "at-Tibyan" asari borligini aytgan. U zot yana munozara ilmiga oid risola va Abdulqohir Jurjoniyning "al-Jumal" kitobiga sharh ham yozgan.

Sakkokiyning eng mashhur asari sarf, nahv va balog'at kabi arab tili ilmlariga oid "al-Miftah" kitobidir. Uning yozilishi borasida kitob muqaddimasida shunday deydi: "Zamonamizning fuzalolari, fazlda kamolotga yetgan zotlar mendan uslubi barcha ziyrak kishi tushunib, undan xursand bo'ladigan qisqagina kitob yozib berishimni so'rab qattiq turib oldilar. Men bu gaplarni eshitgach, shunday kitobni yozib, u puxta o'zlashtirgan kishiga ilmiy maqsadlarning barchasini ochib berishiga kafil bo'ldim va kitobni "Miftahul ulum" - ya'ni, ilmlarning kaliti – deb nomladim".

Xatib Qazviniiy “Miftahul ulum” kitobi haqida aytadi: “Bu o‘z bobida bitilgan eng mashhur kitoblardan bo‘lib, tartibi go‘zal, yozuvi mukammal bo‘lganligi va o‘zida ko‘p qoidalarni jamlagani uchun juda foydalidir”. “Miftahul ulum” kitobiga bir necha ulamolar sharhlar yozishgan va ba‘zilari qisqartirib, muxtasar qilishgan. Xususan, Sakkokiyning o‘zi ham ushbu kitobni muxtasar qilib, “At-tibyon” kitobini yozgan.

Ibn Zorir Marokashiy esa “Miftahul ulum”ni nazm holiga keltirgan. “Miftahul ulum” muxtasarini esa Zaynuddin al-Halabiy 2500 baytli nazmga solgan. Imom Suyutiy ham nazmga solib, “Uqudul juman” deb nomlagan. Shuningdek, Imom Subkiy, Imom Bobartiy, Shamsuddin al-Quvnaviy al-Hanafiy, alloma Sa‘duddin Taftazoniy va Asomuddin al-Isfiroiy kabi ko‘plab ulamolar sharhlar bitishgan.

Darhaqiqat, Imom Sakkokiy bir oyoqlari nogiron va ilm tahsilini kech boshlashiga qaramay bu yo‘lda qattiq jiddu-jahd qildi. Ulkan mehnat-mashaqqatlardan so‘ng o‘zidan ulkan ilmiy meros qoldirdi. Birgina misol, “Miftahul ulum” kitobi zamonlar osha hozirgacha balog‘at ilmida tayanch hisoblanib, hozirgacha unga son-sanoqsiz, sharh, nazm va muxtasarlar yozilgan.

Imom Sakkokiy balog‘at ilmida imom Zamaxshariydek yetuk bo‘lgani kabi dard chekishda ham taqdiri o‘xshash bo‘lgan.

Balog‘at ilmi ulamolari bir iborani ko‘p takrorlaydilar .

لَوْ لَا الْأَعْرَجَانِ لَذَهَبَتْ بِلَاغَةُ الْقُرْآنِ

Ma‘nosi, “Agar ikki oqsoq bo‘lmaganda Qur‘onning balog‘ati ketib qolardi”. Ya‘ni, bandalar Qur‘onning balog‘atini anglay olmasdilar. Ushbu ibora orqali ulamolar Imom Zamaxshariy va Sakkokiy rahmatullohi alayhlarning balog‘at ilmidagi yuksak maqomlarini e‘tirof etadilar. Yana bundan Imom Sakkokiyni oyog‘i oqsoq bo‘lgani tushuniladi.

Olimlar balog‘at ilmi Yusuf Sakkokiy “Miftohul-ulum” asarini yaratgunga qadar shu holda saqlangani va bu asarda balog‘at ilmi to‘liq shakllanganini hozirgacha e‘tirof etib keladilar. Asar balog‘atdan tashqari arab tili morfologiyasi, sintaksisi, qofiya va aruz masalalarini ham qamrab olgan. Yusuf Sakkokiy o‘z asarining tarkibi haqida shunday yozadi: Men o‘z kitobimga tilshunoslik fanining, lug‘atshunoslikdan tashqari, zarur bo‘lgan sohalarini kiritdim. Ular quyidagilar: arab tili sarfi-nahvi hamda ma‘oniy va bayon ilmlaridir. Ma‘oniy va bayon haqidagi ilmlarni egallash uchun nazm va nasrni tahlil eta bilish kerakligini tushundim, ayni vaqtda, shoir aruz va qofiya ilmlarini bilishga muhtoj ekanligiga ishonch hosil qildim. Shu sababdan mazkur masalalarni mukammal yoritishga jazm etdim. Balog‘at ilmi olimlari Yusuf Sakkokiy o‘zigacha bayon etilgan ma‘lumotlarni qayta ko‘rib chiqib boblarni tartibga keltirgani, undan keyingi olimlarning barchasi shu qoidalarga asoslanganlari, keyingi asr balog‘at ilmi olimlari ushbu ilmga aytarli yangilik kiritmay, mavjud asarlarga sharh yozish va aytilgan so‘zlarni takrorlash bilan kifoyalanib kelganlarini ta‘kidlaydilar. Ma‘lumotlardan ko‘rinib turibdiki, balog‘at ilmining tarkib va tartib jihatdan bir asarga jamlanib, ilmiy jihatdan yetuk darajaga kelishi, dastlab Jurjoniy, so‘ngra Sakkokiyning benazir mehnatlari samarasidir.

XII asrga kelib Yusuf Sakkokiy “Miftohul-ulum” asarida balog‘at ilmini izchil nazariya darajasiga ko‘tardi. Avvalo, shuni ta‘kidlash lozimki, Yusuf Sakkokiy “Miftohul-ulum” asariga til va adabiyot bilan chambarchas bog‘liq barcha masalalarni kiritgan. Bular: sarf (morfologiya), nahv (sintaksis), ma‘oniy va bayon, badi‘ (badiiy san‘atlar), aruz, qofiya ilmlari. Yusuf Sakkokiy o‘z asarining “ma‘oniy va bayon ilmlari haqidagi” qismida ungacha bo‘lgan asarlarda tarqoq holda bo‘lgan va balog‘atning asosini tashkil qiluvchi bo‘limlarni tartib bilan keltiradi va ularni “ilmul-ma‘oniy”, “ilmul-bayon” deb nomlaydi. Birinchi fasl – ma‘oniy ilmi beshta bobga ajratilgan va ular “Birinchi bob istak haqida”, “Ikkinchi bob so‘roq haqida”, “Uchinchi bob buyruq haqida”, “To‘rtinchi bob inkor haqida” va “Beshinchi bob nido (undalma) haqida” deb atalgan. Ikkinchi fasl – bayon ilmi tarkibiga tashbih, majoz, istiora, kinoya masalalari kiritilgan. So‘ngra Yusuf Sakkokiy tilning latif va jozibali bo‘lishiga xizmat qiluvchi badiiy vositalar – ma‘naviy san‘at turlari tiboq, muqobala, mushokala, maro‘atu-nnazir, muzovaja, laff va nashr, jam‘, tafriq, taqsim, al-jam‘ ma‘a-t-tafriq, al-jam‘ ma‘a-t-taqsim, iyhom,

tavjih, iltifot, lafziy san'atlardan tajnis, ishtiyoq, raddu-lajzila-s-sadr, qalb, saj', tarsi' turlari haqida bahs yuritadi, harflarning shakllari bilan bog'liq san'atlarni ham ta'kidlab o'tadi. Aytib o'tilganidek, Sakkokiyaning keyingi olimlar bu asardan keyin balog'at ilmi haqida hech kim mustaqil asar yaratmagani va olimlar Sakkokiyaning fikrlariga ergashganlarini ta'kidlaydilar. M.G. Kuliyevaning fikricha, Yusuf Sakkokiyaning mazkur asari bilan balog'at ilmini "mantiqiy grammatik yo'nalish"ga olib o'tgan. Karl Brokkelman "Tarixu-l-adabi-l-arabiy" asarida "Miftohu-l-ulum"ning uchinchi qismiga sharh yozgan olimlarning nomlarini sanab o'tadi. Bular: Aliy ibn Umar al-Kotibiy (675 h./1276 m.); Qutbiddin Mahmud ibn Mas'ud ibn Muslih ash-Shiroziy (710 h./1310 m.); Aliy ibn Muhammad ibn Dihqon Aliy ibn Abi Bakr ibn Aliy an-Nasafiy (718 h./1318 m. Xorazmda); Yahyo ibn Ahmad al-Koshiy (750 h./1349 m.); Sa'd Sulton Shoh (784 h./1382 m. dan oldin); Sa'duddin Mas'ud ibn Umar at-Taftazoniy (v.e. 791/1389). 748 h./1318 m. Hirotda ta'lif qilgan. O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida "Miftohu-l-ulum"ning bittagina qo'lyozmasi 7843/IV raqami ostida saqlanadi. Bu qo'lyozma 1813 yilda Muhammad Ashur ibn Qurbon Muhammadiy Kulobiy tomonidan ko'chirilgan. Matn xunuk nasta'liq xatida qora siyoh bilan yozilgan. Qo'lyozma 15X25 o'lchamda 163 varaqdan iborat, asarning boshlanish qismi yo'qolgan. Jurjoniyy va Sakkokiyy asarlarining qisqacha mundarijasidan ma'lum bo'ldiki, birinchi asar o'zidan oldingilarini ko'p jihatdan takomillashtirgan va o'z davrida ma'lum bo'lgan balog'at masalalarini bir asarga jamlay olgan, ularni tasniflagan.

Jurjoniyy bu faoliyati bilan balog'at ilmi rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. "Asrorul-balog'a" va "Dalo'ilu-l-i'jaz" dan keyin yaratilgan "Miftohu-l-ulum"unda balog'at ilmi tarkib jihatdan to'ldirilgani, tasnifning chuqur ilmiy asosga egaligi bilan oldingilaridan tubdan farq qiladi va bu ilmning o'sha davrda takomilga yetganidan darak beradi. Yusuf Sakkokiyaning bu asari hanuzgacha balog'at ilmining shoh asari bo'lib kelmoqda.

Xulosa qilib aytganda, maqolada Abu Ya'qub Yusuf Sakkokiyaning islom ilm-fanidagi, ayniqsa balog'at ilmi sohasidagi ulkan hissi ta'kidlanadi. Uning arab tili va adabiyoti, xususan, nutqning ta'sirchanligi va ifodalanishining mukammalligi haqida olib borgan ilmiy ishlari chuqur tahlil qilingan. Sakkokiyy balog'at ilmini nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy jihatdan ham rivojlantirib, bu sohada yetakchi mutaxassis sifatida o'zining izini qoldirgan. Balog'at ilmi esa arab tilining go'zalligi, boyligi va nutqning ta'sirchanligi haqida chuqur bilim beruvchi fan sifatida islom ilm-fanida muhim o'rin tutadi.

Uning ilmiy yondashuvi va metodologiyasini chuqur tahlil qilish orqali bu ilmiy merosni yanada yaxshiroq tushunish, boshqa olimlarga va talabalariga balog'at ilmini o'rgatishda foydalanish mumkin. Bundan tashqari Sakkokiyaning balog'at ilmi borasidagi faoliyatini tadqiq etish islom madaniyatida va arab tili adabiyotida balog'at ilmining o'rni va ahamiyatini yanada chuqurroq anglashga yordam beradi.

Umuman olganda, bunday ilmiy izlanishlar Abu Ya'qub Yusuf Sakkokiyaning ilmiy merosini saqlash va rivojlantirishga, balog'at ilmini o'rganishga qiziqqanlarning bilimlarini boyitishga xizmat qiladi.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аҳмад Матлуб. Ал-балоға иъндас-Саккокий. - Бағдод: Мактаба ан-наҳза, 1964.
2. Саъдуддин Масъуд ибн Умар Тафтазоний. Ал-Мутоввал ала ат-талхис. - Байрут: Дор ал-Кутуб ал-илмийя, 2013.
3. Аллома Ахзарий. Изоҳул мубҳам мин маъоний ас-суллам. - Байрут: Мактаба Маъориф, 2006.
4. Абу ал-Фалаҳ Абдулхай ибн Аҳмад. Шазарат аз-заҳаб фи ахбар ман заҳаб. - Дамашк: Дор Ибн Касир. 1991.
5. Мустафо ибн Абдуллоҳ. Кашф аз-зунун ан асмаъи ал-кутуб ва ал-фунун. - Байрут: Дор ихя ат-турос. 1991.

СИЁСИЙ ИЖТИМОЙЛАШУВ ЗАРУРИЯТИ

Рустам Бойматов
Қарши давлат университети
ўқитувчиси

Аннотация. Мазкур мақолада шахс сиёсий ижтимоийлашув жараёнининг ўзига хос жиҳатлари ҳамда ушбу жараёнда объектив шарт-шароитлар ва субъектив омилларнинг аҳамияти таҳлил этилган.

Калит сўзлар: сиёсий онг, сиёсий маданият, сиёсий ижтимоийлашув, сиёсий муҳит, сиёсий институтлар, сиёсий фаолият.

Аннотация. В данной статье анализируются специфические аспекты процесса политической социализации личности и значение объективных условий и субъективных факторов в этом процессе.

Ключевые слова: политическое сознание, политическая поддержка, политическая социализация, социальная среда, политические институты, политическая деятельность.

Annotation. This article analyzes the specific aspects of the process of personal political socialization and the importance of objective conditions and subjective factors in this process.

Keywords: political consciousness, political support, political socialization, social environment, political institutions, political activity.

Ўз фуқаролари учун муносиб турмуш шароитини яратиб беришни энг олий мақсад сифатида белгиланган Янги Ўзбекистонда демократик жамият қуриш йўли қатъий белгилаб олинди. Демократик жамият қуриш бир қатор омилларга боғлиқ бўлиб, шулардан энг муҳими фуқароларнинг сиёсий онги ва сиёсий маданияти юксалиши ҳамда сиёсий фаол бўлишлари лозим. Сиёсий онг ва маданиятнинг юксак бўлиши учун жамият аъзолари сиёсий билимларни, сиёсий маданиятнинг меъёрлари ва қадриятларини ўзлаштирган бўлишлари яъни сиёсий ижтимоийлашишлари керак бўлади. Шахс сиёсий ижтимоийлашуви – бу шахснинг сиёсий воқеликни англаб етиши, унда онгли равишда фаол иштирок этишидир.

Шахс сиёсий ижтимоийлашуви ўта мураккаб ва кўп қиррали жараён бўлиб, унинг муваффақиятли кечиши бир қатор муҳим жиҳатларга боғлиқ. Энг аввало, зарур объектив шарт-шароитлар мавжуд бўлиши ҳамда субъектнинг ўзи ҳам тайёр, улар орасида диалектик алоқадорлик таъминланган бўлиши лозим. Шу боис объектив шарт-шароитларнинг аҳамиятини, субъектив омилларнинг ўрнини ҳамда улар орасидаги ўзаро алоқадорлик механизмини аниқламасдан туриб сиёсий ижтимоийлашув жараёнининг моҳиятини тўла англаб етиб бўлмайди.

Объектив шарт-шароитлар – бу инсон онги ва иродасига боғлиқ бўлмаган ва унинг фаолият доираси ва йўналишларини белгиловчи факторлардир. Бундай шарт-шароитларга: инсонни ўраб турган бир бутун табиий ва ижтимоий муҳитни киритиш мумкин. Чунки уларнинг барчаси инсонга, унинг ҳаёти ва фаолиятига у ёки бу даражада таъсир этмасдан қолмайди. Шахс сиёсий ижтимоийлашувига сиёсий-ижтимоий институтлар: оила, таълим тизими, тенгдошлар гуруҳи, маданият, диний ва ижтимоий бирлашмалар, оммавий ахборот воситалари, сиёсий воқеалар у ёки бу даражада ўз таъсирини ўтказиши.

Субъектив омиллarga эса конкрет шахснинг ирсияти, такрорланмас ички дунёси, маънавий-рухий олами, қобилияти, иродаси, билими, хуллас барча индивидуал хислат ва фазилятлари мужассамлашади. Ҳар бир инсон бошқаларникига ўхшамайдиган, фақат ўзига хос бўлган хислат ва фазилятлар билан туғилади, ҳаётий қизиқишлари, интилишлари турлича бўлади. Ўзининг ушбу қизиқишларидан келиб чиқиб дунёни англайди, ўзлигини намоён қилади.

Гарчи шахс сиёсий ижтимоийлашувида объектив шарт-шароитлар муҳим роль ўйнасада, ҳаётда ҳар бир шахс мустақил субъект сифатида фаолият кўрсатади. Ҳаттоки бир хил шароитда вояга етган эгизакларнинг ҳам сиёсий тасаввурлари бир-бириникидан фарқлидир. Демакки, ҳар бир инсоннинг сиёсий ижтимоийлашуви фақат ўзига хос бўлади.

Жамият одиллик билан бошқарилгандагина одамларнинг турмушида тинч-тотувлик, фаровонлик бўлади, уларда эртанги ёруғ кунларга умид уйғонади. Сиёсий бошқарув қанчалик даражада инсонпарвар, адолатли бўлган сари одамларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳам шунчалик даражада кафолатланади. Эркин фикрлаш, ўз фикрини эркин баён этиш, сиёсий жараёнларга ўзи ҳоҳлагандек иштирок этиши каби шахс эркинликлари таъминланган жамиятдагина шахс том маънода сиёсий ижтимоийлашади.

Ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлини танлаган Ўзбекистонда мустақиллик йилларида катта сиёсий ўзгаришлар амалга оширилди. Айниқса сўнги йилларда ислохотлар сифат жиҳатдан янги босқичга кўтарилиб, демократик жамият сари дадил қадамлар ташланди. “Янги Ўзбекистонда “Давлат – инсон учун” тамойили асосида инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш, ҳимоя қилиш ва уларга амал қилиш масалалари ислохотларимизнинг энг устувор йўналишига айланди”.

Жамиятнинг демократлашуви фуқароларнинг сиёсий тафаккури, ижтимоий-сиёсий фаоллиги ҳамда сиёсий системадаги ўзгаришлар даражаси билан мутаносиб тарзда кечади. Амалга оширилаётган демократик ислохотлар туфайли фуқаролар сиёсий фаоллигининг ошганлиги, сиёсий жараёнларга нисбатан ўз фикрини дадил билдираётганлиги ҳам шундан.

Маълумки, жамиятнинг демократлашувида фуқаролик жамияти институтлари ҳам муҳим роль ўйнайди. Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтлари ҳисобланган кўплаб нодавлат ва жамоат ташкилотлари фаолият кўрсатмоқда. Жамиятни бошқаришда давлат ҳокимияти ва фуқаролик жамияти институтлари ваколатларининг ўзаро оқилона мувофиқлаштирилиши демократиянинг табиатига хосдир. Шундан келиб чиқиб, фуқароларнинг давлат ва жамоат ишларида фаол иштирок этиш имкониятлари кенгаймоқда. Бугунги кунда кишиларнинг турли фуқаролик жамияти институтларига аъзо бўлиш, уларнинг фаолиятида иштирок этишларининг ҳуқуқий асослари яратилган. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 39-моддасида: “Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар”, - дея белгилаб қўйилган.

Мазкур йўналишда давлат бошқарув функцияларининг катта қисми марказдан ҳудудларга ўтказилаётгани ҳам бежизга эмас. Ушбу ижобий ўзгаришлар натижасида “Фуқаролик жамиятининг муҳим институти – ОАВ ва журналистлар ижтимоий-сиёсий ҳаёт ҳақида ҳолис материаллар бера бошлади, коррупция ва раҳбар ходимларнинг мансабини суиистеъмол қилишига оид суриштирувлар эълон қилди. Ижтимоий тармоқлар баҳс-мунозара, қизғин тортишувлар майдонига айланди, эркин фикрли блогерлар гуруҳи шаклланди”.

Инсоннинг кўплаб орзу-умидлари, мақсад-муддаоларининг рўёбга чиқиши, биринчи галда унинг иқтисодий имкониятларидан келиб чиқади ва уларга моддий аҳволи имкон берган даражагача эришади. Ушбу чегарадан кейин орзуларнинг бир талайи армонга айланади. Зарур иқтисодий имкониятларга эга бўлиш эса кўплаб жиҳатларга боғлиқ. Шулардан энг асосийси доимий даромад манбаига эга бўлишдир. Яъни, ҳар ким ўз иқтисослиги ёки касби бўйича меҳнатига муносиб ҳақ тўланадиган иш жойига эга бўлиши, ёки мулкдор бўлиши, ёки тадбиркорлик, ҳунармандчилик ва бошқа касблар билан шуғулланиши учун зарур шарт-шароитларга эга бўлиши керак. Ўз касби орқали моддий эҳтиёжларини қондириш эса одамнинг меҳнатсеварлиги, тиришқоқлигидан ташқари мамлакатда иқтисодий вазиятга ҳам боғлиқ. Меҳнати орқасидан топадиган даромад кундалик эҳтиёжларга етиши керак. Доимий даромад манбаига эга бўлган, турмуш даражаси фаровон инсонгина маиший муаммолар билан ўралашиб қолмасдан, катта мақсадлар сари интилади.

Мустақиллик йилларида иқтисодий муносабатлар тубдан ўзгарди. Энг биринчи галда мулкка муносабат ўзгарди. Турли хил мулк шаклларига қонуний йўл берилди, натижада мулкдорлар синфи шаклланди. Тадбиркорликка кенг имкониятлар яратилди. Айниқса сўнги йилларда “Давлат раҳбари мулкдорлар қатламини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратди. Чунки давлат бюджетининг асосий қисмини тадбиркорлардан тушган маблағлар ташкил этар, ялпи ички маҳсулотда ҳам, аҳоли бандлигида ҳам уларнинг улуши катта эди. Қолаверса, ишбилармонлар қатлами ҳамиша ўрта синф сифатида мамлакат иқтисодиёти драйвери бўлиб келган”.

Мамлакатимиз иқтисодиётидаги ижобий ўзгаришлар, тадбиркорларга берилаётган эркинликлар туфайли фуқароларнинг моддий фаровонлиги ошди.

Маълумки, шахс фақат жамиятда шаклланади, ривожланади ҳамда ундаги барча муҳим фазилатлар қарор топади. Шунинг учун инсонпарвар жамиятда шахсни ҳар томонлама камол топтириш учун барча шароитларни аратиб беришга ҳаракат қилинади. Ўзбекистонда мустақилликнинг илк кунларидан бошлаб ижтимоий адолатни қарор топтириш, ижтимоий ҳимоя масаласига алоҳида эътибор қаратилаётганлиги диққатга сазовордир. Ижтимоий ҳимоя аҳолининг имкониятлар тенглигини таъминлашдир. Токи ҳар бир фуқаро иқтисодий фаолият, меҳнат қилиш, касб-корни эркин танлаш, ўз оиласини боқиш, маълумот олиш, тиббий хизматдан фойдаланишда бошқалар билан тенг ҳуқуқларга эга бўлсин. Ижтимоий муҳофаза – ҳар бир кишига самарали меҳнат қилиш, ўз ҳаётий эҳтиёжларини ўзи қондира олиш имкониятларини яратиб беришдир. Шу сабабдан, кучли ижтимоий сиёсат, биринчи галда, меҳнатнинг қадрини оширишга, шахс манфаатларини қондиришга, уни ҳар томонлама камол топтиришга, ўз ижодий қобилиятларини шакллантириши ва ривожлантиришига қаратилган.

Шахс камолотида, унинг сиёсий қарашларининг шаклланишида жамиятдаги маънавий муҳитнинг ҳам ролини эътироф этмоқ лозим. Ҳеч бир соғлом жамиятни маънавиятсиз тасаввур этиб бўлмайди. Зеро, инсон ва жамият ҳаёти, унинг муаммолари тафаккур орқали теран таҳлил қилинмас экан, сиёсий, ижтимоий жараёнлар моҳияти чуқур англаб етилмайди, у инсон манфаатларига хизмат қилмайди. Маънавият кишиларнинг фалсафий, ҳуқуқий, илмий, бадиий, ахлоқий, диний тасаввурларини ўз ичига олиб, инсоннинг яшашдан мақсади, фикр юритиши, орзу-истаклари, интилишлари, ҳис-туйғуларини ифодалайди. У инсонга руҳий озик ва қудрат бағишлайди.

Яна шуни ҳам таъкидлаш лозимки, маънавият ҳаётда қанчалик муҳим аҳамият касб этмасин, қанчалик фаол тарғибот қилинмасин, фақат шунинг ўзи билан одамлар маънавиятли, ақл-заковатли, юксак тафаккур соҳиби бўлиб қолмайдилар. Яъни, доно

фикр, қимматли таълимотнинг мавжудлигининг ўзи етарли эмас. Асосийси, жамиятда уларнинг рўёбга чиқиши учун зарур шарт-шароитларнинг яратилганлигидир.

Шунингдек, шахс ижтимоий қиёфасининг шаклланишида миллий қадриятлар ҳам муҳим аҳамият касб этиб, у кишиларнинг моддий ва маънавий ҳодисаларга муносабатини шакллантиради, уларнинг ўз эҳтиёжларини қондириш, идеалларини рўёбга чиқариш, мақсадларига эришишга қаратилган саъй-ҳаракатларини мувофиқлаштиради. Зеро, ҳар бир инсоннинг сиёсий тизимга, сиёсий бошқарувга нисбатан муносабати ҳам унинг қадриятлари тизимидан келиб чиқади. Шу боисдан шарқ халқларида, хусусан, ўзбекларда қонунга эмас, анъаналарга, қадриятларга асосан яшашга интилиш кучли.

Хулоса қилиб айтганда, демократик жамиятни барпо этишнинг муҳим омилларидан бири - бу жамият аъзоларининг сиёсий фаоллиги ҳисобланади. Шахснинг сиёсий фаоллиги унинг қанчалик даражада сиёсий ижтимоийлашганлигидан келиб чиқади. Шахс сиёсий ижтимоийлашув жараёни эса мавжуд объектив шарт-шароитлар ва субъектив омиллар маҳсулидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Шавкат Мирзиёев, Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент – 2021, 66 – бет.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси.- Т.: “O‘zbekiston”, 2023. 26-бет.
3. Muqimjon Qirg‘izboyev, Yangi O‘zbekiston me‘mori. “Tafakkur”, 2023, №3, 22-bet.
4. Фалсафа. Э.Ю.Юсуповнинг умумий таҳрири остида. Т.: 1999, 483-бет.

**ADOLAT – KORRUPSIYAGA QARSHI KURASHISHNING
AMALDAGI MA'NAVY MEZONI SIFATIDA**

Xoshim Xidirov
Jizzax politexnika instituti
dotsenti, f.f.d. (PhD)

Annotatsiya. Maqolada jamiyatning salbiy illati bo'lgan korrupsiyaga qarshi kurashishda adolat tushunchasining ma'naviy mezoni sifatidagi o'rni va roli hususida fikr-mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Adolat, Forobiy, jamiyat, taraqqiyot, korrupsiya, ma'naviyat, tarbiya, odillik, to'g'rilik, ahloq, rahbar.

Аннотация. В статье высказываются мысли и мнения о месте и роли понятия справедливости как духовного критерия в борьбе с коррупцией, которая является негативным пороком общества.

Ключевые слова: Правосудие, Фараби, общество, развитие, коррупция, духовность, образование, справедливость, правильность, нравственность, лидер.

Annotation. The article comments on the place and role of the concept of justice as a moral criterion in the fight against corruption, which is a negative evil of society.

Keywords: Justice, Farobi, society, development, corruption, spirituality, education, justice, correctness, morality, leader.

Dunyo paydo bo'libdiki, jamiyatni ichidan emiradigan salbiy illat sifatida shakllangan korrupsiya kabi baloni oldin iolshi maqsadida juda ko'plab sul va vositalardan foydalanib kelinmoqda. Aslida adolatli jamiyat qurish masalasi qadimdan shakllanib kelgan asosiy jihatlardan biridir. Bunuda bevosita adolatning asosiy xususiyatlari va mezonlari e'tiborga olingan. Jamiyat taraqqiyoti qanchalik rivojlangani sayin adolat, adolatlilik, adolatli jamiyat kabi tushunchalarga fuqarolarning ehtiyoji orta boradi. Korrupsiyaga qarshi kurashishda bevosita adolatning ta'minlanishi, avvalo, fuqarolarning davlat hokimiyatiga bo'lgan ishonchini yanada ortishiga olib keladi. Prezidentimiz ta'kidlaganidek, "Biz barpo etayotgan huquqiy davlatda adolatsizlikning hech qanday shaklda ustun bo'lishiga yo'l qo'ymasligimiz zarur". "Adolat" – (arabcha – "odillik", "to'g'rilik") – ahloq va huquqning asosiy kategoriyalaridan biri bo'lib, qonun oldida barcha fuqarolarning tengligi va qonunning barcha insonlarga barobarligi bilan belgilanadi. "Adolat" turlicha talqin qilinadigan, xilma-xil tarzda namoyon bo'ladigan tushunchadir. Ba'zi ahloqiy- huquqiy me'yorlar ham adolat mezoni sifatida qaraladi. Bu, o'z navbatida, adolat mezonlarining jamiyat rivojiga, insoniyat taraqqiyotiga, muayyan mamlakat qonun - qoidalariga mos yoki mos emasligi bilan belgilanadi.

Xalqimizning eng qadimgi og'zaki ijodida ham, yozma manbalarda ham adolat tushunchasi haqida fikr yuritilganda, u insonlar o'rtasidagi ezgulik, odamiylik, yaxshilik tamoyili sifatida qayd etiladi. Darhaqiqat, adolat so'zining zamirida qancha-qancha hikmat bor, har bir inson qalban, jisman adolatga intiladi. CHunonchi, ajdodlarimizning qadim bitigi bo'lmish "Avesto"da siyosiy-huquqiy merosimiz tarixi hamda yurtimizda yashagan el-elatlar, afsonaviy qahramonlar, saltanatlar, davlat va uning boshqaruv tizimi, xalqlarning mashg'ulotlari bayon etiladi. Unda zardushtiylik dinining qonun-qoidalari bilan birga, ijtimoiy hayot, jumladan, ota-onaning farzand oldidagi va farzandlarning ota-ona oldidagi burchi haqida yozilgan.

"Avesto"da inson ijtimoiy mehnati tufayli barcha yomonlikdan, yovuzlikdan qutulishi mumkinligi g'oyasi yotadi. G'arazgo'ylik, hasad, manmanlik, o'g'rilik, talonchilik, nohaqlik illatlari qoralanadi. Ushbu illatlarga qarshi kurashish jamiyatda adolat qaror topishiga olib kelishi

qayd etiladi. “Haq soʻzdan oʻzga hech narsa toʻgʻrisida oʻylama, haq soʻzdan oʻzga hech narsa toʻgʻrisida suhbatlashma, haqqoniy amaldan oʻzga hech narsa bilan shugʻullanma”, - deb yoziladi “Avesto”da. “Adolat”– ijtimoiy-falsafiy, ahloqiy va huquqiy tushuncha. Kishilar ijtimoiy-siyosiy ongida katta rol oʻynaydi. Muayyan ijtimoiy guruhlar va ayrim shaxslarning tushunchalarini oʻzida aks ettiradi. Siyosiy hatti-harakatlar, huquq va burch meʼyorlari, ahloqiy munosabatlar, mehnat va taqdirlanish, jinoyat va jazo, xizmat va uni tan olish, qadr-qimmatni eʼtirof qilish va hokazoga mazkur tushuncha orqali baho beriladi. Adolat tushunchasi muayyan tarixiy shart-sharoit va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar bilan belgilanadi.

Korrupsiyaga qarshi kurashda adolat mezonlari quyidagilardan iborat;

- Tarixiy (sharq mutafakkirlarining qarashlari)
- Insoniy (insonning qadr-qimmatini, shaʼni, ulugʻlanish)
- Qonuniylik (qonun ustuvorligini taʼminlash, huquqiy siyosat yuritish)
- Davlat va shaxs oʻrtasidagi muloqot (fuqaro va yuridik shaxslarning murojaatlari) kabi mezonlari mavjud.

Korrupsiyaga qarshi kurashda adolat tamoyilining oʻrni va maʼno-mazmuni alohida ahamiyat kasb etadi. Adolatning ijtimoiy-falsafiy jihati jamiyat aʼzolarining xilma-xil munosabatlaridagi oʻzaro tengligini nazarda tutadi. Ahloqiy jihati insonlararo muomalada bir xil munosabatda boʻlishni, bir-birining izzat-nafsiga tegmaslikni, ahloq-odob qoidalariga amal qilishni bildiradi. Adolatning huquqiy tomoni qonunlarga rioya etishni, siyosiy tomoni esa davlatni adolat qoidalariga asosida boshqarishni, fuqarolar gʻamini eyishni anglatadi. Rivojlangan jamiyatda adolat kishilarning demokratik qonunlar asosida ish yuritishini taqozo etadi, unda har bir odam oʻz mehnati, tadbirkorligi, aql-zakovati tufayli topgan mol-mulki hisobiga yashaydi. Davlat oʻz faoliyatida fuqarolar tomonidan adolat qoidalariga va qonunlarga amal qilinishini nazorat etadi, jamiyat aʼzolarining mol-mulki daxlsizligi va qonun oldida tengligini taʼminlaydi.

Korrupsiyaga qarshi kurashda adolat haqidagi qarashlarning shakllanishi va rivojlanishi uzluksiz davom etadigan ijtimoiy jarayondir. Bu jarayon millatning tarixiy merosidan oziqlangan holda davom etadi. Tarixiy-adabiy yodgorlik “Avesto”da: “...Inson oʻz fikri-hayolida ham boshqalarga hasad qilmasligi lozim, yaxshi niyatli kishi dargʻazab boʻlmaydi va boshqa jaholatlariga berilmaydi, “...chunki haqiqat, adolat egiladi, ammo sinmaydi...” [2.5] – deb yozilgani oʻsha shunday xulosa chiqarishga asos yaratadi.

Markaziy Osiyoning buyuk mutafakkirlaridan biri Husayn Voiz Koshifiy “Ahloqi Muhsiniy” asarida insonlarning odamiylik, samimiyligi va boshqa goʻzal fazilatlarni egallash bilan birga adolatlikka chorlagan. “Agar adolat himoya qilinmasa, zaif va kuchsiz odamlar yoʻqolib ketadi. Modomiki, zaiflar qirilib ketar ekan, kuchlilar ham omon qolmaydi, chunki kishilar turmushi bir-biri bilan oʻzaro bogʻliqdir. Xullasi kalam, xalqning ahvoli adolatga bogʻliq boʻlib, usiz yaxshilanmaydi”. [3.51-52]

Rahbar adolati va etakchilik masʼuliyati, avvalo, uning har tomonlama salohiyatiga, tashabbuskorligiga, tadbirkorligiga asoslanishi zarur. Milliy maʼnaviyatimizning qadim udumiga koʻra rahbarning, yurt boshqaruvchining eng asosiy fazilati – adolat sanalgan. Bugun ham shunday. Ammo bugungi davrimizda adolat tushunchasi ilgari tasavvurlardan ancha farq qiladi. Bugun voqean adolatli boʻlish uchun bir guruh insonlar jamoasini boshqarib borishni zimmasiga olgan odamdan koʻp narsa talab etiladi. Rahbarlik mahorati va qobiliyatida katta mazmun bor. Toʻgʻri reja tuza bilish tez qaror qabul qilish, ishni vaqtida puxta bajara bilish hamda malakali mutaxasislarni tanlash va adolat doirasida ularga qulay sharoit yaratishni tashkillashtirish hammaning ham qoʻlidan kelavermaydi.

Rahbar aqlli va bilimli boʻlolsagina, odob, ahloq, qoidalariga rioya qila olsa, oʻz burchini odillik, halollik bilan bajara olsa, maʼsuliyatini anglab, oʻzaro kengash bilan faoliyat yurgizsa shundagina jamiyat istiqbolli boʻladi. Ilk oʻrta asrning buyuk mutafakkirlaridan Abu Nasr Forobiyning fikricha oʻzida 12 tugʻma hislatni birlashtirgan kishilargina aqlli hisoblanar ekan. Shulardan ikkitasi adolatga taaluqlidir. Aqlli inson oʻz tabiati bilan adolatni sevadigan va adolat uchun kurashuvchilarga adolatsizlikka, jabr-zulm oʻtkazuvchilarga nafrat bilan qaraydigan

bo'lsin, o'z odamlari va boshqalarga adolatli bo'lish, go'zal va yaxshi hisoblangan narsalarni barchaga taqdim etgan holda odamlarni adolatga targ'ib etadigan, adolatsiz oqibatlarini yo'qotadigan, ularga yo'l qo'ymaydigan bo'lishi kerak. Har bir odam adolatli bo'lsin, ammo qaysar bo'lmasin, adolat oldida qaysarlik qilib, o'zbilarmonlikka berilmasin, lekin har qanday adolatsizlik, pastkashlik oldida lafzli bo'lsin, o'zi zarur deb bilgan narsani amalga oshirishda qatiqlik ko'rsatsin, qo'rqmas, jasur bo'lsin, qo'rqish va ojizlikni bilmasin.

Forobiy asarlarida nomusli odam adolatga, adolatli qonunga bo'ysunuvchi, oqilona fikrlovchi bo'lishi ta'kidlanadi. Adolat mezoni deganda biror ish, harakat qilish (jamiyatga), ya'ni, o'zidan boshqalarga ham foydalimi yoki ziyonmi, bu ish go'zalmi yo xunukmi, yaxshimi yoki yomonmi?, - degan savollarga qanday javob berilishi tushuntiriladi.

Adolatparvar rahbarning ahloqiy hislatlari bimalol qonun o'rnini bosa oladi. Barcha bo'g'inlarda adolatli, insofli, diyonatli, bilimdon, tajribali rahbarlar etakchilikni o'zining qo'liga olmas ekan, davlatimizning mavqei, davlat manfaati uchun mardlik, jonkuyarlik bilan fidoiyy bo'lib shakllanmas ekan ishlarimiz odatdagiday ketmaydi. Qolaversa, adolat va qonun ustuvorligi uchun uning talablarini hayotimizga joriy etish uchun birgalashib kurashmog'imiz fidoiyy bo'lmog'imiz kerak. Adolat va qonun kattayu kichik, jinsidan, millati, etiqodi va mansabidan qat'iy nazar, barchamiz uchun ustuvor bo'lmog'i darkor.

Jamiyatni boshqarishda davlat hokimiyatining barcha bo'g'inlarida xizmat qilayotgan katta va kichik mansabdorlar korrupsiyaga qarshi kurashish uchun adolatli tarzda, ya'ni, davlat tomonidan qabul qilingan qonunlar va jamiyat tomonidan o'rnatilgan ahloqiy-ma'naviy tartib-qoidalarga qat'iy tarzda amal qilgan holda faoliyat olib borishlari kerak. Shu asnoda korrupsiyaga qarshi kurashish borasidagi taktik va strategik yo'nalishlar qilib quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish tavsiya etilgan.

1. Aholining salomatligini saqlash borasida har bir fuqaroning malakali tibbiy yordam olishlari uchun dori-darmon va boshqa ixtisoslashgan shifo muolajalarining xizmatlar ko'rsatish qiymatlarini arzonlashtirish hamda ayni vaqtda bemorlarni davolash ishida uchrayotgan poraxo'rlik, yulg'ichlik, byurokratiya, proteksionizm kabi illatlariga qarshi keskin choralar ko'rishni muntazam tarzda yo'lga qo'yish.

2. Jamiyat tomonidan yaratilgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni taqsimlashda, har bir insonning qo'shgan hissa va ulushlarga qarab taqsimot ishlarini amalga oshirish, pirovardida aholining keskin tarzda tabaqalanib ketishiga, ya'ni, bir tomonda o'ta boylar, ikkinchi tomonda esa o'ta qashshoq kambag'allarga bo'linib ketishiga yo'l qo'ymaslik.

3. Huquqni muhofaza qiluvchi organlarning barcha bo'g'inlarida adolat ko'zgusi va hakami bo'lgan xalqchil qonunlar talablarini so'zsiz bajarishga erishish. Amalga oshirilgan ishlar haqida xalq oldida muntazam ravishda hisobot berib borish.

4. "Adolat va ma'naviyat-o'zaro chambarchas bog'liq tushunchalar bo'lib, ma'naviyat bo'lmagan joyda hech qachon adolat ham bo'lmaydi" [1.432]. Adolat va ma'naviyat bir biridan ajralmasdir. Adolatsizlikka qarshi faqat ma'naviyatli kishilargina kurashishga qodirdirlar, degan qoidaga amal qilgan holda adolatli hukm chiqaruvchi mutasaddilar safini ma'naviyatsiz, poraxo'r, tamagir, kalondimog', oddiy jabrdiyda xalqning arz-dodini eshitmaydigan korchalonlardan tozalash. Bu ishga yuksak ma'naviyatli kishilarni mas'ul etib tayinlash.

5. Har qanday adolat farzandlar shuurida oiladan, ota-onaning bir- birlariga va farzandlariga bo'lgan munosabatlaridan boshlanadi. Bola otani adolat timsoli deb bilsa, onani adolat qo'riqchisi deb tushunadi. Ota-ona o'rtasidagi har qanday adolatsizlikka asoslangan munosabatlar, bolaning adolat haqidagi murg'ak qarashlarining ildiziga bolta urishini hisobga olish.

6. O'quvchi, talaba adolatni o'zlariga saboq berayotgan ta'lim muassasalaridagi o'qituvchilari timsolida ko'rmoqchi bo'ladi. Uning bilimiga nisbatan qo'yilgan har qanday odilona to'g'ri baho, uning ko'nglini tog'day ko'tarib adolatga bo'lgan ishonchini oshiradi va aksincha, uning bilimiga qo'yilgan noto'g'ri baho yoki o'qituvchining tamagirligi tufayli o'zidan past bilimiga ega bo'lgan o'quvchiga qo'ygan adolatsiz "a'lo" yoki "yaxshi" bahosi uning

yuragiga xanjar bo'lib sanchiladi. Ming nadomatlar bo'lsinkim, yulg'ich, poraxo'r, tamagirni o'qituvchi-ustoz deb bo'ladimi. Afsuski, yo'q. Bundaylarni hech qachon ta'lim muassasalari dargohiga yo'llatmaslik (yaqinlashtirmaslik) kerak.

7. Har bir xodim adolatni o'zining ish joyidagi rahbaridan qidiradi. Rahbar adolatli bo'lsa, uning ishida fayzu-baraka bo'ladi, kelajakka bo'lgan ishonchi ortib boradi. Rahbar adolatsiz bo'lsa g'iybat, chaqimchilik, g'arazgo'ylik, sotqinlik avj oladi, jamoada ma'naviy-ahloqiy muhit buziladi. Oqibatda jamoa tanazzulga yuz tutadi. Bugungi kunning korrupsiyaga qarshi kurashdagi eng muhim talabi davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoev aytganidek: "Adolat bo'lmasa, dunyo zimiston bo'ladi, hayotda hech qanday ma'no-mazmun bo'lmaydi. Biz xalqimiz uchun ozod va obod, farovon hayot barpo etmoqchi ekanmiz, mening davlat rahbari sifatida sizlardan talabim shu: faqat adolat yana bir bor adolat hayotimizda hukmron bo'lishi kerak" [1.437,447],– degan ilmiy-amaliy ahamiyatga molik falsafiy tafakkur hosilasi bo'lgan adolat va uning tantana qilish qoidasini ilgari surmoqda. Bir so'z bilan aytganda, adolat tamoyili buzilgan qonunlar o'zgardi. Adolatga talpinish ustuvorlik kasb etib, qonunlar adolatga, haqiqatni ro'yobga chiqarishga xizmat qila boshladi. Albatta buning uchun qonunlar hali ko'p isloh etilishi kerak. SHU bilan birga, ko'p sohalarida adolat so'zi ko'p takrorlanayotganligi bois, "Adolat bu avvalo qonun deganidir" deyidiganlar ham ko'payib, yo'q ko'payib emas, bu toifa insonlar xavotirga tushib qolmoqdalar... Negaki o'rgangan qobiqdan chiqib ketish oson bo'lmaydi... Qozilar uchun esa, avvalo qonun va qonun ustuvorligi adolatdir. Bu aksioma. Ularning qarori qonuniy hamda qonun normasiga asoslangan bo'lishi shart. Shundagina u qonun ustuvorligini, qonuniylikni, qonun oldida tenglikni, jazo muqarrarligini ta'minlashga astoydil xizmat qiladi.

Yoshlarni ijtimoiy himoyalashda adolat mezonlariga muvofiq boqimandalik kayfiyatlariga barham berib, tashabbuskor va g'ayratli yoshlarga keng yo'l ochish hozirgi sharoitda ijtimoiy adolatni qaror toptirishning zarur shartlaridan biridir. Mustaqil, demokratik, huquqiy, adolatli davlatni qurish va mustahkamlash uchun jamiyatimiz farovonligi va milliy tiklanish vazifalarini amalga oshirishga qodir yosh avlodni tarbiyalab voyaga etkazish uchun respublikamizdagi butun ta'lim – tarbiya maorif sohalarida ishlab chiqilgan tub islohotlarni og'ishmay amalga oshirish davlatimiz, jamiyatimizning porloq kelajagi uchun g'oyat muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, jismoniy va ayniqsa manaviy sog'lom avlodni voyaga etkazish murakkab va uzoq davom etadigan jarayondir. Shuning uchun ham yangi avlodni tarbiyalash bizdan davlat ishi, davlat faoliyatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qoldi. Albatta, jamiyatda adolat o'zidan-o'zi joriy etilib qolmaydi. Adolat shiorini aytish yoki yozib qo'yish bilan ish ham bitmaydi. Har bir inson o'zi hayotida adolatni himoya qilishi va adolatsizlikka qarshi chiqa olishi zarur, bo'lgan holatlarga tushadi. Ana shunday nozik holatlarda birovlarining pand-nasihati emas, balki insonning ichki ma'naviy olami go'zalligi, sofligi yoki xunukligi, nopokligi yoki loqaydligi bilinib qoladi. Bunday lahzalarda odam tanlagan ma'naviy ahloqiy yo'l orqali ma'naviy dunyosi qanday bo'lishini belgilaydi. Inson adolatparvar bo'lishi uchun doimo va faol ravishda ulg'ayib, kamol topib borishi kerak. Shu manaviy ulg'ayish adolatparvarlik shartidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. Qonun va adolat ustuvorligini ta'minlash – barcha ezgu maqsadlarimizga erishishning eng muhim sharti //Uning o'zi. Milliy taraqqiёт yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz.1-jild,–T.: «O'zbekiston» NMIU, 2017.– B. 432.
2. Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik. Asqar Mahkam tarjimai. – T.: Sharq, 2001. – B. 5.
3. Voiz Koshifiy. Ahloqi Muhsiniy. (Fors tilida). O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondi. Inv№ 3020 "Adolat" bobi. 51-52 sahifalar.

BOBURIYLAR BOG'LARI

Laziz Baxtiyorov
"TIQXMMI" MTU assistenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada Hindistonda 332 yil davomida hukmronlik qilgan hamda Amir Temurning avlodi Zahiriddin Muhammad Bobur asos solgan sulola davrida bog'dorchilik rivoji, bog'lar tuzilishi, bog'lardagi dizayn masalalari tahlil qilingan. Shuningdek, bog'larda ko'shklarning joylashuvi, suv omili, favvoralar qurilishi masalalariga ham to'xtalib, bog'larning umumiy shakli haqida tasavvur hosil qilishga harakat qilingan.

Kalit so'zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, Humoyun Mirzo, Shohjahon, Akbarshoh, Shalimar bog'lari, Chorbog', ko'shk, Toj Mahal, Mohitob bog'i, Gulbog'

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы развития садоводства, структуры садов и садового дизайна в период правления династии, основанной Захириддином Мухаммадом Бабуром, потомком Амира Темура, которая правила в Индии на протяжении 332 лет. Также анализируются аспекты размещения павильонов в садах, роль водных элементов и конструкция фонтанов, с целью формирования целостного представления об организации пространства и общем дизайне садов этого периода.

Ключевые слова: Захириддин Мухаммад Бабур, Хумаюн Мирзо, Шах Джахан, Акбаршах, Сады Шалимар, Чорбаг, павильон, Тадж-Махал, Сад Мохитоб, Гульбаг

Annotation. This article examines the evolution of horticulture, garden composition, and landscape design during the dynasty established by Zahiriddin Muhammad Babur, a descendant of Amir Timur, which ruled India for 332 years. The study further explores the strategic positioning of pavilions within gardens, the significance of water elements, and the architectural development of fountains, with the objective of offering a comprehensive understanding of the spatial organization and overall design principles of these gardens.

Keywords: Zahiriddin Muhammad Babur, Humayun Mirza, Shah Jahan, Akbar Shah, Shalimar Gardens, Char Bagh, Pavilion, Taj Mahal, Mohitob Garden, Gul Bagh

Boburiylar bog'lari Zahiriddin Muhammad Bobur va uning vorislari tomonidan qurilgan bog'lar turi edi. Ushbu bog' qurilish uslubiga fors bog'lari, ya'ni odamlar tabiatning barcha ne'matlari bilan bahramand holda yashaydigan yerni tasvirlash uchun mo'ljallangan Chorbog' tuzilishi katta ta'sir ko'rsatdi.

Devor bilan o'ralgan bog'lar ichida to'g'ri chiziqli geometrik sxemalardan sezilarli darajada foydalanilgan. Oddiy uslubdagi bog'lardan bu bog'larda hovuzlar, favvoralar va kanallar kabilar mavjudligi bilan farqlangan. Afg'oniston, Bangladesh, Hindiston va Pokistonda hozirgi kunda bir qancha bog'lar saqlangan bo'lib, ular "yuqori darajada aniqlikdagi geometrik tuzilish" jihatidan Markaziy Osiyodagi o'tmishdoshlaridan farq qilgan.

Imperiya asoschisi Bobur o'zi uchun sevimli bo'lgan bog' turini chorbog' deya ta'riflagan. Bu davr bog'larini ta'riflash uchun bog', baug, bog'cha va bog'icha atamalari ishlatiladi. Chorbog' so'zi Janubiy Osiyo uchun yangicha ma'no va mazmun kasb etdi. Buning sababi mintaqada O'rta Osiyo chorbog'lari uchun zarur bo'ladigan tez oqar daryolar mavjud emas edi. Agradagi Bog'i Orom Janubiy Osiyodagi birinchi chorbog' edi.

Boburiylar imperiyasining dastlabki davrlaridayoq bog'lar qurish hukmdorlarning sevimli mashg'ulotiga aylanib ulgurgan edi[1]. Sulola asoschisi Zahiriddin Muhammad Boburning Lahor va Dholpurda bog'lari bor edi. Uning o'g'li Humoyunning mamlakatni qayta tiklash va hududlarni kengaytirish jarayonlari bilan bandligi bog'lar qurilishiga imkon bermagan bo'lishi

ehtimoli bor. Lekin uning otasi qurdirgan bog'larda ko'p vaqt o'tkazganligi ma'lum. Akbarshoh avval Dehlida, keyinroq esa yangi poytaxti Agrada bir nechta bog'lar qurdirgan. Ushbu bog'lar avvalgi hukmdorlar qurdirgani kabi qal'a bog'lari emas, balki daryo bo'ylarida qurilgan bog'lar edi. Daryo bo'yida bog' qurish an'anasi keyinchalik Boburiylar bog' me'morchiligi rivojiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi.

Akbarning o'g'li Jahongir ko'p bog' qurmagan bo'lsa-da, mashhur Shalimar bog'lari qurilishini boshlab bergani va gullarga bo'lgan alohida muhabbati bilan e'tirofga sazovor bo'lgan[2]. Uning Kashmirga sayohatlari tabiiy va juda ko'p gullar bilan atrofni bezash ishlarini boshlab bergan deb ishoniladi. Jahongirning o'g'li Shohjahon davrida bog' me'morchiligi va tabiiy gullar bilan bezash ishlari o'z cho'qqisiga chiqdi. U o'z xotini Mumtoz Mahal xotirasiga bag'ishlab jannat ramzi bo'lgan Toj Mahalni qurgani bilan mashhur. U, shuningdek, Delhidagi Qizil qal'a va Agradagi Toj Mahal ro'parasida, Yamuna daryosi bo'yida joylashgan va tunda gullaydigan jasmin va boshqa ran-barang gullar bilan to'ldirilgan Mohitob bog'ini ham qurdirgan. Bog' ichidagi ko'shklar oy nurida porlab turishi uchun oq marmar bilan ishlov berilgan. Ushbu bog' va Toj Mahalning marmarlariga yarim qimmatbaho toshlar bilan ishlov berilgan bo'lib, ularda aylana shakldagi tabiiy gul shakllari tasvirlangan. Yana bir xarakterli jihati Shohjahon o'z qurilishlarida lola gulini shaxsiy ramz sifatida qabul qilgan edi.

Gulbog' Hindiston yarim orolida qayd etilgan eng katta bog' bo'lib, Lahor shahri atrofida besh milyalik yashil kamar vazifasini bajarar edi. Bog' 1947-yilga qadar mavjud bo'lgan.

Hindistondagi bu go'zal bog'larning tashabbuskori faoliyatining dastlabki yillarida Movarounnahrda temuriylar bog'larining go'zalligiga guvoh bo'lgan Zahiriddin Muhammad Bobur edi. Bobur Hindistonda bog' qurilish tartibini yanada tizimlashtirgan. Boburiylar bog'lari asosan shaharlar ichida qurilib, yopiq shahar ichida suv kanallari, kaskadlar, suv havzalari va favvoralar uchun mo'ljallangan nosimmetrik tartibdagi binolarga ega bo'lardi. Shunday qilib, Boburiylar to'rt qavatli (chahorbog') – simmetrik tartibdagi bog' qurish an'anasini saqlab qolishgan. Z. M. Bobur chahorbog' ma'nosini keng ma'noda qo'llab, tog' yonbag'irlaridagi ayvonli bog'lar va Dholpurda qurdirgan Bog'i Nilufarga ham shunday ta'rif bergan.

Boburdan keyin chorbog' qurish an'anasi Shohjahon davrida o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqdi. Biroq, zamonaviy olimlar hozirda Boburiylar davri bog'larini talqin qilishda chahorbog' atamasining haddan ortiq qo'llanishini shubha ostiga olishmoqda. Chunki bu davrda qurilgan bog'lar har doim ham nosimmetrik shaklga ega bo'lmagan edi. Ushbu shubhani arxeologik qazilmalar ham tasdiqlagan. Boburiy hukmdorlar Akbar, Jahongir va Shohjahon nomlari bilan bog'liq bo'lgan Hasan Abdal yaqinidagi Vahda qazib ochilgan bog'ning birinchi va ikkinchi terassalaridagi naqsh va umumiy bezaklar bog'ning nosimmetrik bo'lmaganligini ko'rsatadi.

Bog'larning joylashuvi masalasida hukmdorlar tabiiy go'zal joylarni tanlashda juda mohir ekanliklar ma'lum. Bog' uchun joy tanlash masalasida ko'pincha tog' yonbag'irlaridagi oqava suvli daryo bo'ylari ma'qullanardi. Bunday joylashuvga ega bog'larga Kashmirdagi Bog'i Shalimar va Bog'i Nishat kabilarni misol qilish mumkin.

Deyarli barcha Boburiy bog'larida turar-joy saroylari, qal'alar, maqbaralar va masjidlar kabi binolar mavjud bo'lar edi. Bog'lar deyarli har bir boburiy yodgorliklarining muhim qismiga aylandi va mazkur yodgorliklar o'zaro bog'liq edi. Bu davr bog'larini quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin edi:

I. Hukmdor saroylari, qal'alar va zodagonlarning shaxsiy turar-joy binolarini obodonlashtirgan bog'lar;

II. Diniy va muqaddas inshootlar, qabr va masjidlar bilan bog'liq bog'lar;

III. Dam olish joyi va jamoatchilik uchun qurilgan bog'lar kabi turlarga bo'linar edi.

Bog'lardagi suv inshootlari

Fors va Markaziy Osiyodagi bog'lar kabi Boburiy bog'larida ham suv masalasi markaziy masalalardan bo'lib qoldi. Bobur davridayoq bog'lar masalasida suv samarali rol o'ynagan. U "diniy taomil"dan ko'ra "go'zallik"ka ko'proq qiziqar edi. Boburning mumtoz bog'laridagi chahorbog'ning go'zalligi markaziy oqava suv tizimi va oqar suv bilan bog'liq edi. Ushbu bog'larning aksariyatida suv kanallari mavjud bo'lsa, boshqalari bosim ostida suvni o'tkazishga mo'ljallangan kvadrantlarga bo'lingan edi. Suv inshootlari kesishgan nuqtalarda suv saqlagichlar mavjud edi. Hindistonda dastlabki davrlar bog'lari quduqlar yoki suv saqlagichlardan sug'rilardi. Boburiylar davrida ko'plab kanallar qurilishi yoki bog'lar suv ta'minoti uchun mavjud kanallardan foydalanish yetarli darajada va ishonchli suv ta'minoti manbalarini kafolatladi. Shunday qilib, bog'lardagi suv inshootlarining eng muhim vazifasi suv ta'minotining doimiy manbasi bo'la olishi edi. Sug'orish inshootlarining gidravlik tizimi doimiy tashqi suv manbai va bog'larning ichki suv taqsimoti ta'minlanishini talab qilardi. Bog'larning asosiy suv manbalari quyidagilar edi: (I) ko'llar yoki suv omborlari, (II) quduqlar, (III) daryolardan qazilgan kanallar, (IV) tabiiy bahor yomg'irlari.

Favvora "gullab-yashnayotgan" hayot siklining ramzi ham edi. Boburiylar bog'larida salsabil va uyun nomli ikki turdagi favvoralar bo'lar edi. Lahorlik Solih Kambuh Lahordagi Shalimar bog'iga quyidagicha ta'rif bergan: "Bu joy yer yuzidagi jannatning markazidir. Uning markazidan o'zining nafisligi, go'zalligi va maftunkor tabiatli muqaddas daryo oqib, u bog'dagi gulzorlarni sug'oradi. Uning suvi ko'kalamzorlar kabi go'zal. Ulkan suv oqimi xuddi bulutlar kabi yomg'ir yog'dirib, ilohiy rahmat eshiklarini ochadi. Uning nafis naqshlari mo'minlarning qalblarini munavvar qiladigan masjidnikiga o'xshaydi. Boburiylar suvni balandlikka ko'tarish uchun fors chig'irlaridan foydalangan holda gidravlik tizim ishlab chiqdilar va bog'lar uchun zarur bo'lgan bosimni paydo qila oldilar. Bog'larning daryo bo'ylarida joylashganligining asosiy sababi ham aynan bog'ning suv ta'minoti bilan bog'liq edi. Qirg'oqda joylashgan chig'irlar orqali suv devor balandligiga ko'tarilib, bog' ichidagi kanalga tashlangan. Favvoralarni ishlatish uchun suv bosimi ham aynan devor ustidagi quvurlar orqali hosil qilinardi."

Dizayn va ramziylik

Boburiylar bog'laridagi dizayn an'analarida turkiy ajdodlardan saqlanib qolgan ta'sirlar mavjud bo'lsa-da, asosan o'rta asrlardagi islomiy bog'lardan namuna olingan edi. Julie Scott Meisami o'rta asrlardagi islomiy bog'larni "devor bilan o'ralgan va tashqi dunyodan himoyalangan yopiq bog'" deya ta'riflagan. Bog'larning ichki dizayni qat'iy rasmiy ravishda bo'lardi va bog' daraxtlari inson uchun eng yoqimli bo'lgan daraxtlardan tashkil topgan edi. Bog'dagi asosiy element bu uning oqar suvi edi. Suv vositasida osmon bog'ning go'zalligini aks ettiruvchi hovuz barpo etilgan bo'lar edi. Daraxtlardan ba'zilar meva berish uchun, ba'zilar esa soyasi uchun ekilgan. Bog'da rang-barang va yoqimli hidli gullar ham ekilgan. Daraxt ostlarida esa turfa xil o'tlar yovvoyi holda o'sgan. Bog'da qushlar turlariga ham alohida e'tibor beriladi. Bog'dagi tizim doimiy yoqimli shabada esib turishini ta'minlaydi.

Bog'ning markazida ko'p hollarda ko'shk yoki saroy barpo etilgan baland tepalik ham bo'lishi mumkin edi." Boburiylar bog'larining turkiy an'analarini saqlab qolganligini, birinchi navbatda, bog' dizayniga ko'chmanchilik an'analarini aks ettiruvchi chodirlar, gilamlar va kanoplar kabi elementlar kiritilganligi bilan izohlash mumkin. Chodirlar jamiyatdagi mavqe' holatini ko'rsatuvchi element hisoblangan. Shuning uchun ham boylik va kuch chodirlardagi matolarning xilma-xilligi, hajmi va soni orqali namoyon etilgan [3].

Favvoralar va oqava suv boburiy bog'larning asosiy bezak elementi ham edi. Dehli'dagi Humoyun maqbarasi, Sikandra va Fatehpur Sixridagi Akbar bog'lari, Dholpurdagi Boburning Lotus bog'i va Srinagardagi Shalimar bog'ida sug'orish va oqava suv tarmoqlarini ta'minlash uchun tishli fors g'ildiraklari (saqiya) kabi suv ko'taradigan qurilmalardan foydalanilgan. Dehli, Fatehpur Sixri va Lahordagi bog'larga suv chiqarish uchun daryolardan qirolik kanallari qazib

chiqilgan. Bog'lardagi favvoralar va suv havzalari hayot mavjudligi va rivojlanayotganligini, shuningdek, Boburning ota yurti Movarounnahr va Afg'onistondagi salqinlik va tog'li soylarni ifodalagan. Favvoralardan suv otilishi uchun kerakli bosim fors chig'irlari va suvning suv o'tkazgich (chaadar) quvurlardan harakatlanishi yoki tabiiy tortishish natijasida hosil bo'ladigan gidravlik bosim orqali amalga oshirildi. Lahordagi Shalimar bog'ida 450 ta favvora borligi va bosim balandligi tufayli suv havoda deyarli 4 metr balandlikka otilib, pastga tushishi natijasida suv yuzasida to'liqsimon gul effektini hosil qilishi mumkinligi qayd etilgan [4].

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Boburiylar davri bog'lari, ayniqsa Zahiriddin Muhammad Bobur va Humoyun Mirzo davrida qurilganlari temuriylar davri bog'dorchilik an'alarining uzviy davomi bo'lgan. Mazkur davr bog'lari, bog' tuzilishi, qurilish uslublarini o'rganish hamda mahalliyashtirish asnosida, shuningdek temuriylar davri bog'dorchiligi tadqiqotlari asosida hozirda temuriylar bog'larini katta ehtimollik bilan qayta tiklash imkoni mavjud. Mazkur imkoniyatdan to'g'ri foydalana olish esa, tariximiz, madaniyatimiz hamda arxitekturamiz rivoji uchun juda ham foydali bo'ladi, deya olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Penelope Hobhouse; Erica Hunningher; Jerry Harpur (2004). Gardens of Persia. Kales Press. pp. 7-13. ISBN 9780967007663.
2. With his son Shah Jahan. Jellicoe, Susan "The Development of the Mughal Garden" MacDougall, Elisabeth B.; Ettinghausen, Richard. The Islamic Garden, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, Washington D.C. (1976). p 115
3. Allsen, Thomas T. Commodity and Exchange n the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles, Cambridge University Press (1997). p 12-26
4. Fatima, Sadaf (2012). "Waterworks in Mughal Gardens". Proceedings of the Indian History Congress. 73: 1268–1278. JSTOR 44156328.

**“ТАБИАТ-ЖАМИЯТ-ИНСОН” ТИЗИМИНИ БОШҚАРИШДА ЭКОЛОГИК
АХЛОҚ ФУНКЦИЯСИНИНГ УСТУВОРЛАШУВИ**

Махсуд Назаров

Ўзбекистон Миллий университети

“Ҳуқуқий фанлар” кафедраси изланувчи тадқиқотчиси

Аннотация. Мақолада ҳозирги даврда “табиат-жамият-инсон” тизимини бошқаришда экологик ахлоқнинг ўрни ва функцияларининг кучайиши масалалари таҳлил қилинган. Замонавий экологик муаммолар шароитида экологик ахлоқнинг аҳамияти, унинг жамият ва табиат ўртасидаги муносабатларни тартибга солишдаги роли ёритиб берилган. Экологик ахлоқнинг асосий тамойиллари, функциялари ва уларнинг амалий аҳамияти тадқиқ этилган. Шунингдек, глобал экологик муаммоларни ҳал этишда экологик ахлоқ нормаларининг устуворлиги ва истиқболлари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: табиат, жамият, инсон, экологик ахлоқ, экологик онг, экологик маданият, табиатни муҳофаза қилиш, экологик масъулият, барқарор ривожланиш, экологик тарбия, атроф-муҳит муҳофазаси, экологик хавфсизлик.

Аннотация. В статье анализируются вопросы усиления роли и функций экологической этики в управлении системой "природа-общество-человек" в современный период. Освещается значение экологической этики в условиях современных экологических проблем, её роль в регулировании отношений между обществом и природой. Исследованы основные принципы и функции экологической этики, их практическое значение. Также рассмотрены приоритетность и перспективы норм экологической этики в решении глобальных экологических проблем.

Ключевые слова: Природа, общество, человек, экологическая этика, экологическое сознание, экологическая культура, охрана природы, экологическая ответственность, устойчивое развитие, экологическое воспитание, охрана окружающей среды, экологическая безопасность.

Annotation. The article analyzes the issues of strengthening role and functions of environmental ethics in managing the "nature-society-human" system in the modern period. The importance of environmental ethics in the context of modern ecological problems and its role in regulating relations between society and nature are highlighted. The basic principles and functions of environmental ethics and their practical significance have been studied. The priority and prospects of environmental ethics norms in solving global environmental problems are also considered.

Keywords: Nature, society, human, environmental ethics, ecological consciousness, ecological culture, nature protection, environmental responsibility, sustainable development, environmental education, environmental protection, ecological security.

Кириш. Жамиятда экологик ахлоқнинг асосий вазифаси “табиат-жамият-инсон” манфаатларини уйғунлаштиришга қаратилган бўлиб, бу жараёнда жамият аъзоларининг маънавий-ахлоқий ва маданий-маърифий даражасини ошириш муҳим аҳамият касб этади. “Табиат-жамият-инсон” муносабатларини бошқаришда ахлоқнинг самарадорлиги қуйидаги омилларга боғлиқ: аввало, кундалик ҳаётда экологик миллий анъаналар ва тажрибалардан фойдаланиш даражаси; шунингдек, умуминсоний экологик қадриятларни танлаб, уларни ижодий тарзда амалиётга татбиқ этиш; бошқарув жараёнида усул ва воситаларнинг мукамаллигини таъминлаш; ва, энг муҳими, фуқаролик жамияти институтлари орқали аҳолининг экологик онги ва маданиятини ривожлантиришдан иборатдир. Бу омиллар ижтимоий онг шакллари тизимида ахлоқнинг устувор ўрин эгаллашига замин яратади.

Инсоннинг табиатга бўлган муносабати ва бу муносабатнинг ахлоқий меъёрлар асосида шаклланиши жамиятнинг маънавий тараққиёт кўрсаткичи сифатида баҳоланади. Бугунги кунда экологик муаммоларнинг глобал тус олиши натижасида "табиат-жамият-инсон" ўртасидаги алоқаларни ахлоқий меъёрлар асосида тартибга солиш долзарб илмий-амалий масалага айланган. Ахлоқий қоидаларнинг жамият ҳаётидаги аҳамияти кундан-кунга ортиб бормоқда. Бу борада турли илмий қарашлар ривожланган бўлиб, уларнинг тарихий илдизларини мавжуд муаммоларга нисбатан турлича ёндашувлар натижаси деб қараш лозим. Экологик ахлоқнинг "табиат-жамият-инсон" муносабатларини тартибга солиш вазифаси ҳақида тарихда кўплаб назариялар яратилган. Ҳозирги замон қарашлари эса ўша таълимотларнинг давоми бўлиб, умумижтимоий ахлоқнинг асосий вазифалари билан чамбарчас боғланган. "Фалсафа" қомусий луғатида ахлоқнинг энг муҳим функциялари сифатида қуйидагилар келтирилган: "1) кишилар орасидаги турли муносабатларни мувофиқлаштириш; 2) кишилар фаолиятининг инсонпарвар қадриятлари ва мўлжалларини белгилаб бериш; 3) шахсни ижтимоийлаштириш. Ушбу функцияларни бажарар экан ахлоқ зарурийлик, ақлга мувофиқлик ва умуминсонийлик намуналарини намоиш этади"[1].

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Инсоният тарихида, умуман ижтимоий-сиёсий муносабатларни, хусусан "табиат-жамият" муносабатларини бошқаришда ахлоқнинг устуворлигини таъминлаш доимо муҳим назарий ва амалий вазифа бўлиб келган. Ҳозирги даврда инсон ва жамият маънавиятини юксалтириш ҳам, кўп жиҳатдан, айти шу масалага боғлиқ. Давлатимиз раҳбари Ш. Мирзиёев айтганидек: "Дунё шиддат билан ўзгариб, барқарор тараққиёт ва халқларнинг тадрижий ривожланишига раҳна соладиган турли таҳдид ва хавфлар пайдо бўлаётган бугунги кунда маънавият билан боғлиқ масалалар тобора долзарблашиб бормоқда"[2].

Дарҳақиқат, шу пайтгача юксак маънавиятга интилмаган, ахлоқий экологик қадриятларга асосланмаган жамиятда барча ижтимоий-маънавий муносабатларни, шу жумладан инсон ва табиат муносабатларини бошқаришнинг оқилона мезони ўрнатилмаган. Жамиятнинг экологик эҳтиёжлари ва умумий мақсадлари икки муҳим жиҳатни юзага келтиради. Биринчидан, экологик муносабатларни маънавий-ахлоқий қоидалар асосида тартибга солиш зарурати пайдо бўлади ва кучайиб боради. Иккинчидан, экологик-ахлоқий меъёрлар "табиат-жамият-инсон" ўртасидаги алоқаларни биосфера мувозанатини сақлаган ҳолда бошқаришни таъминлайди. Бундан ташқари, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси экологик ахлоқнинг такомиллашувига бевосита таъсир кўрсатади. Айниқса, бугунги кунда шаҳарлашиш жараёнининг ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларига кўрсатаётган тизимли таъсири бу масаланинг долзарблигини янада оширмоқда. Кейинги вақтларда бу масалада қатор илмий ишлар чоп этилди. Масалан, Д.Расиловнинг "Урбанизация ва экологик маданиятни ривожлантириш масалалари" рисоласида экологик ахлоқий нормаларга урбанизациялашган жамиятнинг атрибути сифатида қаралади. Яъни, Д.Расиловнинг фикрича, "Табиатга экологик маданий муносабатларнинг шаклланиш ва ривожланиш қонуниятларини ахлоқий қадриятлардан мустақил тарзда тушунириб бўлмайди. Зеро, ахлоқий категориялар экологик маданиятнинг амалий ва назарий йўналишларини ифодалайди, Фаолиятига кўра, экологик ахлоқий нормалар жамиятнинг иқтисодий, сиёсий, ҳукукий, эстетик ва бошқа муносабатларни тартибга солиб турадиган субъектив омил бўлиб ҳисобланади"[3]. Бундай фикрларни фалсафа фанлари доктори Ў. Тилавовнинг қарашларида ҳам учратиш мумкин. Унга кўра: "Ҳозирги замонда глобал экологик беқарорлик кескинлашиб кетиши (айниқса, иқлим ўзгариши, чиқиндилар "экспансияси", тоза ичимлик суви камёблиги, биохилма-хилликнинг "қашшоқлашуви" ва бошқа) инсоният цивилизацияси тақдирига, истиқболларига бевосита даҳлдор ноанъанавий экологик муаммоларни: халқаро ҳуқуқ нормалар, умуминсоний маънавий-ахлоқий қадриятлар, демократик-гуманистик тамойиллар асосида кенг миқёсдаги: ҳамкорлик, ўзаро ёрдам, ижтимоий шерикчилик йўли билангина ечиш мумкинлиги, аксиоматик ҳақиқатга айланди"[4].

Бизнинг назаримизда, ҳар икки муаллиф ҳам масалага ҳар томонлама ёндошишган. Яъни, улар ахлоқий нормаларнинг регулятив функциясини муайян даражада тўғри кўрсатишган, лекин экологик ахлоқий нормаларнинг функционал аҳамияти бошқа ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг таъсири остида шаклланишини эътибордан четда қолдириб бўлмайди. “Экологик ахлоқий қадриятлар табиат ва жамиятнинг ўзаро таъсирини таъминлаш воситаси бўлиб, инсоният цивилизацияси тақдири учун муҳим аҳамиятга эга”[3].

Ҳозирги даврга келиб, “табиат-жамият-инсон” тизими муносабатларини бошқаришнинг назарий-методологик масалалари юзасидан нисбатан муқобил илмий қарашлар шаклланган. Лекин бу борада уларнинг яхлит концептуал асосини, универсал методологиясини яратиш масаласидаги фикрларда тарқоқлик мавжуд. (Қисқача айтганда, бу борада универсал назарий-методологик асосни ишлаб чиқиш, амалий жиҳатдан, жуда қийин вазифа). Шунга қарамасдан, умумий стратегик йўналишни белгилайдиган муайян назарияларга эҳтиёж мавжуд. Шу масалада А.Қ.Бердимуратованинг “Ҳозирги экологик вазиятнинг фалсафий методологик муаммолари” мавзусидаги докторлик диссертациясида муҳим илмий хулосалар берилган. Диссертацияда замонавий экологик вазиятнинг мураккаблашувини таҳлил қилишда ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва технологик омилларга детерминистик ёндашув билан бирга, этикологик инқирозларнинг экологик ҳолатга кўрсатаётган салбий таъсирини юмшатишда экологик-ахлоқий меъёрларнинг ўрни ва аҳамияти чуқур ўрганилган. Тадқиқотда экологик муаммоларни ҳал этишда ахлоқий қадриятларнинг роли, уларнинг жамият ҳаётидаги аҳамияти ва келажак авлодлар учун экологик маданиятни шакллантиришдаги таъсири батафсил ёритиб берилган. Шунингдек, экологик-ахлоқий нормаларнинг “табиат-жамият-инсон” тизимидаги мувозанатни сақлашдаги ўрни алоҳида таъкидланган. Яъни, муайян омилларга детерминистик ёндошув масалани комплекс-тизимли таҳлил қилиш ўзининг мантиқий якуини топган. Бироқ, унда оролбўйи минтақасида экологик инқирознинг сабаблари таркибида атроф-муҳитга ижтимоий-табiiй муносабатларнинг ноосфера муаммоларини таҳлил қилиниши муҳим методологик аҳамиятга эга.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Ҳозирги даврда экологик муаммоларнинг тобора чуқурлашиши ва умумсaiёравий тус олиши натижасида экологик-ахлоқий меъёрларнинг тартибга солувчи вазифасини янада такомиллаштириш долзарб масалага айланмоқда. Жамият тараққиётининг ҳозирги босқичида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табiiй ресурслардан оқилона фойдаланишда ахлоқий қадриятларнинг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Зеро, ҳозирги даврда ижтимоий, иқтисодий, сиёсий инқирозлар бевосита ва билвосита маънавий-ахлоқий зиддиятларнинг кескинлашуига бориб тақалмоқда. Шу жумладан, экологик инқирозларнинг кескинлашуви ҳам уларнинг маънавий-ахлоқий асослари ночорлиги натижасидир. Бу эса, унга таълим-тарбия тизимида алоҳида эътибор беришни тақозо қилади. Экология соҳасидаги мавжуд ўқув адабиётларида “табиат-жамият-инсон” муносабатларининг маънавий-ахлоқий жиҳатлари муайян даражада ёритилган. Жумладан, Х.Т.Турсунов ва Т.У.Рахимова муаллифлигидаги “Экология” ўқув қўлланмасида табиат ва жамият ўртасидаги алоқаларнинг маънавий-ахлоқий томонлари чуқур таҳлил қилинган бўлиб, бу масалага алоҳида эътибор қаратилган. Қўлланмада экологик муносабатларнинг ахлоқий асослари, инсоннинг табиатга бўлган муносабатидаги маънавий масъулияти ва экологик маданиятни шакллантириш масалалари батафсил ўрганилган.

Экологик фаолиятда ижтимоий онг шакллари ва ахлоқий нормаларнинг функционал уйғунлиги “табиат-жамият-инсон” муносабатлари барқарорлигини таъминлашнинг зарурий шартидир. Чунки, жамиятда экологик ахлоқий нормалар устуворлигини таъминлаш ҳуқуқий қонунларни бажариш масъулиятини ҳам, сиёсий талаблар мажбурийлигини ҳам, истисно қилмайди, балки тақозо этади. Экологик муносабатларда ахлоқ устуворлигини таъминлаш муаммосини ҳал этиш зарурияти, маълум маънода, инсоннинг фаолият эркинлигини (“табиат манфаатлари” доирасида) чегаралаш масалалари билан боғлиқ бўлганлиги учун ҳам ахлоқнинг бевосита регулятив функцияси

доирасига киради. Бундан ташқари, экологик ахлоқнинг функционал фаолият доирасини белгилайдиган ҳуқуқий-қонуний актлар мавжуд шарт-шароитлардан келиб чиқувчи маънавий-ахлоқий нормалар билан регламентлаштирилмаса, “табиат-жамият” муносабатларида номутаносиблик вужудга келади.

Инсоннинг “табиат-жамият” тизимида эркинлиги нисбий ва шартли бўлиб, уларнинг муносабатида оқилона мувозанатни таъминлашда, муқаррар равишда, ахлоқий нормаларга асосланишини тақозо қилади. Чунки, ижтимоий онг тизимидаги сиёсий, ҳуқуқий ва бошқа онг шакллариининг функционал жиҳатдан табиатни муҳофаза қилишга йўналтирилиши - экологик ахлоқий масъулиятни шакллантиришдан иборат фаолиятдир. Шунинг учун ҳам, жузъий маънода, ахлоқ барча ижтимоий онг шаклларига нисбатан устувор мавқега эга бўлади ва бу уларнинг функциясини мувофиқлаштирувчи фаолиятида намоён бўлади.

Ахлоқий категорияларнинг экологик моҳияти инсон маънавияти, яъни субъектив омил билан узвий боғлиқ бўлиб, бу “табиат-жамият-инсон” тизимини бошқаришдаги имкониятлар кўлами ва чегараларини белгилаб беради. Жамиятнинг экологик маънавий-ахлоқий тараққиёт даражаси ва унинг бошқа ижтимоий онг шаклларига нисбатан устунлиги атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасидаги давлат сиёсатидаги ўрни ва аҳамияти орқали баҳоланади. Ахлоқнинг “табиат-жамият-инсон” муносабатларини тартибга солиш вазифаси маърифатпарварлик тамойилларига таянганлиги билан сиёсий жараёнлардан ўзига хос тарзда фарқланади. Иккинчи томондан эса, шу муносабатларни бошқариш функциясининг самарадорлиги ҳуқуқий қонунлар ва сиёсий тартиблар билан уйғунлашувига боғлиқдир.

Давлатнинг экологик сиёсати ҳокимият воситасида табиатни муҳофаза қилиш мақсадини амалга оширишга йўналтирилган бўлса ҳам, унга фақат ахлоқ нормаларига риоя қилиш орқали эришиши мумкин. Шунинг учун ахлоқнинг сиёсий жараёнларни бошқариш функциясини оқилона ташкиллаштириш масаласи давлатнинг ислохотчилик ролини қанчалик самарали бажараётганини кўрсатади. Чунки, “табиат-жамият-инсон” муносабатларини назорат қилишнинг ахлоқий механизмлари давлат экологик сиёсати ошкоралигини таъминлашдан ташқари, унинг субъектлари масъулияти, мажбурияти ҳамда жавобгарлик ҳиссини оширишга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам, ҳар қандай соҳада бошқаришнинг демократик мазмуни: ахлоқий кадриятларга мослиги, ижтимоий назоратнинг маънавий-ахлоқий меъёрларини аниқлайдиган сиёсий ва жамоатчилик институтлари фаолиятларини ташкил қилиш билан характерланади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). “Табиат-жамият-инсон” муносабатларини самарали бошқариш сиёсий ва ижтимоий назорат институтларининг ахлоқий меъёрларга таянган ҳолда фаолият юритишига боғлиқ. Бироқ иқтисодий манфаатларни устун қўйиш ва уларни амалга ошириш йўллариининг хилма-хиллиги табиатга муносабатнинг ягона ахлоқий мезонини белгилашни мураккаблаштиради. Айниқса, экологик муаммоларнинг глобал тус олиши ва биосферадаги зиддиятлар кучайган ҳозирги шароитда иқтисодий эҳтиёж ва манфаатларни мувофиқлаштиришда, жумладан сиёсий воситаларни қўллашда, маънавий-ахлоқий кадриятларнинг устуворлигини таъминлаш алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Экологик муносабатларни бошқаришда ахлоқий нормаларнинг устуворлиги қуйидаги жиҳатларда намоён бўлади:

биринчидан, “табиат-жамият-инсон” муносабатларини бошқаришда ахлоқнинг амалий вазифалари табиатни муҳофаза қилиш зарурати ва биосфера мувозанатини сақлаш мақсадлари билан аниқланади;

иккинчидан, ижтимоий онг шакллариининг экологик йўналишга мойиллиги, аввало, уларнинг фаолиятини экологик ахлоқий нормалар ва талаблар асосида ташкил этиш ва назорат қилиш орқали намоён бўлади;

учинчидан, “табиат-жамият-инсон” муносабатларини бошқаришда қўлланиладиган усул ва воситаларнинг ахлоқий нормаларга мувофиқлиги экологик фаолият самарадорлигининг муҳим шarti ҳисобланади;

тўртинчидан, экологик муносабатларни бошқаришнинг демократик хусусияти табиат муҳофазасига оид умуминсоний ва миллий қадриятларнинг уйғунлашувида ўз аксини топади.

Ижтимоий онг шакллариининг “табиат-жамият-инсон” муносабатларини бошқаришда функционал дифференциаллашуви экологик ахлоқнинг устуворлашиш қонунияти доирасида намоён бўлади. Бунда экологик маънавий-ахлоқий нормаларни ижтимоий онг шакллари мазмунига сингдиришнинг педагогик-дидактик усуллари, воситалари ва технологияси муҳим аҳамиятга эга. Зеро, “табиат-жамият-инсон” муносабатларини бошқаришда воситаларнинг мақсадга мувофиқлик мезонлари, аввало уларнинг маънавий-ахлоқий нормаларга асосланиши билан изоҳланади. Бошқача қилиб айтганда, ахлоқ экологик муносабатларни бошқаришнинг мақсадга мувофиқлик мезонигина бўлиб қолмасдан, балки уларнинг барқарор ва мустахкам ривожини таъминлашда муҳим субъектив омилдир.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations). Келажакда “табиат-жамият-инсон” муносабатларини бошқаришда ахлоқий қадриятларнинг функционал устуворлашуви ҳуқуқий асосларини ахлоқий жиҳатдан мустахкамлаб боришини тақозо қилади. Бундай зарурият инсон ва жамиятнинг табиатга муносабати ахлоқийлигини белгилаш ва оқилона ташкил этиш эҳтиёжидан келиб чиқади. Бу эса, ўз навбатида, жамият ва давлатнинг экологик муносабатларини бошқарув тизимини такомиллаштиришга олиб келади. Зеро, бу соҳада бошқарувнинг институционал тизими ахлоқий мезонларга кўра қанчалик мукамал бўлса, мамлакатда экологик барқарор тараққиётни таъминлаш имконияти шунчалик реаллашади.

Келтирилган фикрлар, қарашлар ва ёндашувлар асосида қуйидаги хулосаларни илгари суриш мумкин:

1) жамият тараққиётининг турли босқичларида табиат ва инсон муносабатларини бошқаришнинг муайян омиллари устувор бўлган. Жумладан, экологик вазиятнинг кескинлашуви табиий атроф-муҳитга муносабатларда ахлоқий асосларнинг устуворлашувига олиб келган;

2) экологик ахлоқнинг устуворлашуви табиатни муҳофаза қилишга доир урф-одатлар, анъаналар, маросимларнинг мазмунини ташкил қилган;

3) инсоннинг “табиат-жамият” тизимидаги эркинлиги нисбий характерга эга бўлиб, ахлоқий қоидалар ва тамойиллар билан чегараланган;

4) давлат ўзининг махсус институтлари орқали “табиат-жамият-инсон” муносабатларини бошқаришнинг ахлоқий меъёрларини яратиш ва такомиллаштиришга масъул ҳисобланади;

5) жамият ва инсон ҳаётида экологик ахлоқий нормаларнинг етакчилиги бошқа ижтимоий онг шакллариини уйғунлаштириб, уларни “табиат-жамият-инсон” тизимининг тараққиёти манфаатларига мувофиқ йўналтиради.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Фалсафа: қомусий луғат. –Т.:“Шарқ”, 2004. –Б. 41.
2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. Тошкент: “O’zbekiston” нашриёти. 2021. Б-276.
3. Расилов Д. Урбанизация ва экологик маданиятни ривожлантириш масалалари. –Т.: 2001. –Б. 80.
4. Тилавов Ў. Глобал барқарор тараққиётда экологик партияларнинг роли (ижтимоий-фалсафий таҳлил). Фан доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент – 2021. Б.42.

**SEMIOTIK ONG: FALSAFIY XUSUSIYATLARI
VA AMALIY QO‘LLANILISHI**

Nurnazar Pirnazarov
Qoraqalpog‘ davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada semiotik ong tushunchasining rivojlanish yo‘nalishlari, uning turli falsafiy oqimlar bilan bog‘liqligi hamda amaliy qo‘llanilish jihatlari tahlil qilinadi. Semiotik ong fenomenologiya, analitik falsafa, poststrukturalizm, neyroilmiy tadqiqotlar va sun‘iy intellekt sohalarini bilan aloqadorligi jihatidan ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, uning kognitiv fanlar, kommunikatsiya texnologiyalari va ta‘lim sohalaridagi ahamiyati yoritiladi. Ushbu maqola semiotik ongning nazariy va amaliy jihatlari kengroq tushunishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: semiotik ong, fenomenologiya, analitik falsafa, poststrukturalizm, neyrosemiotika, sun‘iy intellekt, kognitiv fanlar, kommunikatsiya.

Аннотация. В этой статье анализируются направления развития понятия семиотического сознания, его связь с различными философскими течениями и аспекты его практического применения. Семиотическое сознание рассматривается с точки зрения его связи с феноменологией, аналитической философией, постструктурализмом, нейронаучными исследованиями и искусственным интеллектом. Также освещается его значение в области когнитивных наук, коммуникационных технологий и образования. Данная статья послужит более широкому пониманию теоретических и практических аспектов семиотического сознания.

Ключевые слова: семиотическое сознание, феноменология, аналитическая философия, постструктурализм, нейросемиотика, искусственный интеллект, когнитивные науки, коммуникация.

Annotation. This article analyzes the directions of development of the concept of semiotic consciousness, its connection with various philosophical trends, and aspects of its practical application. Semiotic consciousness is considered in terms of its connection to the fields of phenomenology, analytical philosophy, poststructuralism, neuroscience, and artificial intelligence. Its significance in the fields of cognitive sciences, communication technologies, and education is also highlighted. This article contributes to a broader understanding of the theoretical and practical aspects of semiotic consciousness.

Keywords: semiotic consciousness, phenomenology, analytical philosophy, poststructuralism, neurosemiotics, artificial intelligence, cognitive sciences, communication.

Kirish. Ongning semiotik tabiati zamonaviy falsafiy tadqiqotlarda muhim o‘rin tutadi. Inson ongining mohiyatini tushunish, uni tushuncha va belgilar tizimi sifatida sharhlash semiotika, fenomenologiya va analitik falsafaning muhim jihatlari biridir. Bu maqola semiotik ong tushunchasining rivojlanish yo‘nalishlari, uning boshqa falsafiy oqimlar bilan bog‘liqligi hamda amaliy qo‘llanilishi masalalarini tahlil qiladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, semiotik ong tushunchasi turli falsafiy maktablar va tadqiqot yo‘nalishlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Lotman (2002) madaniy kodlar va belgilarning ongni shakllantirishdagi rolini ta‘kidlaydi. Umberto Eko (1976) semiotikaning umumiy nazariyasini ishlab chiqib, ongning belgilar tizimi sifatida qanday shakllanishini ko‘rsatadi. Donald Davidson (1984) va Hilari Putnam esa ong va til o‘rtasidagi bog‘liqlikni chuqur tahlil qilgan. Shuningdek, Derrida (1967) tomonidan ilgari surilgan dekonstruksion yondashuv semiotik ongni doimiy ravishda o‘zgaruvchan va kontekstga bog‘liq hodisa sifatida ko‘rsatadi.

So'nggi tadqiqotlar, jumladan, T.Dikon (2012) tomonidan olib borilgan neyrosemiotik tadqiqotlar, ongning belgilarni anglash qobiliyati bilan bog'liq nevrologik asoslarini ochib beradi. Shuningdek, sun'iy intellekt tadqiqotlarida semiotik ong tushunchasidan foydalanish ham o'sib bormoqda (Bengio, 2021). Ushbu tadqiqotlar asosida semiotik ongning turli falsafiy va ilmiy yo'nalishlarda qanday qo'llanilishi haqida muhokama yuritish mumkin.

Semioting ongning falsafiy-ontologik tahlili. Semiotik yondashuvga ko'ra, ong inson tomonidan ishlab chiqarilgan belgilar tizimining natijasidir (Eco, 1976). Yu.M. Lotmanning fikriga ko'ra, ong alohida individga xos bo'lgan hodisa emas, balki u ijtimoiy-madaniy matnlar orqali shakllanadi va rivojlanadi (Lotman, 2002). Shu bilan birga, Umberto Eko va Ferdinand de Sossyur tomonidan asos solingan semiotik tamoyillar ongning asosan kodifikatsiya jarayonlari orqali o'z ifodasini topishini ko'rsatadi.

So'nggi yillarda neyrosemiotika sohasida o'tkazilgan tadqiqotlar ong va semiotik jarayonlarning neyrobiologik asoslarini tushuntirishga harakat qilmoqda. Masalan, Dikon (2012) o'zining "The Symbolic Species" asarida ongning rivojlanishi va belgilarni anglash qobiliyatini nevrologik asoslar bilan bog'laydi. Shuningdek, Antonio Damasio (2018) o'zining tadqiqotlarida ong va hissiyotlarning belgilar orqali shakllanishi, tananing ongni tashkil etishdagi o'rni haqida ta'kidlaydi.

Semiotik ong tushunchasi kommunikatsiya nazariyalari bilan ham chambarchas bog'liq. Charles Peirce tomonidan ishlab chiqilgan belgilar nazariyasi ong faoliyatida ikon, indeks va simvollar muhim o'rin tutishini ko'rsatadi (Peirce, 1902). Ushbu uch darajali belgi tizimi insonning atrof-muhit bilan muloqot qilishida qanday qilib semiotik tizimlarni ishlab chiqishini tushuntirishga yordam beradi.

Bugungi kunda sun'iy intellekt sohasida semiotik ong tushunchasi chuqur o'rganilmoqda. Yoshua Bengio va uning hamkasblari (2021) tomonidan ilgari surilgan g'oyalarga ko'ra, SI tizimlari tabiiy tilni tushunish va yaratuvchanlik qobiliyatini rivojlantirish uchun semiotik tamoyillardan foydalanishi mumkin. Sun'iy ong modellarining rivojlanishi semiotik ong tamoyillarining eksperimental asosda tasdiqlanishiga yordam bermoqda. Semiotik ong tushunchasi fenomenologiya va ekzistensializm bilan bog'liq holda ham ko'rib chiqilishi mumkin. Husserlning fenomenologiyasi ongni idrok qiluvchi subyekt tajribasi orqali aniqlasa, Merlo-Ponti (1945) ongni tanaga bog'langan semiosferaning bir qismi sifatida ko'rsatadi. Merlo-Pontining ushbu yondashuvi ongning tanaga va atrof-muhitga bog'liqligini ta'kidlab, ongni izolyatsiyalangan hodisa emas, balki idrok va tanaviy tajriba orqali shakllanuvchi tizim sifatida ko'rsatadi.

Analitik falsafa doirasida Donald Davidson va Hilari Putnam ong va til orasidagi bog'liqlikka e'tibor qaratgan. Davidsonning "radikal tarjima" nazariyasi inson ongining semiotik xarakterga ega ekanligini ta'kidlaydi (Davidson, 1984). Putnam esa, tilning o'zgaruvchan tabiati va kontekstga bog'liqligini ta'kidlab, ongni semiotik jihatdan dinamik hodisa sifatida ko'rsatadi. Semiotik ong masalasini ilgari surganlardan biri sifatida Ludwig Wittgenstein ham muhim ahamiyat kasb etadi. Uning til o'yinlari nazariyasi ong va til o'rtasidagi bevosita bog'liqlikni ko'rsatib, ma'no va anglash jarayoni semiotik tizimlar orqali qanday shakllanishini tahlil qiladi (Wittgenstein, 1953).

Poststrukturalizm nuqtayi nazaridan esa, Derrida ongni mutlaq mantiqiy tizim emas, balki doimiy interpretatsiya jarayoni sifatida tushuntiradi (Derrida, 1967). Shu bois, semiotik ongning barqaror emasligi va uning doimiy o'zgaruvchanligi postmodernist tadqiqotlarning asosiy nuqtalaridan biriga aylangan. Fuko (1970) esa, ongning semiotik va diskursiv tizimlar orqali shakllanishini ta'kidlab, ijtimoiy konstruksiyalangan ong tushunchasini rivojlantirgan. Unga ko'ra, ong inson tajribasi va bilim tizimlari bilan bog'liq holda doimiy ravishda o'zgarib boradi.

Zamonaviy tadqiqotlarda kognitiv semiotika va neyrosemiotika sohalari semiotik ong tushunchasini chuqurroq o'rganishga harakat qilmoqda. Tomas Sebeok va Jordan Zlatev kabi tadqiqotchilar ongning semiotik jihatlarini biologik va nevrologik asoslar bilan bog'laydi. Zlatev (2018) ong va tilning evolyutsion rivojlanishida semiotik jarayonlarning o'rni haqida tadqiqotlar

olib bormoqda. Shuningdek, sun'iy intellekt va neyroilmiy tadqiqotlar doirasida ongni semiotik tizim sifatida modellashirishga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda (Bengio, 2021).

Semiotik ong masalasining falsafiy, psixologik va texnologik o'zaro ta'siri bugungi tadqiqotlarda alohida dolzarb mavzu bo'lib qolmoqda.

Semiotik ong nazariyasining amaliy jihatlari bugungi kunda psixologiya, sun'iy intellekt, kommunikatsiya, madaniyatshunoslik va ta'lim sohalarida keng qo'llanilmoqda. Quyida ushbu sohalaridagi muhim jihatlari yoritiladi:

– *Kognitiv fanlar va psixologiya.* Kognitiv semiotika sohasida inson tafakkurining metaforik xususiyatlari semiotik jarayonlar orqali shakllanishi ta'kidlangan. Lakoff va Jonson (1980) inson tafakkuri va til o'rtasidagi bog'liqlikni metaforalar orqali o'rganib, ongdagi abstrakt tushunchalarning shakllanishi semiotik tizimlarga asoslanganligini ko'rsatdi. So'nggi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inson ongida belgilarni idrok etish va ulardan foydalanish jarayonlari neyrobiologik asosga ega bo'lib, bu jarayonlar sun'iy intellekt va neyroilmiy tadqiqotlar bilan bog'liq holda o'rganilmoqda (Zlatev, 2018).

Shuningdek, semiotik ong klinik psixologiya va nevrologiya sohalarida ham qo'llanilmoqda. Masalan, Damasio (2018) hissiyotlarning ong shakllanishiga ta'sirini tadqiq etib, inson ongining semiotik jarayonlar bilan bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Bunday tadqiqotlar psixoterapiya va kognitiv terapiya metodlarida semiotik tushunchalardan foydalanish imkoniyatlarini ochib beradi.

– *Sun'iy intellekt va neyroteknologiyalar.* So'nggi yillarda sun'iy intellekt sohasida semiotik ong tushunchasi chuqur o'rganilmoqda. Yoshua Bengio va uning hamkasblari (2021) tomonidan ilgari surilgan g'oyalarga ko'ra, SI tizimlari tabiiy tilni tushunish va yaratuvchanlik qobiliyatini rivojlantirish uchun semiotik tamoyillardan foydalanishi mumkin. Zamonaviy neyron tarmoqlar yordamida tabiiy tilni qayta ishlash va kontekstual tushunish jarayonlari semiotik ong modeliga asoslangan holda ishlab chiqilmoqda.

Bundan tashqari, sun'iy ong modellarining rivojlanishi semiotik ong tamoyillarining eksperimental asosda tasdiqlanishiga yordam bermoqda. Google DeepMind va OpenAI tomonidan olib borilayotgan tadqiqotlar sun'iy intellekt tizimlarining semiotik kodifikatsiya va belgilarning anglanish jarayonlarini qay tarzda o'zlashtirishi mumkinligini o'rganmoqda (Hinton, 2023).

– *Kompyuter lingvistikasi va avtomatlashtirilgan tarjima.* Semiotik ong tilshunoslik va kompyuter lingvistikasi sohasida ham qo'llanilmoqda. Zamonaviy avtomatlashtirilgan tarjima tizimlari (Google Translate, DeepL) semiotik nazariyalar asosida tabiiy tilni anglash va tarjima qilish modellarini ishlab chiqmoqda. Chuqur o'rganish (Deep Learning) algoritmlari bilan ishlab chiqilgan neyron tarjima tizimlari semiotik ong tamoyillariga asoslangan bo'lib, so'z va jumlarlar orasidagi semantik bog'liqliklarni anglash va o'zaro moslashtirish qobiliyatiga ega bo'lmoqda (Bengio, 2021).

– *Madaniyatshunoslik va ommaviy kommunikatsiya.* Semiotik ong tushunchasi madaniyatshunoslik va ommaviy kommunikatsiya sohalarida ham qo'llanilmoqda. Informatsion jamiyatda insonning idrok qilish jarayonlari semiotik kodlar orqali boshqarilishi mumkinligi haqida tadqiqotlar olib borilmoqda (Manovich, 2019). Reklama, brend yaratish va ommaviy axborot vositalari semiotik tizimlardan faol foydalanmoqda. Masalan, kompaniyalar iste'molchilar bilan muloqot qilishda turli belgi va kod tizimlarini ishlab chiqadi, bu esa ularning ongiga ta'sir o'tkazishning muhim omillaridan biriga aylanadi.

– *Ta'lim va pedagogika.* Semiotik ong tamoyillari ta'lim sohasida ham qo'llanilmoqda. O'quvchilarning fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda belgilar tizimlaridan foydalanish va vizual ta'lim texnologiyalarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Semiotik yondashuvlar orqali ta'lim jarayonida talabalarning abstrakt tafakkuri va konseptual fikrlashi yanada rivojlantirilishi mumkin (Chandler, 2007).

Onlayn ta'lim platformalarining rivojlanishi bilan semiotik kodifikatsiya jarayonlari yanada muhim rol o'ynay boshladi. O'quv materiallari vizual, grafik va interaktiv formatlarda

taqdim etilishi natijasida semiotik ong modellaridan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishga yordam bermoqda (Salomon, 2020).

Semiotik ong nazariyasining amaliy jihatlari keng doirada tadqiq etilmoqda. Uning psixologiya, sun'iy intellekt, lingvistika, kommunikatsiya, madaniyatshunoslik va ta'lim sohalaridagi ahamiyati ortib bermoqda. Sun'iy intellekt va neyrotehnologiyalar sohasida semiotik ong tamoyillaridan foydalanish SI tizimlarining tabiiy tilni anglash va yaratuvchanlik qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam bermoqda. Bundan tashqari, madaniyatshunoslik va ommaviy kommunikatsiyada semiotik ong tamoyillari axborotlarni samarali uzatish va qabul qilish jarayonlarida qo'llanilmoqda. Kelajak tadqiqotlar semiotik ong nazariyasining yangi texnologiyalar va ilmiy sohalar bilan integratsiyasini yanada kengaytirishi mumkin.

Xulosa. Semiotik ong tushunchasi zamonaviy falsafada keng qo'llanilayotgan yondashuvlardan biridir. Uning rivojlanishi turli intellektual oqimlar, jumladan, fenomenologiya, analitik falsafa va poststrukturalizm bilan bog'liqdir. Amaliy jihatdan esa, semiotik ong masalasi kognitiv fanlar, sun'iy intellekt va kommunikatsiya texnologiyalari sohalarida dolzarb mavzulardan biri bo'lib qolmoqda. Bugungi kunda ushbu tushuncha sun'iy intellekt va neyroilmiy tadqiqotlarda yanada keng o'rganilmoqda, bu esa inson tafakkurining semiotik asoslarini chuqurroq tushunish imkonini bermoqda.

Kelajak tadqiqotlar semiotik ongni yanada chuqurroq tahlil qilish va uning amaliy qo'llanilish doirasini kengaytirishga xizmat qilishi mumkin. Ayniqsa, sun'iy intellekt sohasida semiotik tamoyillardan foydalanish algoritmik tafakkurni rivojlantirish va inson-mashina interaktsiyasini yanada tabiiylashtirish imkonini beradi. Shuningdek, ta'lim va madaniyat sohalarida semiotik ong tushunchasining yangi qo'llanilish imkoniyatlari o'rganilishi zarur. Semiotik ongning rivojlanishi nafaqat nazariy falsafada, balki real hayotda ham katta ahamiyat kasb etmoqda va bu boradagi tadqiqotlar davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bengio, Y., Lecun, Y., & Hinton, G. (2021). Deep learning for AI. *Nature*, 597(7875), 569-576.
2. Davidson, D. (1984). *Inquiries into Truth and Interpretation*. Oxford University Press.
3. Deacon, T. (2012). *The Symbolic Species: The Co-Evolution of Language and the Brain*. W.W. Norton & Company.
4. Derrida, J. (1967). *De la grammatologie*. Les Editions de Minuit.
5. Eco, U. (1976). *A Theory of Semiotics*. Indiana University Press.
6. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
7. Lotman, Y. M. (2002). *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. I.B. Tauris.
8. Manovich, L. (2019). *Cultural Analytics*. MIT Press.
9. Merleau-Ponty, M. (1945). *Phenomenology of Perception*. Routledge.
10. Chandler, D. (2007). *Semiotics: The Basics*. Routledge.
11. Hinton, G., Lecun, Y., & Bengio, Y. (2023). *Advances in Deep Learning for AI and Semantics*. MIT Press.
12. Salomon, G. (2020). Interaction of Media and Cognition in Learning. *Educational Psychology Review*.
13. Zlatev, J. (2018). The Evolution of Semiotic Abilities in Humans. *Biosemiotics Journal*.

TASHQI SIYOSAT MAKTABLARI: NAZARIY YONDASHUVLAR VA AMALIY
TAJRIBALAR

Ra'no To'ychiyeva
Siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Yoshlar muammolarini o'rganish va
istiqbolli kadrlar tayyorlash instituti doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada tashqi siyosat maktablari va ularning nazariy yondashuvlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda realizm, liberalizm va konstruktivizm kabi asosiy yondashuvlar atroflicha ko'rib chiqiladi, ularning asosiy tamoyillari, nazariy jihatlari hamda amaliyotdagi qo'llanilishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: tashqi siyosat, xalqaro munosabatlar, realizm, liberalizm, konstruktivizm, kuch muvozanati, demokratik tinchlik nazariyasi, xalqaro tashkilotlar, ijtimoiy konstruksiya, milliy manfaatlar, geosiyosat.

Аннотация. В данной статье анализируются школы внешней политики и их теоретические подходы. В исследовании подробно рассматриваются такие ключевые подходы, как реализм, либерализм и конструктивизм, анализируются их основные принципы, теоретические аспекты, а также их применение на практике.

Ключевые слова: внешняя политика, международные отношения, реализм, либерализм, конструктивизм, баланс сил, теория демократического мира, международные организации, социальная конструкция, национальные интересы, геополитика.

Annotation. This article analyzes schools of foreign policy and their theoretical approaches. The study thoroughly examines key approaches such as realism, liberalism, and constructivism, analyzing their fundamental principles, theoretical aspects, and practical applications.

Keywords: foreign policy, international relations, realism, liberalism, constructivism, balance of power, democratic peace theory, international organizations, social construction, national interests, geopolitics.

Kirish. Tashqi siyosat maktablari xalqaro munosabatlar nazariyasining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, ular turli davlatlarning tashqi siyosiy qarorlarini shakllantirish va amalga oshirishda qanday yondashuvlardan foydalanishini aniqlashga yordam beradi.

Tarixiy jihatdan qaraganda, tashqi siyosatga yondashuvlar turli davrlarda o'zgarib kelgan bo'lib, an'anaviy realizm va liberalizm kabi nazariyalardan tortib, global boshqaruv va tanqidiy yondashuvlargacha bo'lgan turli konsepsiyalar shakllangan. Xususan, Robert Keohane va Jozef Nayning fikricha, zamonaviy tashqi siyosatni tushunish uchun faqat an'anaviy kuch omillariga emas, balki yumshoq kuch va o'zaro bog'liqlik kabi omillarga ham e'tibor qaratish zarur [1]. Kenet Uolts tomonidan ilgari surilgan neorealizm nazariyasiga ko'ra, davlatlarning tashqi siyosati asosan kuch muvozanatini saqlashga qaratilgan bo'lib, xalqaro tizimdagi anarxiya ularning asosiy motivatsiyasi hisoblanadi [2].

Boshqa tomondan, Entoni Giddens konstruktivistik yondashuv doirasida tashqi siyosatda g'oyalar, madaniy qadriyatlar va identifikatsiyaning muhimligini ta'kidlaydi [3]. Aleksander Ventning konstruktivizm nazariyasi xalqaro munosabatlarda davlatlar o'rtasidagi ijtimoiy o'zaro munosabatlarning rolini tushunishda katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, davlatlar o'zaro munosabatlarni faqat milliy manfaatlar asosida emas, balki o'zlarining ijtimoiy identifikatsiyasi orqali ham shakllantiradilar [4].

Shuningdek, zamonaviy xalqaro siyosatda tashqi siyosatning shakllanishida transmilliy tahdidlar va iqtisodiy omillar ham muhim o'rin tutadi. Yangi geosiyosiy muammolar, jumladan,

iqlim o'zgarishi, kiberxavfsizlik va global migratsiya jarayonlari davlatlarning tashqi siyosatini yangicha usullarda shakllantirishga undamoqda. Stiven Krasnerning suverenitet nazariyasi doirasida ko'rib chiqilsa, zamonaviy dunyoda davlatlar o'z suverenitetini saqlab qolishga harakat qilayotgan bo'lsa-da, ularning mustaqil tashqi siyosat yuritish imkoniyatlari xalqaro tizim va global kuch markazlarining ta'siri bilan chegaralanmoqda [5].

Bundan tashqari, amaliy tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, davlatlarning tashqi siyosati faqat nazariy yondashuvlarga asoslanib qolmay, balki real siyosiy voqelik va xalqaro maydondagi dinamik jarayonlar ta'sirida shakllanadi. Misol uchun, G'arb davlatlari tomonidan qo'llanilgan liberal tartib tushunchasi bugungi kunda Osiyo davlatlari tomonidan yangi shaklda qabul qilinmoqda. Xitoyning "Bir kamar, bir yo'l" tashabbusi liberal iqtisodiy integratsiya yondashuvi bilan uyg'unlashgan holda, neorealistik kuch strategiyasi tamoyillariga ham mos keladi.

Metodlar. Ushbu maqolada tashqi siyosat maktablarining nazariy yondashuvlari va amaliy tajribalarini tahlil qilishda bir nechta ilmiy metodlardan foydalaniladi. Tadqiqotning asosiy metodologik yondashuvi sifatida kontseptual tahlil, qiyosiy tahlil va tarixiy tahlil kabi metodlar qo'llanilgan. Ushbu metodlar orqali tashqi siyosat maktablarining nazariy yondashuvlari o'zaro taqqoslanib, ularning amaliyotdagi qo'llanilishi va xalqaro munosabatlarda qanday namoyon bo'lishi o'rganiladi.

Natijalar va tahlil. Tashqi siyosat maktablari turli ilmiy yondashuvlarga asoslanadi. Ular orasida *realizm*, *liberalizm* va *konstruktivizm* eng ko'p tarqalgan yo'nalishlardir.

Realizm xalqaro munosabatlar nazariyasining eng qadimiy va asosiy maktablaridan biri bo'lib, u davlatlarni xalqaro tizimning markaziy ishtirokchilari sifatida ko'radi. Ushbu yondashuvning asosiy tamoyili shundan iboratki, xalqaro tizim anarxik bo'lib, unda yagona hukmron kuch yoki tartibni ta'minlovchi tashkilot mavjud emas. Shu sababli, har bir davlat o'z milliy manfaatlarini himoya qilish va omon qolish uchun kurashishi zarur. Hans Morgentau, Kennet Uolts, John Mershaymer, E. H. Carr va Fukidid kabi olimlar ushbu nazariyaning asosiy tarafdorlari hisoblanadi.

Realizm ichida turli nazariy yondashuvlar mavjud bo'lib, ularning har biri xalqaro tizim va davlat harakatlarini o'ziga xos tarzda izohlaydi. Hans Morgentau klassik realizmning asoschilaridan bo'lib, davlatlarning harakati inson tabiatidagi kuch va manfaatlarga bo'lgan intilish bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Fukidid o'zining "*Peloponnes urushlari tarixi*" asarida kuchli davlatlarning zaif davlatlar ustidan hukmronlik qilish istagi xalqaro munosabatlarning tabiiy qismi ekanligini yozgan [6].

Kennet Uolts neorealizm asoschisi bo'lib, u xalqaro tizimdagi anarxiya davlatlarning harakatlarini belgilovchi asosiy omil ekanligini ilgari surgan. Jon Mershaymer esa hujumkor realizm tarafdori bo'lib, davlatlar faqat kuchli bo'lish orqali omon qolishini ta'kidlaydi [2].

Defensiv realizm tadqiqotchilari Robert Jervis va Stefan Uolt kabi olimlar davlatlar hujum qilishdan ko'ra, o'z xavfsizligini saqlash va muvozanatni himoya qilishga ko'proq e'tibor qaratishi kerak deb hisoblaydilar.

Realizm nazariyasi xalqaro munosabatlarni kuch va manfaatlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir sifatida izohlaydi. Ushbu yondashuv doirasida davlatlarning tashqi siyosati milliy manfaatlarga asoslanib, kuch muvozanati va o'z xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan bo'ladi. Hans Morgentau, Kennet Uolts va Jon Mershaymer kabi olimlar realizm tamoyillarini ilmiy asos bilan mustahkamlab kelganlar. Bugungi kunda realizmning dolzarbligi saqlanib qolmoqda, chunki xalqaro tizimda anarxiya hukm surib, davlatlar o'z manfaatlarini himoya qilishga intilmoqda.

Liberalizm xalqaro munosabatlar nazariyasining muhim yondashuvlaridan biri bo'lib, davlatlararo hamkorlik, xalqaro tashkilotlarning ahamiyati va iqtisodiy o'zaro bog'liqlikni ta'kidlaydi. Ushbu yondashuvning asosiy farqlovchi jihati shundaki, u xalqaro tizimni nol-summali o'yin sifatida emas, balki barcha tomonlar foyda ko'rishi mumkin bo'lgan muhit sifatida talqin qiladi. Imanuil Kant, Vudrov Uilson, Robert Keohane, Jozef Nay, Maykl Doyl va Endruv Moravchik kabi olimlar ushbu nazariyaning asosiy vakillari hisoblanadi.

Liberalizm xalqaro munosabatlarda hamkorlik, xalqaro tashkilotlarning roli va iqtisodiy o'zaro bog'liqlikni ta'kidlaydi. Demokratik tinchlik nazariyasi, xalqaro tashkilotlarning muhimligi va savdo aloqalari orqali tinchlikni saqlash ushbu yondashuvning markaziy tamoyillaridir. Robert Keohane, Jozef Nay, Maykl Doyl va Endruv Moravchik kabi olimlar ushbu nazariyani ilmiy asos bilan mustahkamlab kelmoqdalar. Bugungi global siyosatda liberalizm tamoyillari turli xalqaro institutlar va davlatlararo hamkorlik mexanizmlarida yaqqol ko'zga tashlanmoqda.

Konstruktivizm xalqaro munosabatlar nazariyasining yangicha va inqilobiy yondashuvlaridan biridir. Bu nazariyaning asosiy xususiyati shundan iboratki, u xalqaro munosabatlar va davlatlar harakatlarini faqat iqtisodiy yoki siyosiy omillar bilan emas, balki ijtimoiy tuzilmalar, madaniyat, milliy o'zlik va qabul qilingan normativlar asosida izohlaydi. Konstruktivizmga ko'ra, davlatlar va xalqaro tizimning vaziyatlari hamda harakatlari ijtimoiy konstruksiyalar, ya'ni insonlarning qarorlaridan, o'zaro munosabatlaridan va umumiy tushunchalardan shakllanadi.

Ushbu nazariyaning asosiy vakillaridan biri Aleksander Vendt bo'lib, uning "Xalqaro siyosatning ijtimoiy nazariyasi" asarida konstruktivizmning muhim tamoyillari va xalqaro munosabatlarga bo'lgan yondashuvi tasvirlangan. Vendt, davlatlarning xatti-harakatlarini faqat iqtisodiy manfaatlar yoki kuch bilan tushuntirishdan ko'ra, ular o'zaro ijtimoiy va psixologik aloqalar orqali shakllanishini ta'kidlaydi [4]. Konstruktivizm nazariyasi o'zining ijtimoiy konstruksiyalarni markazga qo'yish bilan boshqalardan farq qiladi va davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni o'zgaruvchan va tarixiy jarayon sifatida ko'rib chiqadi.

Konstruktivizm xalqaro tashkilotlarning normativ rolini ham ko'rsatadi. Masalan, BMTning tinchlikni saqlash bo'yicha roli, inson huquqlari bo'yicha siyosatning yuksalishi yoki ekologik xavfsizlik haqidagi yangi normativlar xalqaro munosabatlardagi o'zgarishlarga olib keldi. Xalqaro tashkilotlar va davlatlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar normativ jarayonlar orqali shakllanadi, bu esa konstruktivistlarning asosiy g'oyalardan biridir.

Shunday qilib, konstruktivizm xalqaro munosabatlar nazariyasida davlatlar va xalqaro tizimni faqat iqtisodiy yoki harbiy omillar orqali emas, balki ijtimoiy konstruksiyalar, madaniyat va identitetlar asosida tushunadi. Aleksander Vendt, Marta Finnemor va Fridrix Kratochvil kabi olimlar bu nazariyaning asoschilaridan bo'lib, davlatlar va xalqaro tizimdagi o'zgarishlarni ijtimoiy va psixologik kontekstda izohlaydilar. Konstruktivizm xalqaro tizimning dinamik va o'zgaruvchan tabiatini ko'rsatadi, va normativ o'zgarishlar, madaniy identitetlar hamda ijtimoiy me'yorlarning muhimligini ta'kidlaydi.

Tashqi siyosatning shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar

Tashqi siyosat davlatlarning xalqaro maydondagi harakatlarini belgilashda muhim rol o'ynaydi. Tashqi siyosatni shakllantirish jarayonida turli omillar ta'sir ko'rsatadi. Ushbu omillar nafaqat davlatlarning ichki siyosiy va iqtisodiy holatiga, balki xalqaro tizimdagi o'zgarishlarga, madaniy va tarixiy omillarga ham bog'liq. Tashqi siyosat maktablari va ularning nazariyalari har bir omilni o'zicha tahlil qiladi va har bir omilning tashqi siyosat shakllanishidagi roli katta ahamiyatga ega.

1. Davlatning tashqi siyosatini shakllantirishda ichki siyosiy omillar, masalan, davlatning siyosiy tizimi, rahbarlar qarorlari va milliy manfaatlar asosiy ahamiyatga ega:

- davlatning *ichki siyosiy tuzilishi* tashqi siyosatga ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biridir. Masalan, demokratik davlatlarda tashqi siyosat, asosan, xalq tomonidan tanlangan rahbarlar va parlament orqali amalga oshiriladi. Bu davlatlarda tashqi siyosatni shakllantirishda ko'plab tashqi siyosiy guruhlar, ommaviy fikr va siyosiy partiyalar ishtirok etadi. Shuningdek, demokratik tizimlarda fuqarolik jamiyati va ijtimoiy harakatlar tashqi siyosatni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Boshqa tomondan, autoritar rejimlar va diktaturalarda rahbarlarning shaxsiy qarorlari va siyosiy ambitsiyalari tashqi siyosatni belgilashda katta ta'sir ko'rsatadi. Jared Daymond "Qulash: jamiyatlar qanday qilib muvaffaqiyatli yoki muvaffaqiyatsiz bo'lishni

tanlaydi” asarida siyosiy tizimning stabil yoki o’zgaruvchanligi davlatning tashqi siyosatiga qanday ta’sir qilishi haqida yozadi [7].

- tashqi siyosatdagi o’zgarishlar ko’pincha *davlat rahbarlarining shaxsiy qarorlaridan*, shuningdek, ular tomonidan tanlangan strategiyalardan kelib chiqadi. Bu qarorlar davlatning xalqaro maydondagi pozitsiyasini, manfaatlarini va xalqaro aloqalarini belgilaydi. Rahbarlarning shaxsiy e’tiqodlari, ideologiyalari va siyosiy afzalliklari tashqi siyosatni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Masalan, Barack Obamaning AQShning tashqi siyosatidagi o’zgarishlari, xususan, uning “Pivot to Asia” strategiyasi (“Osiyoga burilish” strategiyasi, AQShning global e’tiborini Yevropa va Yaqin Sharqdan Osiyo-Tinch okeani mintaqasiga ko’proq yo’naltirishni nazarda tutadi) rahbarlik uslubi va strategik qarorlariga asoslangan.

- *milliy manfaatlar*, ya’ni davlatning xavfsizlik, iqtisodiy rivojlanish va global ta’sir doirasi kabi maqsadlari tashqi siyosatni shakllantiruvchi asosiy omillardan biridir. Milliy manfaatlar davlatlarning xalqaro maydonda qanday harakat qilishini belgilaydi. Masalan, o’zining energetik xavfsizligini ta’minlash, hududiy suverenitetni saqlash yoki yangi bozorlar topish kabi maqsadlar tashqi siyosatdagi muhim elementlardir.

2. Xalqaro tizim omillari davlatlarning tashqi siyosatini shakllantirishda muhim rol o’ynaydi. Xalqaro tizimning tuzilishi, undagi kuch muvozanati, xalqaro tashkilotlar va global siyosiy jarayonlar davlatlarning harakatlarini belgilaydi.

- xalqaro tizimdagi *kuch muvozanati* tashqi siyosatni shakllantiruvchi eng muhim omil bo’lib, davlatlar o’rtasidagi kuchlarning taqsimoti va global ta’sir o’yinchilari o’rtasidagi o’zaro munosabatlarga asoslanadi. Tashqi siyosatni shakllantirishda kuch muvozanati davlatlarning qarorlarini yo’naltiruvchi asosiy faktor sifatida chiqadi. Masalan, realizm maktabining vakillari, masalan, Hans Morgentau va Kennet Uolts, xalqaro tizimdagi kuch muvozanatini tashqi siyosatning asosiy tayanchlardan biri deb bilishadi.

- *xalqaro tashkilotlar*, masalan, BMT, Jahon savdo tashkiloti va Yevropa Ittifoqi kabi tashkilotlar, davlatlarning tashqi siyosatini shakllantirishda muhim rol o’ynaydi. Ushbu tashkilotlar xalqaro qonunlar, normativlar va kelishuvlar orqali davlatlarning qarorlarini boshqarishadi. Shuningdek, ular davlatlar o’rtasidagi iqtisodiy va siyosiy aloqalarni mustahkamlashda, xavfsizlikni ta’minlashda va inson huquqlarini himoya qilishda o’z ta’sirini ko’rsatadi.

- *global siyosiy jarayonlar* ham tashqi siyosatni shakllantirishda katta ta’sir ko’rsatadi. Global muammolar, masalan, iqlim o’zgarishi, terrorizm, va pandemiyalar kabi masalalar davlatlarni xalqaro hamkorlikka undaydi va tashqi siyosatni yangi kontekstda shakllantiradi. Bular xalqaro aloqalarni ko’p qirrali va doimiy o’zgaruvchan holatga keltiradi.

3. Ijtimoiy-madaniy omillar, davlatlarning tarixiy tajribalari, milliy identitetlari va mafkuraviy yondashuvlari tashqi siyosatni shakllantirishda katta rol o’ynaydi. Bu omillar nafaqat milliy manfaatlarni, balki xalqaro munosabatlarni ham shakllantiradi.

- *milliy o’zlik*, ya’ni biror davlatning o’zini va uning xalqini qanday ko’rishi, uning tashqi siyosatiga ta’sir qiladi. Misol uchun, Yaponiyaning milliy o’zligi uning urushdan keyingi pasifizistik (bu urush va zo’ravonlikka qarshi bo’lgan siyosiy va falsafiy qarash) siyosatiga ta’sir ko’rsatdi. O’xshash tarzda, Germaniya va Fransiya o’rtasidagi tarixiy yakkalanishlar va do’slik identiteti ularning birlashgan Yevropada hamkorligini mustahkamladi. Milliy identitet, davlatlarning o’zaro munosabatlarini va boshqa davlatlar bilan bo’ladigan kelishuvlarini shakllantiradi.

- davlatlar *o’z tarixiy tajribalari* orqali tashqi siyosatni shakllantiradi. Masalan, ikki jahon urushidan keyingi davlatlar o’rtasidagi munosabatlar tarixiy tajribalarga, ya’ni urushlarni oldini olish va tinchlikni saqlashga qaratilgan yondashuvlarga asoslanadi. Shuningdek, mafkuraviy yondashuvlar, masalan, marksizm, liberalizm yoki konservatizm davlatlarning tashqi siyosatni shakllantirishdagi ideologik asoslarini belgilaydi.

Shunday qilib, tashqi siyosatni shakllantirish jarayoni murakkab va ko’p omillar ta’sirida bo’ladi. Ichki siyosiy omillar, xalqaro tizim omillari va ijtimoiy-madaniy omillar o’rtasidagi

o‘zaro bog‘lanish davlatlarning tashqi siyosatini belgilovchi asosiy faktorlar hisoblanadi. Shu bilan birga, har bir davlatning tashqi siyosatiga ta‘sir etuvchi omillar o‘ziga xos va o‘zgaruvchan bo‘lishi mumkin, bu esa xalqaro tizimni o‘zgaruvchan va dinamik holatga keltiradi. Tashqi siyosat maktablari xalqaro munosabatlar tahlilida asosiy nazariy yondashuvlarni taqdim etadi va bu yondashuvlar davlatlarning tashqi siyosatini shakllantirishda muhim vositalardan hisoblanadi. Har bir maktab o‘ziga xos tarzda davlatlarning xalqaro maydondagi pozitsiyasini va harakatlarini tahlil qilishda yordam beradi. Realizm, liberalizm va konstruktivizm kabi yondashuvlar xalqaro tizimning kompleks jarayonlarini tushunishga katta hissa qo‘shadi. Realizm kuch va xavfsizlikni taqdim etuvchi yondashuv sifatida namoyon bo‘lsa, liberalizm hamkorlik va xalqaro tashkilotlar ta‘sirini ustuvor deb ifodalaydi. Konstruktivizm bo‘lsa, ijtimoiy qurilish va madaniy ma‘naviyatning rolini yoritishga urg‘u beradi. Tashqi siyosatni shakllantirishda ichki siyosiy omillar, ya‘ni davlatning siyosiy tizimi, rahbarlar qarorlari, milliy manfaatlar va jamiyatning ijtimoiy strukturalari davlatning tashqi siyosatini bevosita belgilaydi. Demokratik yoki autoritar siyosiy tizimlarning tashqi siyosatga ta‘siri o‘zgaradi va bu omil davlatning xalqaro maydondagi harakatini ta‘sir qiladigan asosiy faktor hisoblanadi. Shuningdek, xalqaro tizimdagi kuch muvozanati, xalqaro tashkilotlarning ta‘siri va global siyosiy jarayonlar ham davlatlarning tashqi siyosatini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Global iqlim o‘zgarishi, iqtisodiy integratsiya va terrorizm kabi global masalalar, xalqaro hamkorlikni kuchaytirish zaruratini yaratadi va davlatlarning tashqi siyosatiga yangi yo‘nalishlar kiritadi.

Xulosa. Tashqi siyosat maktablari davlatlarning xalqaro munosabatlardagi roli va harakatlarini tahlil qilishda alohida yondashuvlarni taqdim etadi. Realizm, liberalizm va konstruktivizm har biri o‘zining muhim nazariy asoslariga ega bo‘lib, ularning har biri xalqaro tizimdagi davlatlar harakatlarini tushunishda turlicha metodologiyalarga asoslanadi. Har bir yondashuv, o‘zining nazariy tahlilida zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimiga mos keladigan o‘zgarishlarni va muammolarni ko‘rsatadi. Shu bilan birga, tashqi siyosatni shakllantirishda ichki va xalqaro omillar o‘zaro chambarchas bog‘langan holda harakat qiladi. Shuning uchun, har bir davlatning tashqi siyosatini tushunish uchun bu omillarni o‘zaro tahlil qilish va turli yondashuvlarni qo‘llash zarur. Zamonaviy dunyo siyosatida davlatlar o‘rtasidagi munosabatlar va xalqaro hamkorlikning o‘sishi tashqi siyosatni shakllantirishda yangi yondashuvlarni taqozo etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nye, Joseph S., and Robert O. Keohane. Power and Interdependence: World Politics in Transition. 3rd ed., Longman, 2001.
2. Waltz, Kenneth N. Theory of International Politics. Addison-Wesley, 1979.
3. Giddens, Anthony. The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. University of California Press, 1984.
4. Wendt, Alexander. Social Theory of International Politics. Cambridge UP, 1999.
5. Krasner, Stephen D. Sovereignty: Organized Hypocrisy. Princeton UP, 1999.
6. Morgenthau, Hans J. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. 7th ed., McGraw-Hill, 2006.
7. Diamond, Jared. Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed. Viking, 2005.

**BO‘LAJAK MUHANDISLARNI RADIOELEKTRONIKA ASOSLARI BO‘YICHA
LOYIHAVIY-DASTURIY KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY
VA O‘QUV BILISH METODLARI**

Shuhrat O‘rinov

Jizzax Politehnika Instituti katta o‘qituvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo‘lajak muhandislarni radioelektronika asoslari bo‘yicha loyihaviy-dasturiy kompetensiyasini shakllantirishda qo‘llaniladigan ilmiy va o‘quv bilish metodlari ko‘rib chiqiladi. Maqola talabalarning nazariy bilimlarni o‘zlashtirish va amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishda samarali metodlar, shu jumladan, loyihaviy, dasturiy, modellashirish va eksperimental yondoshuvlar haqida ma'lumot beradi. O‘quv metodlari orasida interfaol o‘qitish, dasturlash, simulyatsiya metodlarini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Ushbu metodlarni integratsiyasi bo‘lajak muhandislarga radioelektronika sohasida muvaffaqiyatli faoliyat yuritishga yordam beradi.

Kalit so‘zlar. Empirik asos, Nazariy yadro, nazariyaning qo‘llanilishi, deduktiv natija, konseptual yadro, elektrodinamik. loyihaviy, dasturiy, modellashirish.

Аннотация. В статье рассматриваются научные и образовательные методы, используемые для формирования конструкторско-программистской компетентности будущих инженеров по основам радиоэлектроники. В статье представлена информация об эффективных методах освоения студентами теоретических знаний и развития практических навыков, в том числе проектом, программном, моделирующем и экспериментальном подходах. Среди методов обучения важную роль в разработке методик играют интерактивное обучение, программирование и моделирование. Интеграция этих методик поможет будущим инженерам успешно работать в области радиоэлектроники.

Ключевые слова. Эмпирическая основа, теоретическое ядро, применение теории, дедуктивный результат, концептуальное ядро, электродинамика. дизайн, программирование, моделирование

Annotation. This article examines the scientific and educational methods used in the formation of design and programming competence of future engineers in the basics of radio electronics. The article provides information about effective methods for students to master theoretical knowledge and develop practical skills, including design, programming, modeling and experimental approaches. Among the teaching methods, interactive teaching, programming, simulation methods play an important role in the development. The integration of these methods helps future engineers to successfully work in the field of radio electronics.

Keywords. Empirical basis, Theoretical core, application of the theory, deductive result, conceptual core, electrodynamics. design, programming, modeling

Kirish. Radioelektronika — texnikaning juda keng va rivojlanayotgan sohasi bo‘lib, uning ahamiyati va ta’siri zamonaviy texnologiyalarda sezilarli. Bo‘lajak muhandislar uchun radioelektronika asoslarini bilish, ularning amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lishi nafaqat texnik bilimlarni o‘zlashtirish, balki yuqori darajada kreativ va tizimli fikrlashni rivojlantirishni talab qiladi. Shu sababli, loyihaviy-dasturiy kompetensiyaning shakllanishi muhandislarning professional faoliyatida muhim o‘rin tutadi. Har qanday nazariya modeli tavsifga ega bo‘lib, radioelektronika asoslarining qismlarga bo‘linishi hamda ilmiy va o‘quv bilish metodlari bilan uyg‘unlashishi orqali amalga oshadi. Radioelektronik tizimlar xususiyatlari va aloqalarining xilma-xilligi ilmiy va o‘quv bilish predmeti bo‘la olmaydi, shu sababli texnik hodisa va jarayonlarni o‘rganishda ilmiy va o‘quv bilish metodlaridan biri mavhumlashishiga zamin

yaratish zarurati mavjud. Gegel “Tabiatning umumiy xususiyatlari va tuzilishini o‘rganishda aniq real voqealikda sodir bo‘ladigan turli tuman bog‘lanishlardan xalos etib, ularni oddiy yoki zarur hollardagina taqdim etish lozim” deb ta’kidlaydi. Gegel o‘z qarashlarini yanada oydinlashtirib, “...ulkan tabiatni ibtidosidan intihosigacha o‘rganishda ilmiy va o‘quv bilish metodlarini qo‘llash natijasida texnik jarayon va hodisalarni obrazli-namunaviy modellari yaratilishi kerak”-deb ilmiy va o‘quv bilish metodlari yordamisiz olamning umumiy manzarasini yaratib bo‘lmagligini isbotlashga urinadi [1]. Ushbu maqolada bo‘lajak muhandislarni radioelektronika asoslari bo‘yicha loyihaviy-dasturiy kompetensiyasini shakllantirishning ilmiy va o‘quv bilish metodlari ko‘rib chiqiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. “Radioelektronika asoslari” fanining mazmuniy tuzilishini yuqorida keltirilgan ma’noda, ya’ni ilmiy va o‘quv bilish metodlari asosida tahlil qilamiz:

1. Empirik asos-bu empirik ilmiy dalillar hisoblanib, tajriba ma’lumotlarni induktiv umumlashtirish metodi orqali amalga oshiriladi. Tajribalar asosidagi elektronika qonunlari Kirxgof qoidalari ($\sum I_i = 0$, $\sum E_i = \sum U_i$), Om va Joul-Lens qonunlarining differensial tenglamalari ($j = \sigma E$, $Q = \sigma E^2$) umumlashmalari va boshqalar, empirik qonunlar kiradi.

2. Nazariy yadro-bu elektrodinamik nazariyalarning yadrosi asosiy elektronika qonunlaridan iborat. Elektrodinamik nazariyaning fundamental qonunlari real texnik jarayonlarda empirik tarzda kuzatilmaydigan munosabatlarning bog‘lanishlarini tavsiflaydi, bunda faqat nazariy obektlar o‘rganiladi. Bashorat qiluvchi va tushuntiruvchi-illyustrativ funksiyalarning qo‘llanish doirasida nazariyaning o‘zagi rivojlanadi.

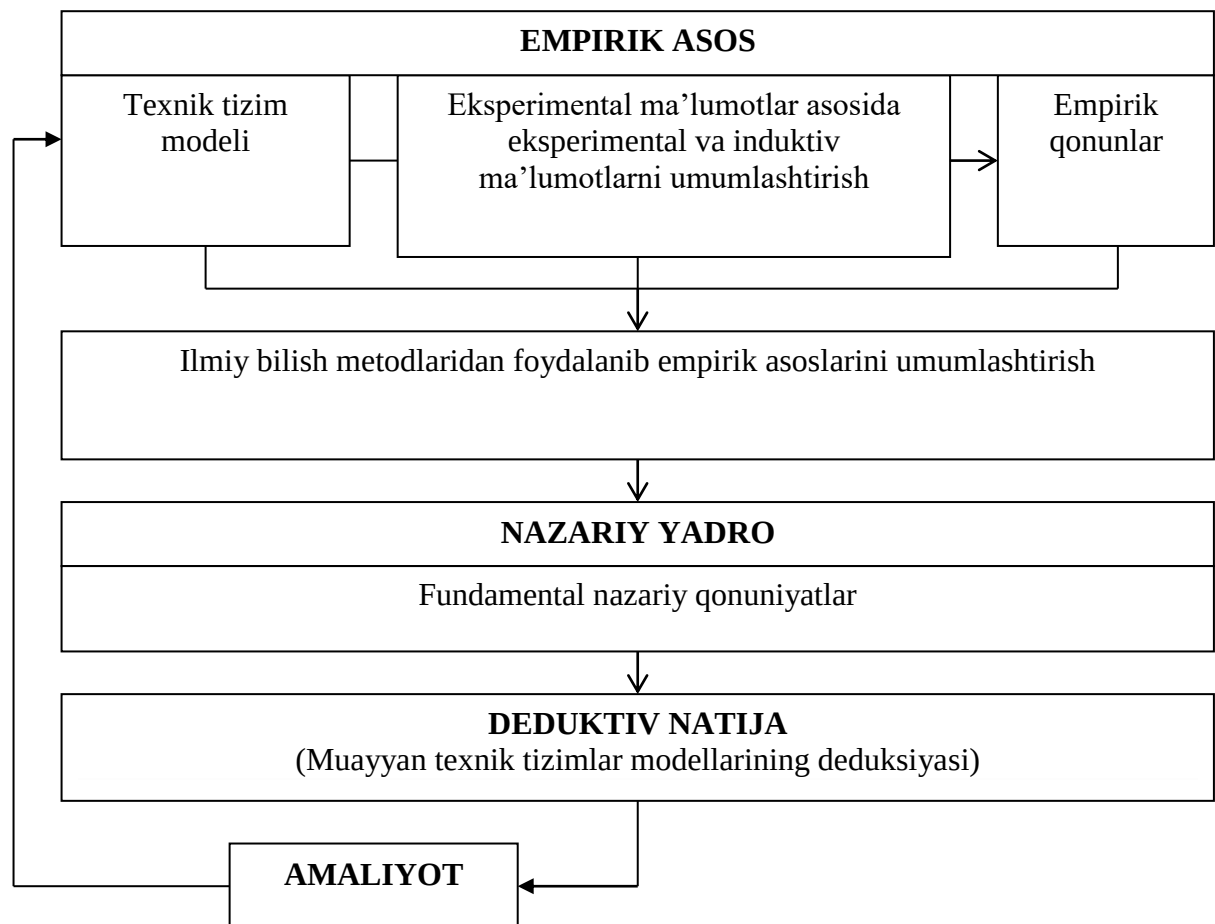
3. Nazariyaning qo‘llanilishi-ilmiy bilishning deduktiv metodi yordamida elektrodinamik tizimlarning nazariy yadrosi shakllantiriladi. Radioelektronika asoslari fani nazariy yadrosining deduktiv natijasiga misol bo‘la oladi. Elektr zanjirlari, elektromagnit to‘lqinlarni o‘rganishda to‘lqin xossalari, elektr qarshiligi, tebranish komturi, Gers vibrator va boshqalar aniqlanadi.

4. Interfaol o‘qitish metodlari: Bu metodlar talabalarni faollashtiradi va ularga o‘z fikrlarini erkin ifodalash imkonini beradi. Loyiha ishlari, guruhli muhokamalar va interaktiv mashg‘ulotlar orqali talabalarining muammolarni hal qilish qobiliyatlari oshadi[2].

5. Dasturlash va simulyatsiya metodlari: Radioelektronika tizimlarini dasturlash va virtual muhitda simulyatsiya qilish orqali talabalar dasturiy ta’minot yaratish ko‘nikmalarini egallaydilar. Simulyatsiya usullari real tizimlarni ishlab chiqish va sinovdan o‘tkazishda foydali bo‘ladi.

Natijalar va muhokama. Loyiha va dasturiy kompetensiya — bu muhandisning ilmiy-texnikaviy bilimlarini yaratish va amaliyotda qo‘llash qobiliyatidir. Loyiha yondoshuvi muhandislarning tashkiliy va texnikaviy jarayonlarni rejalashtirish, amalga oshirish va baholashda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo‘lgan qobiliyatlarni rivojlantiradi. Dasturiy kompetensiya esa, asosan, dasturiy ta’minotlarni ishlab chiqish, tizimlarni o‘rganish va optimallashtirish ko‘nikmalarini o‘z ichiga oladi. Radioelektronika asoslari bo‘yicha bu kompetensiya, o‘z navbatida, texnik loyihalarni amalga oshirishda va elektron qurilmalarni dasturlashda muhim rol o‘ynaydi[3]. Elektrodinamik nazariyalar yadrosining deduktiv natijalarini nazariyaning konseptual yadrosi bilan ikkinchi darajali nazariy umumlashmalar kiradi. Radioelektronika asoslari fanini o‘qitishning mazmunli tuzilishi va nazariya elementlarining mantiqiy aloqalari 1-rasmda keltirib o‘tilgan. Radioelektronika asoslari bo‘yicha kompetensiyaning shakllanishida amaliyotga yo‘naltirilgan o‘qitish katta ahamiyatga ega. Bu jarayonda o‘quvchilarga turli amaliy topshiriqlar va laboratoriya ishlarini bajarish orqali bilim va ko‘nikmalarni mustahkamlash imkoniyati yaratiladi. Amaliy mashg‘ulotlarda talabalar quyidagi faoliyatlarni amalga oshiradilar.

1. Elektron qurilmalarni loyihalash va ishlab chiqish;
2. Tizimlar va qurilmalarni sinovdan o‘tkazish;
3. Elektron tizimlarning ishlashini va ularning optimal ish rejimlarini tahlil qilish.

1–rasm. Radioelektronika asoslarini o‘qitishning mazmunli tuzilmasi

Fundamental elektrodinamik nazariyalar yaxlit tizimdir. Agar texnik ob’ekt muayyan tizim xususiyatlariga ega bo‘lsa, u yaxlit bir butun tizim hisoblanadi. Ob’jektning tizim sifatidagi xususiyatlarini ko‘rib chiqamiz:

–tizim har doim atrof-muhit bilan o‘zaro aloqada bo‘ladi. Bunday o‘zaro aloqa - tizim faoliyati va rivojlanishining o‘ziga xos shartidir;

–konseptual tizimlarda ilmiy nazariya elementlarining o‘zaro aloqasi mantiqiy tavsifga ega bo‘lib, o‘zaro aloqada bo‘lgan elementlardan iborat bo‘lgan tizim sifatida qaraladi;

–tizim elementlarining o‘zaro aloqasi tizim elementlarida mavjud bo‘lmagan xususiyatlarni namoyon qiladi. Tizim-yaxlit bir tuzilma sifatida nafaqat unga kiradigan elementlarning xususiyatlari bilan o‘zaro aloqasi belgilanadi;

–tizimning o‘zi-megatizim elementi bo‘lib, iyerarxik tuzilma elementi hisoblanadi.

Texnika oliy ta’lim muassasalarida radioelektronika asoslarini o‘qitishning samarali metodik tizimini yaratish, radioloktrionika asoslarini o‘qitish nazariyasi va metodikasining dolzarb muammosi hisoblanadi. Elektrodinamik nazariyalar asosida, ilmiy dunyoqarashlarni, tizimli bilimlarni va nazariy fikrlashni shakllantirish, fanlararo integratsion o‘qitish orqali loyiaviy-dasturiy kompetensiyalarini rivojlantirish radioloktrionika asoslari fanini o‘qitishning muhim vazifalari hisoblanadi. Ushbu muammoli vazifalar radioelektronika asoslari fanini o‘qitishning metodik tizimini, texnika oliy ta’lim muassasalarida radioelektronika asoslari fanini mazmunan rivojlantirish lozimligini belgilaydi. Elektrodinamik nazariya aynan ilmiy bilimlar tizimidan iborat, demak u aynan o‘ziga xos bo‘lgan barcha tizim xususiyatlariga ega metodik tizim sifatida va nazariyaning gnoselogik, ya’ni tushuntiruvchi, bashorat qiluvchi va metodologik funksiyalarini hisobga olgan holda o‘rganilishi lozim[4].

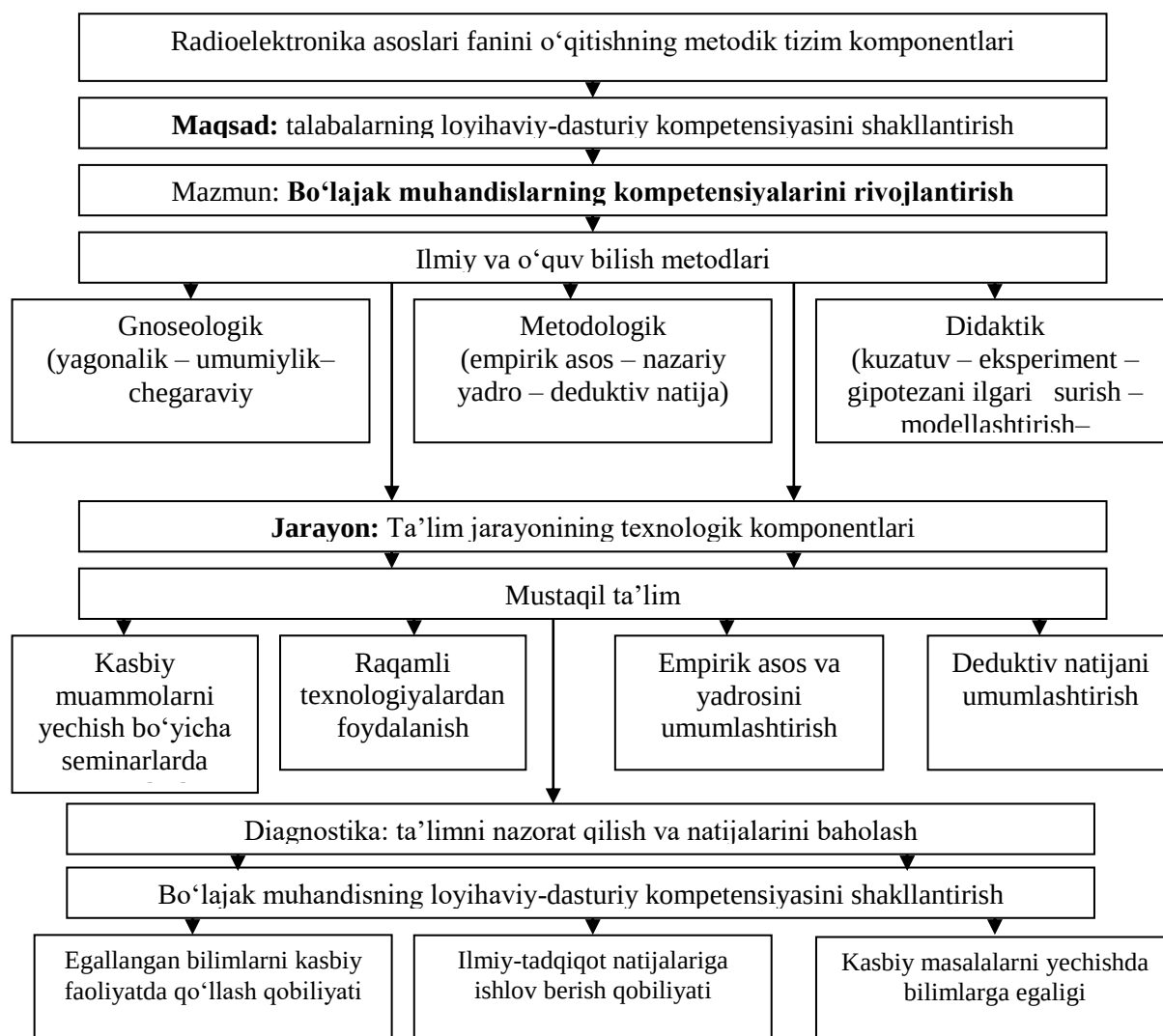
An’anaviy ta’lim berishda radioelektronika asoslarini o‘qitishning tizimli bilimlarini shakllantirishning metodik g‘oyasi yetarlicha amalga oshirilmagan, xususan, radioelektronika asoslarining empirik va nazariy qonunlari farqlanishi bilan urg‘ulangan o‘qitishning nazariy

yadrosiga yetarlicha ahamiyat berilmagan. Haqiqatdan ham, “Nazariy konseptual yadroning mantiqiy asosiga e’tibor berilmaganligi bois, elektrodinamik nazariyaning empirik asosiga, ilmiy va o’quv bilishning empirik metodlari va deduktiv natijalariga urg’u berish texnikaviy nazariyalarga empirik dalillar, xususiy taktik, kasbiy vazifalarni hal etish bo’yicha fikrlar tarqoq bo’lishiga olib keladi”.

Texnikada fundamental, empirik, nazariy umumlashtirishlar va deduktiv natijalarni aniq farqlash zarur. Nazariya tuzilishida u yoki bu fikrlar, qonunlar va tushunchalarning mantiqiy aloqasini belgilashi lozim. Buni, tizimli bilimlarni shakllantirish bo’yicha metodik vazifani hal etgan holda, texnikaviy nazariyalar va ilmiy va o’quv bilish metodlarining (empirik va nazariy) mazmunli tuzilmasidan kelib chiqib, amalga oshirish mumkin.

Texnika oliy ta’lim muassasalarida radioelektronika asoslari fanini o’qitishning metodik tizimi muayyan tashqi sharoitlar hamda kasbiy faoliyat bilan bog’lanishda amalga oshadi. Shu bois ularni radioelektronikadan metodik ta’lim tizimining tashqi muhiti deb atash mumkin.

Shunday qilib, tizimli, faoliyatli, raqamli texnologik va kompetensiyaviy yondashuv g’oyalari va ilmiy va o’quv bilish metodlari asosida texnika oliy ta’lim muassasalarida radioelektronika asoslari fanini o’qitish bo’yicha metodik tizimning tashkiliy-tarkibiy-funksional modelini qurish mumkin (2-rasm). Bunda u yuqorida sanab o’tilgan talablarga to’liq mos keladi, uning komponentlari va ilmiy va o’quv bilish metodlari, o’qish orqali bilish faoliyati turlari, bo’lajak muhandisning loyihaviy-dasturiy kompetensiyasini shakllanganligi natijalari o’rtasidagi mantiqiy aloqalarni yaqqol refleksiyalaydi.

2–rasm. Bo’lajak muhandislarga radioelektronika asoslarini o’qitishning tashkiliy- funksional modeli

Ilmiy va o'quv bilish jarayoni inson intellektual faoliyati turlariga mansub hatti harakatlar yig'indisi hisoblanadi. Jumladan bu borada V.I.Andreyev o'quv va ilmiy bilishga, bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish maqsadlarida pedagoglar tomonidan tashkillashtiriladigan, talabalarning shaxsiy sifat va fazilatlarini (kompetentsiyalarini) rivojlantirishga ko'maklashadigan bilim, ko'nikma va malakalarni egallash bo'yicha turli ta'lim vazifalarini hal etishga yo'naltirilgan ish sifatida qaraydi [5]. Texnika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak muhandislar (talabalar) o'quv bilish sub'yekti hisoblanib, uning faoliyati muhandislik ta'limini olishga qaratilgan.

Xulosa. Bo'lajak muhandislarning radioelektronika asoslari bo'yicha loyihaviy-dasturiy kompetensiyasini shakllantirishda ilmiy va o'quv bilish metodlari katta ahamiyatga ega. Ushbu metodlar orqali talabalar nazariy bilimlarni o'zlashtirib, amaliy ko'nikmalarni rivojlantiradilar. Shuningdek, ularning kreativ va tizimli fikrlash qobiliyatlari ham yuksaladi, bu esa ularga kelajakda murakkab texnik muammolarni hal qilishda yordam beradi. Har bir metodning o'ziga xos ahamiyati mavjud bo'lib, ularning integratsiyasi bo'lajak muhandislarga radioelektronika sohasidagi faoliyatlarida muvaffaqiyatli bo'lishlariga imkon yaratadi. Fundamental elektrodinamik nazariyalar umuman olganda bir biri bilan ilmiy bilish tizimi bilan bog'langan. Fundamental elektrodinamik nazariyalarni ilmiy-falsafiy, psixologik tasavvurlar asosida tahlil qilish natijasida gnoselogik (bilim haqidagi fan) bilish zanjiri nuqtai nazaridan: yagonalik–umumiylik–chegaraviy umumiylik, empirik asos, nazariy konseptual yadro va nihoyat natija ko'rinishdagi tizim elementlaridan iboratdir degan xulosa chiqarish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sodiqov, T. B. (2020). Muhandislik o'qitish tizimida loyiha asosida ta'limning afzalliklari. Texnika ta'limi innovatsiyalari jurnali, 7(3), 101–107.
2. Abdurahmonov, O. O. (2021). Muhandislik fanlarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarning qo'llanilishi. Ta'lim innovatsiyalari jurnali, 3(1), 45–52.
3. Yusupov, Sh. (2023). Loyiha yondoshuvi va dasturiy ta'minot. Tashkent: Innovatsiya.
4. Tursunov, I. N. (2019). Radioelektronika va axborot texnologiyalari bo'yicha o'quv dasturlarini takomillashtirish. Ta'lim va rivojlanish jurnali, 4(1), 56–63.
5. Zankov, L. V. (1984). Pedagogical approaches to technical sciences: A systematic review. International Journal of Educational Research, 23(3), 201–215.

**RAQAMLI TA'LIM TEXNOLOGIYALARI VOSITALARINING TA'LIM
JARAYONIDA TUTGAN O'RNI VA AHAMIYATI****Abdulatif Shermuxammedov****Jizzax politexnika instituti tayanch doktoranti**

Annotatsiya. Raqamli texnologiyalar zamonaviy ta'lim jarayonida talabalarning axborotni izlash, tahlil qilish va qayta ishlash bo'yicha kompetentligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Maqolada raqamli vositalarning samaradorligi, ularni o'qitish jarayoniga integratsiya qilish yo'llari hamda raqamli ta'lim vositalarining ta'lim jarayonidagi tutgan o'rni keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar. axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli texnologiyalar, multimedia, multimedia texnologiyalari, 3D texnologiyalar, zamonaviy texnologiyalarni o'qitish, ta'lim.

Аннотация. Цифровые технологии играют важную роль в современном образовании, повышая компетентность учащихся в поиске, анализе и обработке информации. В статье рассматривается эффективность цифровых инструментов, способы их интеграции в учебный процесс, а также роль цифровых средств обучения в образовательном процессе.

Ключевые слова. информационно-коммуникационные технологии, цифровые технологии, мультимедиа, мультимедийные технологии, 3D-технологии, современное технологическое обучение, образование.

Annotation. Digital technologies play an important role in modern education, increasing students' competence in searching, analysing and processing information. The article discusses the effectiveness of digital tools, ways of their integration into the learning process, and the role of digital learning tools in the educational process.

Keywords. information and communication technologies, digital technologies, multimedia, multimedia technologies, 3D technologies, modern technological learning, education.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston—2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risidagi Farmonida raqamli texnologiyalar asosida mamlakatimizda raqamli iqtisodiyotni takomillashtirish vazifasi belgilangan. Zamonaviy jamiyatda axborot texnologiyalari va raqamli vositalarning roli tobora ortib bormoqda. Ta'lim sohasi ham ushbu texnologik o'zgarishlar ta'sirida yangilanishlar kiritib, raqamli texnologiyalardan keng foydalanishga intilmoqda. Xususan, raqamli ta'lim texnologiyalari talabalar uchun o'quv jarayonini yanada samarali va interaktiv qilish, ularga turli manbalardan axborotni tezda topish, qayta ishlash va baholash imkonini bermoqda. Bugungi kunda axborotni izlash va uni samarali foydalanish talabalarning asosiy kompetentsiyalaridan biriga aylangan. Raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayoniga integratsiyasi nafaqat bilimlarni kengaytirishga, balki axborot manbalarini mustaqil o'rganish, tahlil qilish va ular asosida xulosalar chiqarish kabi muhim qobiliyatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, talabalarning raqamli vositalar bilan ishlashdagi tajribalari ularning zamonaviy mehnat bozoriga moslashuvchanligini oshirishda katta ahamiyat kasb etadi [1]. Hozirgi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) iboralari kundalik turmushda eng ko'p qo'llaniladigan tushunchalar desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki hayotning qaysi sohasini olmaylik, qanday amallarni bajarmaylik, albatta, AKT bilan ish ko'ramiz. Zamonaviy AKTdan foydalanish, axborot almashish, ularni uzatish, o'zlashtirish inson faoliyatining asosiy negizini tashkil etadi. Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari imkoniyatlari juda keng tizim bo'lib, unga ma'lum bo'lgan kompyuter, multimedia vositalari, kompyuter tarmoqlari, Internet

kabi tushunchalardan tashqari qator yangi tushunchalar ham kiradi. Bularga axborot tizimlari, axborot tizimlarini boshqarish, axborotlarni uzatish tizimlari, ma'lumotlar ombori, ma'lumotlar omborini boshqarish tizimlari, bilimlar ombori kabilar misol bo'lishi mumkin. XXI asr – axborotlashtirish asrida ta'lim sohasiga elektron ta'limni joriy etish, har bir ta'lim muassasasida: o'qitish va o'qish jarayonining; ta'lim muassasasi boshqarilishining; ta'lim muassasasi bo'linmalarining; ta'lim muassasasi faoliyati muhitining axborotlashtirilishini talab qiladi [2]. Mazkur maqolada talabalarning ta'lim jarayonidagi raqamli ta'lim texnologiyalarining o'zni tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayoniga integratsiyasi nafaqat bilimlarni kengaytirishga, balki axborot manbalarini mustaqil o'rganish, tahlil qilish va ular asosida xulosalar chiqarish kabi muhim qobiliyatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, talabalarning raqamli vositalar bilan ishlashdagi tajribalari ularning zamonaviy mehnat bozoriga moslashuvchanligini oshirishda katta ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Bugungi kunda talabalar raqamli texnologiyalarni hayotlarining barcha sohalariga, jumladan ta'limga ham keng tatbiq etishga intilishadi. Internet ta'lim jarayonida muhim rol o'ynab, o'quv qo'llanmalaridan tortib, turli yordamchi materiallarga bo'lgan cheksiz manbalarni taqdim etadi, ammo ba'zi salbiy tomonlar, masalan, firibgarlik xavfi ham mavjud. Biroq, bu talabalarga ma'lumotlarga kirishni ta'minlab, ularning ilmiy darajasini oshirishda bebaho vosita hisoblanadi.

Natijalar va muhokama. 3D vizual texnologiyalar ta'limda talabalarga yanada interaktiv va samarali o'qish tajribasini taqdim etadi. Bu texnologiyalar, ta'lim jarayonini yanada qiziqarli va tushunarli qilish uchun ishlatiladi, o'quvchilarga murakkab kontseptsiyalarni 3D tasvirlar, simulyatsiyalar va vizualizatsiyalar orqali ko'rsatishga imkon beradi.

3D Vizual texnologiyalar ta'limda quyidagi sohalarida foydalaniladi:

1. Virtual reallik VR texnologiyasi yordamida talabalarga to'liq immersiv o'qish muhitlari yaratish mumkin. Masalan, tarixiy voqealarni yoki ilmiy eksperimentlarni virtual dunyoda ko'rish, biologiya yoki kimyo kabi fanlarda organik modellarni o'rganish imkoniyatini beradi. Bu o'quvchilarga ob'ektlarni o'z ko'zlari bilan ko'rish va ular bilan interaktiv ishlash imkonini yaratadi.

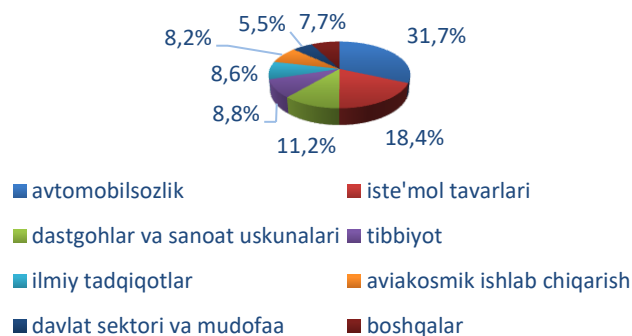
2. Kengaytirilgan reallik AR yordamida haqiqiy dunyo bilan 3D tasvirlarni birlashtirish mumkin. O'quvchilar telefon yoki planshet ekranida virtual ob'ektlarni haqiqiy olamga joylashtirish orqali o'rganadilar. Masalan, biologiya darsida o'simliklar yoki hayvonlarning 3D modellarini ko'rib, ularning tuzilishini yaxshiroq tushunish mumkin.

3. 3D Modellashtirish va Simulyatsiyalar talabalar 3D modellashtirish dasturlari yordamida o'zlari turli obyektlarni yaratib, ularga animatsiyalar qo'shishlari mumkin. Bu ilmiy va texnikaviy fanlar (muhandislik, arxitektura, fizika) bo'yicha amaliy ko'nikmalarni rivojlantiradi. Masalan, fizika darslarida energiya almashinuvi, elektron harakatini 3D modellar yordamida ko'rsatish orqali tushunishni osonlashtirish mumkin.

4. 3D Vizualizatsiya murakkab fanlar bo'yicha 3D vizualizatsiya yordamida talabalarga tushunish qiyin bo'lgan kontseptsiyalarni osonlashtirish mumkin. Masalan, arxitektura va dizayn darslarida 3D model orqali binolarni va inshootlarni realistik tarzda ko'rsatish, ya'ni o'quvchilarga loyihalarni oldindan tasavvur qilish imkonini beradi.

3D texnologiyalari bugungi kunda reklama amaliyotida hamda marketing tizimida keng qo'llanilmoqda. 3D- reklamalardan Coca-Cola, Adidas, Cavalli, Ferrero, McDonalds kabi taniqli firmalar keng foydalanmoqdalar. Mutaxassislar fikricha 3D texnologiyalar tovar ishlab chiqarishda revolyutsiyaga olib keladi. Ushbu texnologiyaning rivoji yangicha davrni boshlab bermoqda. 3D texnologiyaning keng qo'llanilishi tadbirkorlarning yangi sinfining vujudga kelishiga olib keldi. Ushbu sohada faoliyat yuritayotgan yangi kompaniyalar soni tobora ortib bormoqda.

Jahon sanoatida 3D texnologiyalarning sohalar bo'yicha qo'llanilishi

1-diagramma finmarket.ru

Multimedia tushunchasi keng ma'noli bo'lib, turli soha mutaxassislari uni qo'llanish mazmuniga qarab turlicha talqin etishga harakat qiladilar. Elektronika bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar ushbu atamani har xil formatdagi matn, grafika, animatsiya, tovush, video ko'rinishdagi ma'lumotlar bilan ishlash imkoniyatini ta'minlovchi apparat vositalari sifatida tushunadilar. Dizaynerlar, animatorlar, dasturchilar ushbu tushuncha orqali birinchi galda foydalanuvchiga bir necha yo'l bilan ta'sir ko'rsatish imkoniyatini beruvchi tayyor material-matn, tovush, animatsiya kabilarni tushunadilar. Bugungi kunda multimedia texnologiyalari iqtisodiyotning turli sohalarida qo'llanilishini ko'rish mumkin. Multimedia vositalari apparat va dasturlar to'plami bo'lib, u insonga o'zi uchun tabiiy bo'lgan juda turli-tuman muhitlarni: tovush, video, grafika, matnlar, animatsiyalarni ishlatgan holda kompyuter bilan muloqot qilish imkonini beradi. Multimediali texnologiya bir vaqtning o'zida ma'lumot taqdim etishning bir necha usullaridan foydalanishga imkon beradi.

Ta'limda raqamli texnologiyalarning afzalliklari:

Kengaytirilgan ishtirok va interaktivlik- Raqamli texnologiyalar o'quvchilarning darslarga faol ishtirokini ta'minlaydi, bu esa o'qitishning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Bu texnologiyalar o'quvchilarga nafaqat ma'lumotni olish, balki o'z bilimlarini amalda qo'llash imkoniyatini ham beradi.

O'quv o'yinlari — bu o'qish va o'rganish jarayonini qiziqarli va samarali qilishning eng yaxshi usullaridan biridir. O'yinlar orqali talabalar ma'lumotlarni o'zlashtirishda faqat passiv tarzda qatnashmaydilar, balki faol ravishda muammolarni hal qiladilar, qarorlar qabul qiladilar va amaliy ko'nikmalarni rivojlantiradilar. Bu o'quv jarayonini "gamifikatsiya" qilish (ya'ni, o'yin unsurlarini o'qitishga qo'shish) orqali o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish mumkin. Masalan, tarix darslarida o'yin orqali tarixiy voqealarni "qayta yaratish" talabalar uchun qiziqarli bo'lib, o'rganishni yanada samarali qiladi.

Tajriba orqali o'rganish-Raqamli texnologiyalar yordamida talabalar o'z bilimlarini amalda qo'llashlari uchun yanada ko'proq imkoniyatlarga ega bo'lishadi. Masalan, virtual laboratoriyalar orqali o'quvchilar kimyo, fizika yoki biologiya darslarida tajribalarni o'zlari o'tkazishlari mumkin. Bu real sharoitda bajarilishi mumkin bo'lmagan tajribalarning xavfsiz va samarali tarzda bajarilishini ta'minlaydi.

Raqamli sinflar — bu o'quvchilarning ta'lim olish jarayonini yanada samarali, qiziqarli va interaktiv qilish maqsadida ijtimoiy media, multimedia, mobil telefonlar va boshqa elektron qurilmalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Ushbu texnologiyalarni ta'limga integratsiya qilish, o'qituvchilarga va o'quvchilarga yangi imkoniyatlar yaratadi. Raqamli sinflar nafaqat o'qish uslublarni o'zgartiradi, balki ta'lim tizimining samaradorligini oshiradi, chunki ular o'quvchilarga o'rganish jarayonini yanada dinamik va interaktiv tarzda o'zlashtirish imkonini beradi.

Ta'lim endi kitob o'qish, doskaga yozish va eslatma olish bilan cheklanmaydi. Raqamli sinf ushbu amaliyotlarni o'zgartirib, o'rganishni yanada interaktiv va qiziqarli qildi. Sinfdagi raqamli texnologiyaning turli xususiyatlari quyidagi 1-jadvalda ko'rsatilgan[3].

1-jadval

Ta'limdagi raqamli texnologiya				
Komponent raqamli qurilma	Platformalar va dasturlar	Raqamli texnologiya afzalliklari	Maslahat berish mexanizmi	Ta'limning rivojlanishi
1.Noutboklar 2. Jadvallar 3.Elektron kitoblar 4.Smart gadjetlat	1. Websitelar 2. Multimedia 3.Ijtimoiy tarmoqlar 4.Elektron ta'lim metodlari	1. Tezkor o'rganish 3. Diqqatni jalb qilish 3. Qiziqarli platformalarni o'rganish	1. Xar doim o'quvchilar bilan muloqot qilish 2. Qayta aloqa zanjirlaridan foydalanish	1.Ta'lim metodlaridan raqamli sinf xonalarga 2.Mustaqil o'rganish imkoniyati 3.Ta'lim sifatining o'sishi

Google Cardboard. Google Cardboard yordamida foydalanuvchilar o'z smartfonlarini oddiy VR oynasiga joylashtirib, 3D virtual dunyolarga kirishlari mumkin. Bu texnologiya, virtual reallik tajribasini keng auditoriya uchun arzon va qulay qilishni maqsad qiladi. Cardboard asosan VR oynasi sifatida ishlaydi va smartfonda mavjud bo'lgan VR ilovalarini ishlatishga imkon beradi. Google Cardboard VR oynasi, smartfonni o'z ichiga joylashtirib, foydalanuvchiga 3D virtual dunyoni ko'rsatish imkonini beradi. Qurilmada ikkita linza mavjud bo'lib, ular smartfonning ekranini ikkita teng qismlarga ajratib, 3D effektini yaratadi. Shuningdek, qurilmaning o'zida yo'nalishni aniqlash uchun magnitli tugma yoki smartfon sensorlari yordamida foydalanuvchining bosh harakatlari kuzatiladi.

1-rasm. Google Cardboard <https://medium.com/@viarbox/google-cardboard-and-other-vr-cardboard-headsets-explained-f940d2ff4f14>

Google Cardboardning ta'lim jarayonidagi afzalliklari.

1. 360° Video Tomosha qilish: Google Cardboard yordamida 360° videolarni tomosha qilish mumkin. Bu videolar foydalanuvchiga to'liq immersiya hissi beradi, chunki foydalanuvchi boshini harakatlantirib, videodagi sahnalar atrofida aylanib ko'rishi mumkin.

2. VR O'yinlar: Ko'plab VR o'yinlar Google Cardboard uchun mavjud. Ular o'quvchilarga, o'yinchilarga yoki boshqa foydalanuvchilarga o'zlarining reaksiya tezligini yoki muammolarni hal qilish qobiliyatini sinash imkoniyatini beradi.

3. Ta'limiy Ilovalar: Google Cardboard orqali turli ta'limiy ilovalar yordamida, masalan, astronomiya, biologiya yoki geografiya kabi sohalarda o'quvchilar uchun interaktiv simulyatsiyalar va tajribalar mavjud. O'quvchilar 3D simulyatsiyalar orqali turli ilmiy tushunchalarni yaxshiroq o'zlashtirishlari

Xulosa. Raqamli texnologiyalar o'quvchilarga ta'limni yanada erkin va o'ziga xos shaklda olish imkonini yaratadi. Internetga asoslangan platformalar va interaktiv dasturlar yordamida, o'quvchilar nafaqat ma'lumotlarni o'rganishadi, balki o'zlarining qiziqishlariga mos ravishda o'rganish jarayonini shaxsiylashtirishlari mumkin. Raqamli vositalar o'qituvchilarga har bir talabaning ehtiyojiga mos darslarni yaratish va ularga tezkor qayta aloqa taqdim etish imkonini beradi, bu esa o'rganishning samaradorligini oshiradi.

Bundan tashqari, virtual o'qish muhiti orqali o'quvchilar geografik joylashuviga qaramay, dunyoning istalgan nuqtasida bir xil ta'lim sifatidan foydalanishlari mumkin. Bu imkoniyat ayniqsa chekka hududlarda yashovchi o'quvchilar uchun ta'limga kengroq kirish imkoniyatini yaratadi, ular uchun an'anaviy ta'lim tizimiga qo'shilish qiyin bo'lishi mumkin. Elektron qurilmalar va dasturiy ta'minotdan foydalangan holda raqamli sinf an'anaviy ta'limni kompyuterlar va Internet orqali o'zgartiradi, bu esa yanada samarali o'rganish va taraqqiyotni kuzatish imkonini beradi. Kelajakda ushbu texnologiyalarni joriy etish talabalarning raqamli ta'lim muhiti va samaradorligini oshiradi. Zamonaviy texnologiyalar, virtual sahnalar, jumladan 3D tasvirlar, 3D tovush, o'quvchiga yangi hissiy effektlarni berish imkonini beradi shuningdek, ma'lumotlarni kompleks tahlil qilish va boshqarishda muhim rol o'ynaydi. Ularni ta'lim jarayonida to'g'ri va samarali qo'llash orqali o'quv muhitini yaxshilash, talabalarning mustaqil o'rganish ko'nikmalarini oshirish va zamonaviy ta'lim talablari darajasida tayyorlash mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nilufar B. Karimova. (2024) 'Development of students' information competence through digital educational technologies', Inter education & global study, (8), pp. 306-314. (In Uzbek).
2. Tursunov S.Q. Ta'limda elektron axborot resurslarini yaratish va ularni joriy qilishning metodik asoslari. Monografiya. -T.: Adabiyot uchqunlari, 2018.
3. Dr Shaheen Parveen, Shaikh Imran Ramzan The Role of Digital Technologies in Education: Benefits and Challenges International research journal on advanced engineering and management June 2024 DOI:10.47392/IRJAEM.2024.0299 LicenseCC BY-NC 4.0

**YANGILANAYOTGAN O‘ZBEKISTONDA JAMIYAT BARQARORLIGINI
TA’MINLASHNING IJTIMOIIY-FALSAFIY OMILLARI**

Mo‘minov Maxamatkarim
ADU erkin izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada yangilanayotgan O‘zbekistonda jamiyat barqarorligini ta’minlashning ijtimoiy-falsafiy omillari talqin etilgan. Unda O‘zbekistonning yangi rivojlanish davrida bu sohada amalga oshirilayotgan ishlarning ijtimoiy-falsafiy tamoyillari bayon qilingan. Shuningdek, hozirda mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida ro‘y berayotgan muhim o‘zgarishlar Yangi O‘zbekistonni barpo etishda muhim omil sifatida amal qilishi ijtimoiy-falsafiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: barqarorlik, yangilanayotgan O‘zbekiston, ijtimoiy barqarorlik, jamiyat barqarorligi, paradigma, konstitutsiya, “O‘zbekiston - 2030” strategiyasi.

Аннотация. В статье трактуются социально-философские факторы обеспечения стабильности общества в Узбекистане. Описаны социально-философские принципы работы, проводимой в этой области в новый период развития Узбекистана. Также социально-философски обосновано, что важные изменения, происходящие в настоящее время в социально-экономическом развитии нашей страны, выступают важным фактором становления Нового Узбекистана.

Ключевые слова: стабильность, обновляющийся Узбекистан, социальная стабильность, стабильность общества, парадигма, конституция, стратегия «Узбекистан – 2030».

Annotation. The article interprets the socio-philosophical factors of ensuring the stability of the society in Uzbekistan. It describes the socio-philosophical principles of work being carried out in this field during the new development period of Uzbekistan. Also, it is socio-philosophically justified that the important changes currently taking place in the socio-economic development of our country act as an important factor in the establishment of New Uzbekistan.

Key words: stability, renewing Uzbekistan, social stability, society stability, paradigm, constitution, “Uzbekistan – 2030” strategy.

Qadimgi davrlardan boshlab insonlar jamoasi shakllanishi bilan birga yaxshi yashashdan iborat sa’y harakatlar va ijtimoiy munosabatlar rivojlangan. Umrni tinch va mazmunli o‘tkazish, odamlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik va qadr-qimmat, turli voqealar va o‘zgarishlar kundalik hayotiy mavzuga aylangan. Tinch, farovon jamiyat barpo etish uchun barqarorlik zarur bo‘ladi. Barqarorlik – narsa va hodisalarga xos muayyanlik, ya’ni o‘zgarmaslik. Shu o‘rinda “Barqarorlik” atamasining doimiylik, stabillik, muvozanat kabi sinonimlaridan ham foydalanish mumkin. Shundan kelib chiqib, jamiyat barqarorligi taraqqiyotning mo‘tadil, tinch yashash doimiy, iqtisodiyot barqaror bo‘lishini ifodalaydi.

Falsafiy adabiyotlarda “Ijtimoiy barqarorlik” atamasi jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy, ma’naviy taraqqiyotini anglatadi. Shu bilan birga, uning tizim sifatida uzoq, davom etishini ko‘rsatadi. Ya’ni jamiyat hayotida farovonlik va ma’naviyatning uzoq vaqt mavjud va muvozanatda bo‘lishi ijtimoiy barqarorlikni ifodalaydi. Jamiyat barqarorligi kishilarning ongli faoliyati orqali amalga oshirilib, o‘zining ijtimoiy-iqtisodiy omillariga ega bo‘ladi. O‘zbekiston Respublikasining birinchi prezidenti Islom Karimov: “Biz uchun barqarorlik jamiyati – ijtimoiy makon. Bu makonda qonun ustuvor bo‘lib, u insonning o‘z-o‘zini kamol toptirishga monelik qilmaydi, aksincha yordam beradi. Shaxs manfaatlari, uning huquq va erkinliklari to‘liq darajada ro‘yobga chiqishiga ko‘maklashadi. Ayni vaqtda odamlarning huquq va erkinliklari kamsitilishiga yo‘l qo‘yilmaydi”- deb ta’kidlagan edi.

Yangilanayotgan O'zbekistonda jamiyat barqarorligini ta'minlashning ijtimoiy-falsafiy omillari, tamoyillari quyidagilardan iborat:

1. Ozod, obod va farovon yashashdan iborat milliy g'oyani zamon talabiga mos ravishda takomillashtirib borish.
2. Ijtimoiy soha bo'yicha keng ko'lamli ishlarni, masalan, kuchli ijtimoiy siyosatni amalga oshirish. Mahallaning aholi muammolarini hal etishda birinchi bo'g'in sifatida ishlashini ta'minlash.
3. Mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish orqali ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlab borish.
4. Keng aholi ommasining ijtimoiy faolligini oshirib borish va jamiyat hayotida demokratik tamoyillar amal qilishini ta'minlash.
5. Fuqarolik jamiyati shakllanishi uchun nodavlat tashkilotlari va fuqarolik jamiyati institutlari ko'payishiga imkoniyat yaratish.
6. Zamonaviy ta'lim berish sifatini yaxshilash hamda ta'lim jarayonida milliy tarbiya va qadriyatlarning ustuvorligini oshirib borish.
7. Aholining huquqiy madaniyatini o'stirish orqali jinoyatchilik va qonunbuzarlikning oldini olish. Jamiyat hayotida sodir qilingan har qanday ta'magirlik holatini yurt taraqqiyotining dushmani, jinoyatchilik sifatida qo'llab, korrupsiyaga barham berish.
8. Oilaviy barqarorlikni mustahkamlash.

Jamiyat barqarorligi paradigmasining ijtimoiy-iqtisodiy omillarini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning asarlari, nutq va ma'ruzalarida bayon qilingan fikr va mulohazalar orqali ko'rsatib berish maqsadga muvofiq. Jumladan, Prezident Shavkat Mirziyoyevning: "Yangi O'zbekistonni dunyoning taraqqiy topgan, ijtimoiy-iqtisodiy barqaror o'sayotgan va inson kapitali yuqori bo'lgan demokratik davlatlari qatoriga kirishini ta'minlash - barqaror rivojlanish strategiyamizning mazmun va mohiyatini tashkil etadi",- degan fikrlari mamlakatimizda barqaror rivojlanishni ta'minlashga katta e'tibor berilayotganligini tasdiqlaydi. 2016-yil 8-sentabrdan prezidentlik vazifasi Shavkat Mirziyoyev zimmasiga yuklatilgandan boshlab, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlar ijrosini hamda mamlakatimiz fuqarolarining huquq va erkinliklarini ta'minlash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasidagi tegishli moddalar asosida davlat suverenitetini himoya qilish choralari ko'rildi.

Xalqaro maydondagi qarama-qarshilik va mojarolar barcha davlatlarning barqarorligiga jiddiy xavf solayotgan tahlikali davrda, yangilanayotgan O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ham turli ichki va tashqi tahdidlar xavf solmoqda. 2022-yil 1-iyulda Nukus shahrida sodir etilgan noxush voqealar jamiyat taraqqiyotiga putur yetkazmoqchi bo'lgan g'oyaviy dushmanlar borligini ko'rsatib qo'ydi. Mazkur masalada tezlik bilan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar qabul qilindi. Mamlakatimiz bo'ylab ijtimoiy xavfsizlikni ta'minlash choralari ko'rildi. Muammolarni hal etish uchun "Avval – inson, keyin – jamiyat va davlat" g'oyasi ijtimoiy hayotimizga tatbiq etildi. Shuningdek, "Jamiyat – islohotlar tashabbuskori" tamoyili asosida davlat xalqimiz bilan bir tanu-bir jon bo'lib bahamjihat faoliyat olib borish amaliyoti hayotga tatbiq etildi.

"O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga o'zgartish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi Konstitutsiyaviy qonun loyihasi muhokamasida ishtirok etgan fuqarolardan 200 000 dan ortiq takliflar kelib tushganligi adekvat ma'lumot. Oliy Majlis deputatlari jamoatchilik tomonidan yuborilgan takliflarni o'rganib chiqdi. Takliflar asosida Konstitutsiyamizdagi 128 ta modda 155 taga yetkazildi. O'zbekiston Respublikasida yangi tahrirdagi Konstitutsiyani ovozga qo'yish uchun 2023-yil 30-aprel kuni referendum muvaffaqiyatli o'tkazildi.

2023-yilda ta'lim sifatini oshirish, sog'liq muassasalarini ko'paytirish, iqtisodiyotni yanada rivojlantirish, mahallalarda suv, elektr, transport muammolarini hal qilish, bandlikni ta'minlash, iqtisodiyotga mahalliy va xorijiy xususiy investitsiyalarni ko'paytirish vazifalari belgilab berildi.

“O‘zbekiston - 2030” strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmonda xalqimizning Yangi O‘zbekistonni barpo etish bo‘yicha orzu-maqсадlarini ro‘yobga chiqarish yuzasidan 5 ta yo‘nalish bo‘yicha yuzta maqsad ifoda etilgan. “Har bir insonga o‘z salohiyatini ro‘yobga chiqarishi uchun munosib sharoitlarni yaratish” deb nomlangan 1-yo‘nalishda jamiyat hayotidagi ta‘lim, tibbiyot, ijtimoiy xizmat ko‘rsatish, bandlikni ta‘minlash, yoshlar siyosati va sport, ma‘naviy taraqqiyot va madaniyat sohasidagi islohotlar o‘rin olgan. “Barqaror iqtisodiy o‘sish orqali aholi farovonligini ta‘minlash”, “Suv resurslarini tejash va atrof-muhitni muhofaza qilish”, “Qonun ustuvorligini ta‘minlash, xalq xizmatidagi davlat boshqaruvi tashkil etish” yo‘nalishlarida ham mamlakatimizning asosiy rivojlanish yo‘nalishlari belgilab berilgan. Ayniqsa, “Xavfsiz va tinchliksevar davlat” tamoyiliga asoslangan siyosatni izchil davom ettirish” yo‘nalishida ochiq, pragmatik va faol tashqi siyosat olib borish, mamlakatimiz xavfsizligi va mudofaa salohiyatini kuchaytirish, qonunchilikka rioya etilishini ta‘minlash, internetdan foydalanish madaniyatini o‘stirish, fuqarolarni zararli ta’sirlardan himoya qilish, radikallashuvning oldini olish chora-tadbirlari belgilab berilgan.

“O‘zbekiston – 2030” strategiyasini “Yoshlar va biznesni qo‘llab-quvvatlash yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturi asosida 2024-yil 1-martdan boshlab Mahallalarda yoshlar bilan ishlash masalalarini muvofiqlashtirish bo‘yicha respublika komissiyasi qarori bilan “Yoshlar balansi” asosida vazirlik va idoralar, mahalliy ijro etuvchi hokimiyat organlari, davlat ishtirokidagi korxona va tashkilotlar hamda oliy ta‘lim tashkilotlari rahbarlariga birlashtirildi. “Besh tashabbus olimpiadasi” doirasida: mahalla, ta‘lim muassasalari, korxona va tashkilotlar tizimida mukofot jamg‘armasi 600 million so‘m miqdorida tanlovlar, kibersport musobaqalari va “Zakovat” intellektual o‘yinlari tashkil etilmoqda. Ajratilayotgan kreditlarning kamida 40 foizi yoshlar tadbirkorligini rivojlantirishga yo‘naltirilyapti. “Har bir mahalladan ikki nafar dasturchi” dasturi asosida mahallalarda yoshlar yetakchilari tomonidan mahalla faollari ishtirokida axborot texnologiyalari va kompyuter dasturlash sohasiga qiziquvchi yoshlar aniqlanib, ular ingliz va boshqa xorijiy tillarga o‘qitilyapti. “Qizlar akademiyasi” platformasi orqali yosh xotin-qizlar uchun turli tanlov, loyihalar, o‘quv o‘rmonlari, stajirovkalar tashkil etildi. “Biznesni qo‘llab-quvvatlash dasturi” doirasida 2 million aholi biznesga jalb qilinadi va 5 million aholining bandligini ta‘minlash uchun zarur sharoitlar yaratiladi. “Xavfsiz va tinchliksevar davlat” tamoyiliga asoslangan siyosatni izchil davom ettirish yo‘nalishi bo‘yicha Qurolli Kuchlar, sohaga mas‘ul boshqa vazirlik va idoralarning kiberxavfsizlik hamda epidemiologik barqarorlikni ta‘minlash bo‘yicha salohiyati keskin oshiriladi.

Yuqoridagi misollar O‘zbekistonda jamiyat faravonligini ta‘minlashga keng e‘tibor qaratilganligini tasdiqlaydi. Hozir dunyo bo‘yicha jiddiy iqtisodiy va moliyaviy inqirozlar, mavjud mafkuraviy qarama-qarshilik jarayonlariga qaramasdan, xalqimiz fidokorona mehnati bilan Vatan taraqqiyoti, yurt obodligi yo‘lida yutuqlarni qo‘lga kiritmoqda. Keyingi yillarda erishilgan yutuqlardan qanoatlanmaslik, balki yangi marralarni egallashimiz kerak. O‘zbekiston Respublikasining Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Yangi O‘zbekistonni barpo etish harakatlarimizdan aslo to‘xtab qolmasligimizni ogohlantirdi.

Jamiyat barqarorligini ta‘minlashda fuqarolik jamiyati tamoyillarini rivojlantirib borish zarur bo‘ladi. Fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning tashkiliy-huquqiy asoslarini yanada takomillashtirish davr talabi asosida amalga oshirib borilmoqda. Davlat va jamiyat boshqaruvida fuqarolarning faol ishtirok etishlari uchun zarur sharoitlar yaratildi. Idoralar vazifasi takrorlanishiga yo‘l qo‘ymaslik, tashabbuskor va qat‘iyatli rahbarlarni tayyorlash, fuqarolik jamiyatini rivojlantirish nazarda tutildi. Mazkur konsepsiya talablaridan kelib chiqib, zarur ofis anjomlari, mebel, buyumlar, texnika va boshqa vositalar bilan ta‘minlangan “Nodavlat notijorat tashkilotlari uylari”dan tekin foydalanish huquqi berildi. Mavjud 156 ta milliy madaniy markazni qo‘llab-quvvatlash uchun 2024-yilda 20 milliard so‘m ajratildi. Shuningdek, 38 ta do‘stlik jamiyati, xorijdagi 98 ta vatandoshlar jamiyati bilan hamkorlik o‘rnatilgan.

Yangilanayotgan O‘zbekistonda jamiyat barqarorligini ta‘minlashning nazariy-konseptual, ijtimoiy-falsafiy omillari yuzasidan quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Yangi O'zbekistonni barpo etish harakati haqiqiy ideokratiya, ya'ni ongli g'oyalarga asoslangan ijtimoiy jarayondir. Bu – xalqimizning asrlar davomidagi orzu-umidlari hosilasidir.

2. Jamiyat barqarorligini ta'minlash, eng avvalo, uning ijtimoiy-iqtisodiy asoslarini rivojlantirib borishga katta e'tibor berilmoqda. Oilalarning bandlik darajasini yuqori ko'rsatkichga olib chiqish chora-tadbirlari o'z navbatida iqtisodiy taraqqiyotni hamda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

3. Masalaga kontraktual, ya'ni jamiyat o'z farovonligini ta'minlaydigan hukumatni ko'pchilik bo'lib qo'llab-quvvatlashi nuqtai nazaridan yondashib aytish mumkinki, jamiyat barqarorligini ta'minlash davlatimizning ustuvor vazifasi va unda fuqarolarning faol ishtirok etishi haqiqiy demokratik tamoyildir.

4. Jamiyatda “Avval – inson, keyin – jamiyat va davlat”, “Jamiyat – islohotlar tashabbuskori”, davlatning xalqqa xizmat qilishi, odamlarning rozi bo'lib yashashlari kabi ijtimoiy adolat tamoyillarining amal qilishi jamiyat barqarorligini ta'minlash omillaridir.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan islohotchi davlat rahbari sifatida aholi muammolari bilan ishlash, ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish kabi jamiyat taraqqiyotining nazariy asoslari yaratib berilishi tinchlik, totuvlik va barqarorlikni ta'minlashning eng muhim asoslaridir.

6. Mamlakatimizda jamiyat barqarorligini ta'minlashning milliy tizimi va uning tamoyillari hamda uni amalga oshiruvchi mexanizmlarning faoliyatini zamon talablariga mos ravishda yanada takomillashtirib borish zarur.

7. O'zbekiston Respublikasi Taraqqiyot strategiyasi asosida demokratik davlat qurish va fuqarolik jamiyatini barpo etish yo'lida qat'iyatlik bilan harakat qilib, 2030-yilga borib rivojlangan 50 ta davlatlar ro'yxatidan joy oladi.

Demak, O'zbekiston Respublikasi yuqorida bayon qilingan fikr va mulohazalarda ko'rsatib o'tilgan jamiyat barqarorligini ta'minlashning nazariy-falsafiy omillariga ega bo'lib, bu omillar jamiyat barqarorligi bardavom bo'lishi uchun xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 2023. – 128 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон - 2030” стратегияси тўғрисида”ги 2023 йил 11 сентябрдаги ПФ-158-сонли Фармони.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон – 2030” стратегиясини “Ёшлар ва бизнесни қўллаб-қувватлаш йили”да амалга оширишга оид давлат дастури тўғрисида” 2024-йил 21-февралдаги ПФ-37-сонли Фармони.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. –Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 326.
5. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. –Тошкент: “Ўзбекистон”, 2021. – 464 б.

MUNDARIJA:

Бош муҳаррир минбари	«Миллий фалсафа» тушунчаси	2
I.Saifnazarov	Sun'iy intellekt rivojining ijtimoiy-axloqiy jihatlar	6
И.Насриев	Ворислик ҳукуки ва эр-хотиннинг биргаликдаги васиятномаси мулоҳазалар, муаммолар ва ечимлар	11
А.Маврулов	Шахс тарбиясида дунёвий тафаккурнинг ўрни	17
М.Маврулова		
N.Hakimov	“Ilmiy tadqiqot metodologiyasi” fani magistrлар tayyorlashda muhim ilmiy	25
O.Yusupov	manba	
M.Mamatov	Jamiyatimizning ma'naviy yangilanishi jarayoni va bu sohadagi taraqqiyotining zamonaviy tamoyillari	29
X.Абдуллаева	Креативлик - синергетик тафаккур тарзи сифатида	33
М.Ахмедова	К вопросу об устойчивом развитии Центральной Азии	37
Sh.Turatov	Huquqiy ong – yangilanayotgan O'zbekiston yoshlarining fuqarolik mas'uliyatini shakllantirish omili	42
Г.Нишонбоева	Глобаллашув даврида ёшларнинг маънавий-маданий тарбиясига салбий таъсир этувчи омиллар	45
D.Muratova	Ekologik xavfsizlik konsepsiyasi ijtimoiy-falsafiy ta'limotlarning tadqiqot obyekti sifatida	49
B.Uzokov	Yoshlar tarbiyasida oilaviy qadriyatlarning o'rni	53
D.Ruzmetova	“Gender tengligini ta'minlash, barcha ayol va qiz bolalarning huquq va imkoniyatlarini kengaytirish”	57
Л.Юлдашева	Философское наследия Ибна Туфайля	61
Sh.Elmuratova	San'at namoyondasi Yunus Rajabiy xotirasini abadiylashtirish ishlarida uy-muzeylar faoliyatining ahamiyati	67
G.Azamatova	O'zbekistonda mehat migratsiyasi: holati va muammolari	70
I.Mavlonov	Milliy taraqqiyotning tizimli-konseptual asoslari	74
N.Seydabullayeva	Jamiyat hayotini modernizatsiyalash kontsepsiyalarining muhim xususiyatlari	78
S.Ulashova	XIII-XVI asrlar arab manbalarida Chig'atoy ulusi hukmdorlari va ularning faoliyatiga doir ma'lumotlar	81
D.Alibekov	Yoshlar innovatsion tafakkurini yuksaltirishning ijtimoiy taraqqiyotdagi ahamiyati	86
З.Тилавова	Истиқлол йилларида жамият маданий ҳаётига таъсир кўрсатган омиллар	90
I.Axatov	Abu Yaqub Yusuf Sakkokiy balog'at ilmi yetakchisi	93
Р.Бойматов	Сиёсий ижтимоийлашув зарурияти	97
X.Xidirov	Adolat – korrupsiyaga qarshi kurashishning amaldagi ma'naviy mezon	101
L.Baxtiyorov	sifatida	
M.Назаров	Boburiylar bog'lari	105
	“Табиат-жамият-инсон” тизимини бошқаришда экологик ахлоқ функциясининг устуворлашуви	109
N.Pirnazarov	Semiotik ong: falsafiy xususiyatlari va amaliy qo'llanilishi	114
R.To'ychiyeva	Tashqi siyosat maktablari: nazariy yondashuvlar va amaliy tajribalar	118
Sh.O'rinov	Bo'lajak muhandislarni radioelektronika asoslari bo'yicha loyihaviy-dasturiy kompetensiyasini shakllantirishning ilmiy va o'quv bilish metodlari	123
A.Shermuxammedov	Raqamli ta'lim texnologiyalari vositalarining ta'lim jarayonida tutgan o'rni va ahamiyati	128
M.Maxamatkarim	Yangilanayotgan O'zbekistonda jamiyat barqarorligini ta'minlashning ijtimoiy-falsafiy omillari	133

MAKON VA ZAMON

**Ilmiy-falsafiy, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-sotsiologik,
ma'naviy-ma'rifiy jurnal**

2025/1 (№3)

ISSN tartib raqami 3030-3974

Bosh muharrir – tahririyat rahbari:

Q.N.Nazarov - f.f.d., professor

Nashrga tayyorlovchilar:

M.Tursunova, Q.Kdirbayev

Tahririyat manzili:

Qori Niyoziy ko'chasi, 39,

Toshkent shahri, 100000, O'zbekiston

tiiame.uz

Bichimi 60x84 Ofset qog'ozi. "Times" garniturası.

Hajmi 20 b.t. Nashriyot hisob tabog'i 30 b.t. Adadi 300 nusxa